

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

На правах рукопису

НІЗДРАНЬ ОЛЕКСАНДРА АНДРІЙВНА

УДК 316.64: 159.923.33

**СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ЧИННИК ПІДТРИМАННЯ
ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСІБ ІЗ НИЗЬКИМ ЕКОНОМІЧНИМ
СТАТУСОМ**

19.00.05. – соціальна психологія, психологія соціальної роботи

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук, доцент

Коробка Лариса Миколаївна

Київ–2017

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я І СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ОСІБ ІЗ НИЗЬКИМ ЕКОНОМІЧНИМ СТАТУСОМ.....	12
1.1. Проблема психологічного здоров'я особи в сучасних соціально-економічних умовах	12
1.2. Теоретичний аналіз досліджень соціального капіталу як системного суспільного та соціально-психологічного явища.....	21
1.2.1. Соціальний капітал як системне суспільне явище	21
1.2.2. Соціальний капітал: соціально-психологічний контекст.....	29
1.3. Особливості психологічного здоров'я особи та набуття нею соціального капіталу в залежності від економічного статусу.....	33
Висновки до першого розділу	42
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ НА ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ОСІБ ІЗ НИЗЬКИМ ЕКОНОМІЧНИМ СТАТУСОМ.....	44
2.1. Методичні засади та програма емпіричного дослідження впливу соціального капіталу на психологічне здоров'я осіб із низьким економічним статусом.....	44
2.2. Особливості стану психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом	63
2.3. Психологічна характеристика складових соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом.....	86
2.3.1. Доступність до ресурсів соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом	86
2.3.2. Стан довіри як складової соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом.....	92
2.3.3. Особливості індивідуальних цінностей як складової соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом.....	97
2.3.4. Стан толерантності як складової соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом.....	117
2.4. Особливості впливу компонентів соціального капіталу на показники психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом.....	126
Висновки до другого розділу	153
РОЗДІЛ 3. АКТИВІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ОСІБ ІЗ НИЗЬКИМ ЕКОНОМІЧНИМ СТАТУСОМ ЯК РЕСУРС ПІДТРИМАННЯ ЇХНЬОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я	156

3.1. Соціально-психологічні вектори впровадження «позитивної психотерапії» у програму активізації соціального капіталу щодо підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом	156
3.2. Особливості реалізації програми активізації соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я осіб економічним статусом.....	172
3.3. Аналіз результатів впливу активізації ресурсів соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом на поліпшення їхнього психологічного здоров'я	183
Висновки до третього розділу	211
ВИСНОВКИ	214
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	218
ДОДАТКИ.....	243

ВСТУП

Актуальність дослідження. На тлі складної соціально-економічної та політичної воєнної дійсності актуальною є проблема погіршення психологічного здоров'я населення, особливо однієї із найбільш уразливих соціальних категорій – осіб із низьким рівнем економічного статусу. Саме малозабезпеченим властиво переживати дефіцитарність ресурсів для підтримання психологічного здоров'я, зокрема, й дефіцит обсягу соціального капіталу та можливостей його використання.

Психологічне здоров'я людини досліджено у працях західних (Н. Бредберн, Е. Дінер, А. Маслоу, К. Ріфф та ін.); російських (І. Дубровіна, В. Калошин, О. Хухлаєва, А. Шувалов та ін.) та вітчизняних (В. Климчук, Л. Коробка, Т. Титаренко та ін.) науковців.

Зв'язок психологічного здоров'я з економічною диференціацією суспільства підкреслено в соціологічних (П. Сорокін, Н. Тихонова, О. Шиняєва та ін.), медичних (Г. Левіс, В. Муралі, Ф. Оїбоде, С. Сайгерт та ін.) та соціально-психологічних (О. Васильєва, Т. Данильченко, Л. Коробка, К. Муздибаєв, Г. Нікіфоров, Н. Родіна та ін.) дослідженнях, у яких наголошується, що малозабезпеченість набуває значення несприятливого чинника психологічного здоров'я особи.

Соціальний капітал сягає міждисциплінарного осмислення, виникнення його концепту вкорінене в економічних (Г. Лоурі, Дж. Джакобса), соціологічних (П. Бурд'є, Дж. Коулмена) та політологічних (Р. Патнема, Ф. Фукуяма) дослідженнях. Соціальний капітал як соціально-психологічна проблема представлений у контексті досліджень доступності до ресурсів соціальної мережі (А. Браген, Т. Снайдерс, Р. Стили); соціальних зв'язків, що мають продуктивні вигоди (В. Васютинський); зв'язку цінностей і соціального капіталу як підґрунтя соціально-економічного розвитку (Н. Лебедева, О. Татарко); громадянської активності студентської молоді (І. Семків); психології природи соціального капіталу (П. Шихирев).

Зв'язок соціального капіталу та психологічного здоров'я особи розглядався у соціологічних дослідженнях (Р. Блом, Дж. Гелівел, В. Лорант, Х. Мелін, С. Пайн, А. Сарно, І. Сарно, О. Шевцова), водночас тематичних соціально-психологічних праць бракує, серед дотичних – крос-культурні дослідження суспільств із різною економікою Н. Лебедевої, О. Татарка.

Попри значну увагу науковців до проблеми й досі бракує ґрунтовного вивчення соціально-психологічних чинників підтримання психологічного здоров'я особи в сучасних соціально-економічних умовах. Соціальна та наукова значущість цієї проблеми зумовлює необхідність вивчення соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в межах науково-дослідної роботи лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Соціально- психологічні чинники подолання бідності як стилю життя» (2011–2015рр., державний реєстраційний номер 0111U001263), «Психологічні стратегії адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту» (2016–2018 рр., державний реєстраційний номер 0116U003300). Тему узгоджено бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 4 від 29.04.2014р.).

Мета дослідження полягає у визначенні впливу соціального капіталу на психологічне здоров'я осіб із низьким економічним статусом та можливостей його підтримання шляхом активізації ресурсів соціального капіталу.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз вітчизняних і зарубіжних досліджень проблеми психологічного здоров'я та соціального капіталу особи в умовах

соціально-економічної нерівності для визначення ролі соціального капіталу в підтриманні психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом.

2. Обґрунтувати теоретико-методичні засади емпіричного дослідження соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом.

3. Розкрити особливості стану психологічного здоров'я та розвитку складових соціального капіталу в залежності від рівня економічного добробуту особи.

4. Визначити специфіку зв'язку сфер і складових соціального капіталу із компонентами психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом та побудувати модель впливу соціального капіталу на психологічне здоров'я цих осіб.

5. На підставі отриманих результатів розробити й апробувати соціально-психологічну програму активізації ресурсів соціального капіталу та довести, що соціальний капітал виступає чинником підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом.

Об'єктом дослідження є психологічне здоров'я осіб із низьким економічним статусом.

Предмет дослідження – соціальний капітал як чинник підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети і розв'язання завдань використано:

- *теоретичні методи* – аналіз та узагальнення отриманої інформації із проблеми дослідження – для з'ясування стану розробленості предмету дослідження; систематизація та інтерпретація зібраних даних – із метою визначення соціально-психологічних характеристик соціального капіталу і психологічного здоров'я особи та особливостей зв'язку між ними;

- *емпіричні методи* – на етапі попереднього аналізу та підготовки основного інструментарію дослідження застосовано метод тестування, що

дало змогу визначити основні параметри дослідження, відібрати шкали та показники; для дослідження стану психологічного здоров'я та соціально-психологічних властивостей соціального капіталу залежно від рівня економічного добробуту залучено метод спостереження та тестування; на корекційному етапі розроблено й апробовано програму занять із елементами соціально-психологічного тренінгу у підході позитивної психотерапії, спрямованого на підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом шляхом активізації ресурсів соціального капіталу.

Для дослідження загального показника психологічного здоров'я, його компонентів використано шкалу «Психологічне благополуччя» К. Ріфф; для з'ясування задоволення у соціальному просторі як показника психологічного здоров'я – методику діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Вассермана, модифікація В. Бойко; для вивчення суб'єктивних ставлень, переживань особи стосовно економічного благополуччя – методику «Суб'єктивне економічне благополуччя» (СЕБ) В. Хаценка; для вимірювання соціального капіталу на індивідуальному рівні – методику «КРИКС» (польська аббревіатура) Р. Стили, адаптація І. Семків; для вимірювання складових соціального капіталу: загальної особливості соціальної довіри – «Шкала довіри» М. Розенберга, напрацювання Servey Research Center; толерантності – «Індекс толерантності» Г. Солдатової, О. Кравцової, О. Хухлаєва, Л. Шайгерової; для визначення основних ціннісних орієнтирів, що лежать в основі соціального капіталу – методику «Ціннісний опитувальник» Ш. Шварца в адаптації І. Семків.

- *математико-статистичні*: для опрацювання емпіричних даних використано – критерій U-Мана-Уїтні з метою виокремлення статистично значущих відмінностей між групами з низьким та високим економічним статусом; для аналізу результатів корекції – тест Вілкоксона; для пошуку гіпотез про особливості зв'язку соціального капіталу із підтриманням психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом застосовано

факторний аналіз; для аналізу сили цього зв'язку та його поляризації, напряму – кореляційний аналіз; для визначення форми зв'язку та здійснення прогнозу щодо впливу соціального капіталу на підтримання психологічного здоров'я – регресійний аналіз. Обробка даних виконувалась за пакетом програм IBM SPSS Statistics 20, частина – за програмним модулем PersonStatAn на мові програмування C# за допомогою інтегрованого середовища Microsoft Visual Studio.

Наукова новизна роботи:

– *уперше* визначено сутність соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом та *установлено* специфіку зв'язку його сфер і складових із компонентами психологічного здоров'я цих осіб, зокрема:

- із соціальною фрустрованістю: чим вищий загальний показник соціального капіталу, то слабшою стає соціальна фрустрованість;

- з управлінням середовищем: чим вищий показник доступності до ресурсів продуктивних умінь приватної сфери соціального капіталу, тим вищий показник управління середовищем;

- з позитивними стосунками з іншими: чим більша доступність ресурсу прийняття і підтримання близькими та значення цінності самостійності, то ліпші взаємини з іншими людьми; чим вищий загальний показник соціального капіталу, то більше зростають самостійність і незалежність особи, слабнуть її конформізм та орієнтація на власні критерії самооцінки;

- з особистісним зростанням: доступність до ресурсу приватної сфери (емоційного ресурсу, ресурсу дозвілля, продуктивних умінь), пріоритетність цінностей доброзичливості та стимуляції підвищують особистісне зростання;

- цілями в житті: доступність до ресурсів приватної сфери, зокрема, у просторі близького оточення, культивує усвідомлення смислів у часовій перспективі, загалом цілепокладання на життєвому шляху;

- з самоприйняттям: доступність до емоційного ресурсу приватної сфери, себто підтримання близьким соціальним оточенням, сприяє його підвищенню;

- з економічною тривожністю, яка із зростанням цінності безпеки збільшується;

- з автономією: із підвищенням пріоритетності цінності універсалізму автономія зростає; із зростанням пріоритету цінностей традиції та влади – знижується;

- *побудовано психологічну модель впливу соціального капіталу на психологічне здоров'я осіб із низьким економічним статусом, за якою: індивідуальні цінності впливають на залучення до взаємодії з іншими; довіра забезпечує активізацію соціального капіталу загалом; доступність до ресурсів соціальної мережі разом із активізацією індивідуальних цінностей, довіри визначають імовірність зростання/зниження психологічного здоров'я;*

- *доведено можливість підтримання психологічного здоров'я за допомогою спеціально організованої програми корекційних занять із застосуванням методів позитивної психотерапії з елементами соціально-психологічного тренінгу шляхом активізації складових соціального капіталу;*

- *уточнено соціально-психологічний зміст соціального капіталу як динамічного індивідуального ресурсу особи, що набувається у мережі стосунків взаємного знайомства та визнання на основі індивідуальних цінностей, толерантності, підтримується завдяки довірі та виказується у володінні доступом до ресурсів мережі стосунків.*

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання при розробці програм, зокрема й національних, щодо активізації соціального капіталу як чинника консолідації спільноти та підтримання психологічного здоров'я у кризових умовах, формування демократичної громадянськості; у роботі соціально-психологічних служб (у консультуванні, психоедукації, психокорекції, психотерапії, розробці

тренінгів і семінарів) із надання психологічної допомоги особам з низьким рівнем матеріального добробуту у підтриманні їхнього психологічного здоров'я, підвищення самоефективності, активізації психологічних ресурсів соціального капіталу; викладачами та адміністрацією вищих навчальних закладів – у створенні сприятливих умов для збереження психологічного здоров'я студентської молоді, їх сімей та персоналу. Використаний у роботі психодіагностичний інструментарій може становити методичну основу наступних досліджень соціального капіталу, психологічного здоров'я, зокрема в контексті вироблення психологічних стратегій адаптації особи та спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту. Теоретичний та емпіричний матеріал може стати корисним у процесі розробки та викладання навчальних курсів із загальної, соціальної, вікової психології та соціальної психології здоров'я.

Результати дослідження впроваджено у практику роботи Тернопільської обласної комунальної клінічної психоневрологічної лікарні (довідка № 170 від 13.10.16 р.), Тернопільського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Тернопільської міської ради (довідка № 332 від 12.10.16 р.), ГО «Центр психологічного розвитку «КОРА» (довідка № 12 від 09.09.2016 р.), Тернопільської філії Української спілки психотерапевтів (довідка № 15 від 09.09.2016 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення, результати емпіричного дослідження та висновки роботи доповідалися й обговорювалися на Міжнародній науково-практичній конференції «Медична психологія: здобутки, розвиток та перспективи» (Київ, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції «Транс-Здоров'я СНГ 2013» (Росія, Москва, 2013), IX міжнародній конференції «Війна та медицина катастроф» (Тарту, Естонія, 2015), VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Суспільство і психотерапія – в пошуках цінностей та ідентичності» (Ужгород, 2014), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Військова

психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи» (Київ, 2016), XXII щорічній науковій конференції ІСПП НАПН України «Соціальна і політична психологія сьогодні: здобутки, проблеми, нові рубежі» (Київ, 2016), Міжвузівській науково-практичній конференції «Психологічна допомога особам, які беруть участь в антитерористичній операції» (Київ, 2016), а також на засіданнях лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (2013–2016).

Публікації. Основний зміст роботи відображено в 7 публікаціях, із них 5 статей – у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України, 1 – у вітчизняному журналі, що входить до наукометричних баз, 1 – у зарубіжному науковому виданні.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (248 найменувань, із них 82 – англійською мовою) та 4 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 256 сторінок, основний зміст викладено на 216 сторінках. Текст дисертації містить 18 таблиць і 5 рисунків, які займають 12 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я І СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ОСІБ ІЗ НИЗЬКИМ ЕКОНОМІЧНИМ СТАТУСОМ

У розділі описано аналіз проблеми психологічного здоров'я особи в умовах різких політико-економічних та соціально-психологічних змін. Висвітлено основні міждисциплінарні підходи до розуміння соціального капіталу. Проаналізовано особливості психологічного здоров'я особи та набуття нею соціального капіталу в залежності від економічного статусу.

1.1. Проблема психологічного здоров'я особи в сучасних соціально-економічних умовах

Сьогодні зустрічаємо в апогеї політичної та соціальної нестабільності, революційній, водночас військовій дійсності та у просторі проявів суб'єктності громадян. Соціальна напруженість сягнула рівня кризи, що викликала і продовжує викликати зміни у життєвому шляху особистості та впливати на стан її здоров'я.

У дослідженнях Е. Лібанової, П. Сорокіна, Н. Тихонової та ін. наголошується на зв'язку між соціальною стратифікацією суспільства та властивою «стратифікацією здоров'я»: за переходу від вищих класів до нижчих знижується загальний рівень здоров'я [70; 126; 138; 139; 140].

Бідність визначається як несприятливий чинник щодо фізичного, психічного та психологічного здоров'я. Нерівність доходів сприяє виникненню психосоціального стресу, який із часом призводить до порушень у здоров'ї. У групах із нижчим доходом частіше проявляються негативні наслідки небезпечних для здоров'я способів поведінки, їхні представники

наражаються на більшу кількість стресових факторів, при цьому мають менше ресурсів, щоб їх подолати [25; 59; 61; 156; 157].

Як зазначає К. Муздибаєв, бідність також впливає на виникнення стану депресії, напруження та пригніченості, наслідком яких є неефективні форми поведінки. Більшість бідних перебуває у стані постійної фрустрації та вважає себе нікому непотрібною [76; 77].

Для бідних, за даними дослідження Л. Коробки, характерна незадоволеність більшістю аспектів життя, вони відчують себе нещасними, стомленими, менш задоволеними станом свого здоров'я, їхній настрій, здебільшого пригнічений, а індикатор суб'єктивного благополуччя – доволі низький порівняно із більш забезпеченими [59].

Показники психологічного здоров'я особи також корелюють із рівнем матеріального добробуту: вони – кращі у представників середнього класу, а також в осіб із високим рівнем освіти [59; 76; 156; 157, с. 98–100].

Психологічне здоров'я людини є підґрунтям соціальної стабільності будь-якого суспільства. В Україні невизначеність соціально-політичної та соціально-економічної ситуації, її нестабільність, непередбачуваність, зникнення регулятивного значення соціальних норм ініціюють у своїй сукупності до зростання соціального напруження суспільства, погіршення стану, як фізичного, так і психологічного здоров'я населення. Процеси війни відображають та власне викривають проблеми психологічного здоров'я на груповому та індивідуальному рівнях.

Ретроспективне знецінення важливості становлення культури психологічного здоров'я створило труднощі для фахівців працювати із запитом підтримання психологічного здоров'я. Загострюється низка питань стосовно концептуального розуміння поняття психологічного здоров'я, його критеріїв, особливостей оптимізації. Прийдешнє залежить від рівня осягнення та узгодження вказаного, а також мобілізації фахових зусиль сьогодення.

Таким чином, завданням наукової спільноти є актуалізація дослідження психологічного здоров'я людини як соціально-психологічної проблеми у теоретичному і практичному контексті.

У другій половині ХХ століття А. Маслоу стверджував, що проблема психологічного здоров'я настільки зараз актуальна, що будь-які здогадки, гіпотези, дані, навіть найбільш суперечливі, можуть мати евристичну цінність [71, с. 255; 210]. Ми зосереджуємо свої зусилля на з'ясуванні концепту психологічного здоров'я у площині соціальної психології, екстраполюючи потрібні знання із суміжних та інших наукових практик.

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ далі) визначає поняття здоров'я у саноцентричному підході як стан повного фізичного, душевного та соціального благополуччя, а не тільки відсутністю хвороб і фізичних дефектів [128]. Таким чином, важливою складовою дефініції є гармонійне поєднання вказаних факторів, що забезпечують внутрішнє благополуччя особи. Власне у цій точці намагаємося здійснити важливий акцент використання концепту благополуччя у дослідженні психологічного здоров'я особи.

Сучасні гуманітарні уявлення про здоров'я, як «здоров'я для», дозволяють стверджувати щодо можливостей, які здоров'я надає людині для того, щоб реалізовувати свій потенціал в усіх сферах життєдіяльності. Як зазначає Л. Коробка, здоров'я у цілому є втіленням соціального, емоційного та духовного благополуччя (як ресурсу та стану) і потенційною передумовою забезпечення життєвих потреб щодо активного способу життя, досягнення власних цілей, адекватної й оптимальної взаємодії із людьми. Воно є такою формою життєдіяльності, що забезпечує необхідну якість життя і достатню його тривалість [57; с. 332–337]. Здоров'я розглядається як усвідомлена життєва цінність, що й спонукає особу займати активну життєву позицію, щодо збереження та зміцнення свого здоров'я, що, у свою чергу, потребує

складної та специфічної внутрішньої діяльності людини щодо оцінки свого життя.

Звертаючись до тлумачення ВООЗ, узагальнено здоров'я об'єднує два важливі поняття: фізичне та ментальне (ментальне та психічне – синоніми у межах нашого дослідження) здоров'я. Фізичне здоров'я позначає здорове тіло, такий стан якого залежить від регулярної фізичної активності, культури харчування і достатнього відпочинку. Водночас фізичне благополуччя визначається як стан, якого досягає особа за умови розвитку всіх здоров'язбережувальних компонентів, пов'язаних із її способом життя.

Ментальне здоров'я стосується когнітивного та емоційного благополуччя особи, – це стан благополуччя, за якого індивіду властива можливість реалізації своїх здібностей, оволодіння життєвими стресами, продуктивної праці, а також здійснення внеску у свої соціальні групи. Очевидний зв'язок розглянутих понять, що не потребує додаткових пояснень і дозволяє зосередитися на поняттях психічного та психологічного здоров'я.

У ході теоретичного аналізу вбачаємо важливою диференціацію понять психічного та психологічного здоров'я людини. Психічне здоров'я розглядають як ментальне утворення; поняття позначає певний рівень розумового, емоційного самопочуття та відсутності симптоматики чи загалом психічного розладу.

У нашому дослідженні орієнтуємося на дефініцію психічного здоров'я («mental health») ВООЗ як певний резерв сил людини, завдяки якому вона може долати неочікувані стреси чи труднощі, що виникають у виняткових ситуаціях. Основними позитивними критеріями психічного здоров'я ВООЗ визначає усвідомлення і відчуття неперервності, постійності та ідентичності власного фізичного та психічного «Я»; критичність до себе, психічної діяльності і її результатів; відповідність психічних реакцій силі та частоті впливів середовища, соціальним обставинам, ситуаціям; здатність до управління своєю поведінкою згідно з соціальними нормами, правилами,

законами; спроможність планувати власну життєдіяльність і реалізувати плани; можливість змінювати стиль поведінки від життєвих ситуацій та обставин [128].

Очевидно, що психічне здоров'я складають механізми та структури психічних процесів і станів, здатність до саморегуляції, координації діяльності згідно нормативів, що існують, та власне функціонального ресурсу.

І. Блумберг зазначає, що психічне здоров'я утворюється із сукупності обставин, що перебувають у балансі, а не виключно відсутністю психічних хвороб, [173]. Н. Сарторіус вказує на це поняття як інтегральну характеристику повноцінності психічного функціонування індивіда, що включає розуміння природи і механізмів його підтримання; це власна життєздатність індивіда, а основу психічного здоров'я складає повноцінний розвиток вищих психічних функцій і механізмів на всіх етапах онтогенезу [230]. В. Семке визначає психічне здоров'я як стан динамічної рівноваги індивіда з природним і суспільним середовищем, коли усі життєві здібності, проявляються найбільш повно, а всі підсистеми організму функціонують з максимальною інтенсивністю [116].

Психічне здоров'я, як зазначає Б. Братусь, слід розглядати не як однорідне утворення, а у контексті складної порівневої структури [5, с. 72]:

1. Вищий рівень особистісного здоров'я – особистісно-смісловий, тобто рівень особистісного здоров'я, який визначається якістю смислових ставлень людини.

2. Індивідуально-психологічний рівень, оцінка якого залежить від здібностей людини будувати адекватні способи реалізації смислових прагнень.

3. Рівень психофізіологічного здоров'я, що визначається особливостями внутрішньої нейрофізіологічної організації аспектів психічної діяльності.

Науковець узагальнює, що рівням властиві особливі критерії та закономірності протікання: останній залежить від біологічних характеристик, а перші два – соціальних умов. У нормі система працює у динамічній рівновазі, створюючи відносну постійність діапазону умов, відповідну до продуктивної роботи психічного апарату.

Б. Братусь вважає, що нормальним є розвиток, який дозволяє людині досягти її родову людську сутність та передбачає ставлення до іншого як до самоцінності [5; 6]. Здібність до децентрації, самовідданості та любові, творчий цілеспрямований характер життєдіяльності, потреба в позитивній свободі, здібність до вільного волевиявлення, можливість самопроекування майбутнього, віра у його втілення, внутрішня відповідальність щодо себе, інших, теперішнього, минулого і майбутнього, прагнення до віднайдення сенсу власного життя визначають поле психологічного здоров'я особистості.

У контексті сучасних українських соціально-політичних та соціально-економічних умов життєвого устрою особистості її утворення психічного здоров'я зазнає напруги, виникають децентраційні процеси. За умови високої стійкості психіки чи нормалізації стану психічного здоров'я не існує точної гарантії відхилень у психологічному здоров'ї.

Ментальний та психологічний простір держави актуалізовує поняття пограничних (межових) станів, що передбачає діагностику в межах концепту психологічного здоров'я, яке забезпечує стан особистісного та власне душевного комфорту у соціальному середовищі.

Варто узагальнити, що поняття психічного та психологічного здоров'я доцільно розглядають у двофакторній структурі: структурно-процесуальне психічне здоров'я та психологічне здоров'я. Перше, як ми з'ясували вище, утворює психічну діяльність, характеристики процесів, властивостей когнітивної та емоційно-вольової сфери. Психологічне здоров'я є втіленням соціального, емоційного та духовного благополуччя (ресурсу, стану), оскільки є потенційною передумовою забезпечення життєвих потреб для

активного способу життя, досягнення власних цілей, адекватної та оптимальної взаємодії з оточенням; стосується семантичних аспектів психічного здоров'я, властивостей Я та зоогенної сфери людини. Таким чином, якщо психічне здоров'я відповідає механізмам, то психологічне охоплює сутнісні властивості ціннісно-мотиваційної сфери, ідентичності та власне духовного виміру особистості.

Видається, що вітчизняній та російській психологічній спільноті важко прийняти західне тлумачення концепту психічного здоров'я, оскільки воно заломлюється крізь призму чітких дисциплінарних меж психіатрії і психології, а мостові налаштування їх зустрічі в Україні втілюються лишень в актуальний час. Власне, цій інтегративній дійсності послугувати й ми хочемо нашим дисертаційним внеском, оскільки вбачаємо однозначно важливу міждисциплінарну фахову єдність та одність щодо концепту психічного здоров'я та його збереження.

Здійснюючи теоретичний аналіз західних напрацювань зустрічаємо достатньо гуманітарних осягнень обговорюваного предмету у медичних дослідженнях і присутність одного поняття ментального здоров'я, що сутнісно вміщає «наші» психічне та психологічне здоров'я.

Психологічне здоров'я, як термін, виникає у контексті гуманітарної методології; є багатогранним поняттям і неоднозначним у тлумаченні та, певна річ, утримує нерозривний зв'язок із психічним здоров'ям. З'ясуванню меж поняття феномену психологічного здоров'я ми не надаємо детального осягнення у світовій практиці, оскільки це не є предметом нашого дослідження, а концентруємося на важливих нам акцентах.

Апелюємо до напрацювань евдемоністичного підходу у гуманістичній психології західної традиції (А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм, Г. Олпорт) [71; 94; 112; 142; 144; 184; 210;], де зустрічаємо поняття психологічного благополуччя і вбачаємо у ньому відповідне смислове навантаження поняття психологічного здоров'я, що поширено вживане у вітчизняній та російській

психологічній науці. Не зважаючи на диференційність підходів кожного із вказаних учених, сукупно можна виділити дещо спільну дефініцію поняття як повноту самореалізації особи у конкретних життєвих умовах та обставинах, пошук творчого синтезу між соціальними запитами і становленням власної індивідуальності.

К. Ріфф позиціонує свій евдемоністичний підхід міждисциплінарним, що у, свою чергу, надає йому обезконтурного значення постмодерного прийняття дійсності. Вчена ввела у науковий вжиток багатофакторну модель психологічного благополуччя, де осердям виділила шість значущих показників: автономія, управління середовищем, особистісне зростання, позитивні стосунки з іншими, цілі у житті, самоприйняття [224; 225; 226].

На думку І. Дубровіної, яка ввела термін «психологічне здоров'я» у науковий дискурс та власне лексикон, психологічне здоров'я передбачає інтерес людини до життя, свободу думок та ініціативу, активність і самостійність, відповідальність і схильність до ризику, віру в себе і повагу до іншого, сильні почуття і переживання, усвідомлення своєї індивідуальності, творчість у різноманітних сферах життя та діяльності. Вчена акцентує на зв'язку психологічного здоров'я із вищими проявами людського духу та вважає, що саме психологічне здоров'я робить особистість самодостатньою. Критеріями психологічного здоров'я виділяє добре розвинуту рефлексію, стресостійкість, уміння знаходити власні ресурси у складній ситуації [37].

Т. Титаренко розглядає психологічне здоров'я як розвиток, збереження та відтворення фізичного, соціального та особистісного здоров'я, що є основним персональним капіталом людини. Психологічне здоров'я постає не відсутністю складних проблем, що заважають гармонійному життєконструюванню, а радше наявністю ресурсу для їх розв'язання. Це здатність знов і знов знаходити себе у групі, спільноті, соціумі, здатність продуктивно працювати, відчуваючи, що життя має сенс, а не просто машинальним функціонуванням [132, с. 166–167]. Як зауважує науковець,

психологічне здоров'я є фундаментом професійної та сімейної реалізації, теоретично забезпечуючи високу якість життя та суб'єктивне благополуччя. Нормальна побудова власного життя – це готовність до змін, пошуки нового і несподіваного, повернення втраченої рольової пластичності, здатності інтегруватися у різні соціальні групи, прийняття власної обновлюваної змінюваної ідентичності, пошук нових смислів, готовність бачити життєві перспективи, відновлювати інтерес до життя як такого. Це бажання, що відбувається у власному житті і житті країни, це здатність шукати нові способи поведінки, більш ефективні форми контактування зі світом. Це готовність долати стресові перевантаження, підвищення культури самопомоги [132, С. 167–168].

А. Шувалов вказує, що в механізмах досягнення психологічного здоров'я покладені індивідуація і соціалізація, а також важливість умов, що уможлиблюють розвиток суб'єктивної реальності людини у властивій подієвій спільності [122, С.55–62; 160].

О. Хухлаєва представляє психологічне здоров'я людини у вигляді системи компонентів у безперервній динамічній взаємодії: ціннісний (аксіологічний), зміст якого визначають цінності власного «Я» і цінності «Я» інших людей та якому відповідає абсолютне самоприйняття, що можливе за умови досить повного знання самого себе, а також прийняття інших людей; інструментальний, що характеризується розвитком рефлексивних здібностей як засобу самопізнання, здатністю концентрувати свідомість на собі, своєму внутрішньому світі та власному місці у стосунках із іншими людьми, здатність до вільного та відкритого прояву почуттів без заподіяння шкоди іншим, усвідомлення причин і наслідків власної поведінки та поведінки інших; мотиваційно-ціннісний компонент, що передбачає наявність потреби у саморозвитку; характеризує людину як суб'єкта власної життєдіяльності, завдяки чому людина здатна брати на себе відповідальність за свій розвиток і стає «автором власної біографії» [152, с. 12].

У нашому дослідженні ми тяжіємо до синтезу напрацювань І. Дубровіної, Л. Коробки, Р. Ріфф, Т. Титаренко, власне психологічне здоров'я розглядатиметься як стан динамічного балансу між запитами світу та розкриттям власного потенціалу особою, що втілюється у її переживанні суб'єктивного благополуччя.

1. 2. Теоретичний аналіз досліджень соціального капіталу як системного суспільного та соціально-психологічного явища

1. 2. 1. Соціальний капітал як системне суспільне явище

Вперше феномен «соціального капіталу» з'явився у статті про сільські школи-центри спільнот штату Західна Вірджинія Л. Ханіфан, у роботі якого зустрічаємо аргументи щодо набуття, навіть власне накопичення, соціального капіталу, який власне сприяє задоволенню потреб соціуму і покращує умови життя всього суспільства, тобто це своєрідне виявлення соціального потенціалу [192].

Видається, що соціальному капіталу як поняттю слід було капсулюватися, аби із плином декількох десятиліть відкритися у численних дослідженнях, у першу чергу, економічних. Вважається, що соціальний капітал походить від терміну «людський капітал», який до академічного вжитку ввів Т. Шульц [231], американський економіст, нобелівський лауреат, у 1960 роках. Декількома роками опісля Г. Беккер, послідовник Т. Шульца, та також нобелівський лауреат, у науковій праці «Людський капітал» розвинув осягнення одноіменного поняття. Г. Беккер довів ефективність вкладень у людський капітал, здійснивши економічне обґрунтування та формулювання економічного підходу до людської поведінки [170]. Підхід вченого дозволяє трактувати різноманітні соціальні проблеми із позицій економіки, що дозволяє досягати крізь інституційні знання та, як варіант, своєрідної

об'єктивізації у поясненні гіпотетично очевидних зв'язків у «роботі» феномену соціального капіталу в межах нашого дослідження.

Продовженням зазначеного підходу стала розробка проблематики ролі соціальних зв'язків як джерела економічних ресурсів, тобто можливості успадкування соціального капіталу. У цьому значенні термін «соціальний капітал» використовувався в західній соціології у 1960 та 1970 роки, зокрема в роботах Г. Лоурі і Дж. Джакобс. Г. Лоурі у своїй критиці неокласичної економічної теорії доводив, що ортодоксальні економічні теорії занадто індивідуалізовані, сфокусовані виключно на індивідуальному людському капіталі. Вчений намагався продемонструвати це прикладом ситуації расової нерівності на ринку праці. Він виділив такі її причини, як успадкування від «чорних батьків» (авт.) убогих матеріальних ресурсів і низьких освітніх можливостей, а також відсутність у молодих чорних працівників зв'язків на ринку праці і, як наслідок, нестача інформації про потенційні можливості.

1980 роки прийняли початок ініціативи активного напрацювання положень і запустили досьогоденний стрімкий розвиток соціального капіталу. Вочевидь, все-таки, поняття соціального капіталу осердям зародилося у лоні соціологічної традиції. Перший систематичний та системний аналіз соціального капіталу здійснив П. Бурд'є, французький соціолог, у статті «Форми капіталу»; використав соціальний капітал як сукупність реальних чи потенційних ресурсів, пов'язаних із володінням стійкою мережею інституціалізованих стосунків взаємного знайомства та визнання, іншими словами, власне членством у групі. На думку вченого, соціальний капітал є продуктом суспільного виробництва, матеріальних і водночас класових практик, засобом досягнення групової солідарності [8; 175]. У такому фокусі тлумачення соціальний капітал виступає груповим ресурсом і не може бути виміряний на індивідуальному рівні. Зв'язок між економічним розвитком суспільства й розміром сукупного соціального капіталу опосередкований політичним ладом, релігійними традиціями,

домінантними цінностями. П. Бурд'є дотримується лінії визначення соціального капіталу як динамічного ресурсу, який можна конвертувати і змінювати його форму. На думку вченого, соціальний капітал існує у різних станах [8]:

1. Інкорпорований стан, що визначається як компетенція індивідів щодо мережі соціальних стосунків, а також їхньої диспозиції до знаходження й утримання цієї компетенції.

2. В об'єктивованому стані соціальний капітал виражається у вигляді системи соціальних зв'язків і соціальних мереж, що дозволяють акумулювати ресурси.

3. В інституціоналізованому стані соціальний капітал – це сукупність прав і правил, що встановлюють порядок відносин, закріплюють статус суб'єктів соціальної мережі та їхні можливості користуватися її ресурсами.

Безперечним внеском П. Бурд'є у розробку положень сучасної концепції соціального капіталу є міждисциплінарний синтез його економічних, соціальних, культурних особливостей, розширення та уточнення змісту поняття. Ми здійснюємо особливий акцент на концепцію П. Бурд'є, оскільки погляди вченого сприяють наближенню до психологічного розгортання феномену: у першу чергу, через індивідуальний рівень розуміння соціального капіталу.

Дж. С. Коулмен, американський соціолог, у статті «Соціальний капітал у виробництві людського капіталу», розглянув дослідження зв'язку соціального і людського капіталу, та власне інтерпретує соціальний капітал, як ресурси соціальних стосунків і мереж зв'язків, що за рахунок формування довіри, визначення обов'язків та очікувань, формулювання норм, створення асоціацій сприяють взаємодії індивідів. У праці «Основи соціального капіталу» Дж. С. Коулмен визначає соціальний капітал як потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, що цілеспрямовано сформований у міжособистісному просторі. Соціальний капітал, як й інші форми капіталу, є

продуктивний, та різниться тим, що виникає і реалізовується у структурі стосунків між людьми та серед людей; визначається його ж функцією, оскільки його структури містять підсилюють певні дії людей, що перебувають у цій структурі [62; 180].

Дж. С. Коулмен зазначає, що соціальний капітал ідентифікує певні аспекти соціальних структур у відповідності з їх функціями; основною цінністю є ресурси, які можуть використовувати агенти для своїх цілей. Соціальний капітал, на погляд вченого, є суспільним благом, але створюється вільним і раціональним індивідом для досягнення власних вигод. Цей процес припускає соціальний контракт, набір соціальних норм, соціальних обмінів і, отже, певний базовий рівень довіри. Дж. С. Коулмен виділяє наступні форми соціального капіталу: зобов'язання, очікування та надійність структури; інформаційні канали, що дають можливість отримання інформації з меншими витратами часу та матеріальних ресурсів; норми та ефективні санкції [62; 180].

Особливо цінними виказуються дослідження соціального капіталу Р. Патнема, американського політолога, що позиціонують його як ресурс, що виникає у результаті зв'язків між людьми, власне соціальної мережі, і ґрунтується на нормах взаємності та довіри; науковець ототожнює соціальний капітал із цими перерахованими поняттями, що оформляє у трифакторну модель соціального капіталу [95].

У межах підходу Р. Патнема – у праці «Змушуючи демократію працювати: цивільні традиції в сучасній Італії» у 1993 році відкрився інший контекст соціального капіталу. У вивченні італійських політичних інститутів вчений показує значення соціального капіталу для якості громадського життя, культивування демократичного суспільства [220]. У 1995 році Р. Патнем осягнув соціальний капітал США у статті «Гра в кеглі на самоті: крах і відродження американської спільноти» та наголосив, що володіння соціальним капіталом має величезне значення для добробуту, добростану людей [221]. Вчений вимірює соціальний капітал за допомогою

індивідуальних індикаторів: інтенсивність і сила контактів, членство в суспільних об'єднаннях, електоральна активність, задоволеність взаєминами, дотримання норм взаємності, почуття безпеки, довіра до сусідів і соціальних інститутів, а групові або територіальні показники визначає за допомогою агрегації індивідуальних. Звісно, Р. Патнем зорієнтований у полі політології, політичної соціології, але його акцент на активності, нормах, довіри дозволяє нам вичленувати важливі індикатори для нашого дослідження.

Поняття «соціальний капітал» у 1999 році визначив Світовий Банк як інститути, стосунки й норми, що формують, якісно й кількісно, соціальні взаємодії у суспільстві. Соціальний капітал вважається не тільки сумою інститутів, що підтримують суспільство, а радше «клеєм», що втримує разом різні його частини. Він складається насамперед із горизонтальних зв'язків, і включає соціальні мережі й відповідні норми, що впливають на продуктивність і добробут різних співтовариств [240].

Р. Патнем запропонував першу типологію соціального капіталу, зокрема, виокремив типи [220; 221]: «зв'язувальний»: культурні норми та елементи соціальної структури, що підтримують солідарність та єдність окремої групи; «горизонтально-інтегровальний» соціальний капітал характеризує норми та структури, що забезпечують інтеграцію групи в більш широкий суспільний контекст.

Важливими для нашого дослідницького інтересу у контексті екстраполяції на український простір спостережень Р. Патнема, який вказує, що вплив соціально-економічних умов, а особливо збільшення осіб із низьким економічним статусом, на соціальний капітал очевидний, оскільки зменшення згуртованості спільноти проявляється у ослабленій соціальній підтримці; відбувається підвищення «психологічної захворюваності» (Р. Патнем). Р. Патнем аналізує швидке виснаження соціального капіталу США. Вчений зазначає, що ключовою причиною зв'язку між злочинністю, соціальною недовірою і нерівністю є низька самооцінка, гідність та

соціальний статус. Цінна у нашому дослідженні одна із думок Р. Патнема щодо побутування бідності, поряд із якою довіра і соціальні зв'язки знижуються із властивими негативними наслідками: послабленням здоров'я.

Р. Патнем акцентує, що довіра займає центральне місце в теорії соціального капіталу і, таким чином, було б бажано мати сильні поведінкові показники тенденцій у галузі соціальної довіри або мізантропії, яких він не визначив. І саме продовженням підходу Р. Патнема став розвиток поглядів Ф. Фукуяма, популярного американського філософа політології, політолога, який цікавиться й українським повсякденним. У «Великому краху» вчений наголошує на порушенні, власне падінні, довіри між людьми та занепад довіри до суспільних інституцій, що спричинює ріст стану аномії, втраті орієнтації у житті та фрагментації суспільства – своєрідному втіленню його у «натовпі самотніх» [145; 187]. У Ф. Фукуяма також зустрічаємо визнання того, що успіх капіталізму визначається не фінансовими факторами, а довірою, яка забезпечує економічне благополуччя суспільства [185; 186].

Ф. Фукуяма вважає, що соціальний капітал є важливою умовою здоров'я економіки та загалом національного достатку. Цінною у контексті становлення соціального капіталу вчений визначає довіру, що дефініціюється як внутрішньосупільне очікування постійної, чесною, орієнтованою на спільні цінності поведінки інших членів цього суспільства. Довіра виказується як очікування від інших більш-менш передбачувальної поведінки, чесною та з увагою до потреб оточення у відповідності до певних загальних норм. Ф. Фукуяма звертає увагу на фундаментальні цінності, а довіра сягає обезликувальної характеристики групи тоді, коли цінності будуть спільними [146]. Іншими словами, як вказує учений, соціальний капітал не може бути результатом дій окремої особи, він втілюється із пріоритету суспільних чеснот над індивідуальними.

Соціальний капітал відрізняється від інших форм капіталу тим, що зазвичай створюється і передається через культурні механізми як релігія,

традиція та історична звичка. Громадянське суспільство, як вказує вчений, завжди спирається на людські звички, традиції та моральні устрої, тобто все те, на що політичні міри можуть вплинути лише дотично; це частіше за все потребує старанного вирощування із підвищеною увагою та повагою до культури [146]. На думку Ф. Фукуяма, довіра, громадянське суспільство та мережі є побічними наслідковими явищами соціального капіталу, а не його безпосереднім вираженням. Концепція соціального капіталу Ф. Фукуяма сягає радше групового рівня прийняття його осягнення, але безпосередньо дає доступ до спроб тлумачення у межах соціальної психології. Попри це, Ф. Фукуяма аналізує феномен соціального капіталу капіталістичних держав, тим паче, вказує, що питання ідеології та інститутів у загальному вирішене, тому інше питання – збереження та поступове накопичення соціального капіталу стає пріоритетним. Зрозуміло, що для нашої держави, коли властива нестабільність, складно не «витратити» (Ф. Фукуяма) його. Збирати ж соціальний капітал не вдається; це радше на груповому рівні, хоч ключ соціальної психології дозволяє утримувати в увазі зв'язок із індивідуальним рівнем. Теорія соціального капіталу як ресурсу у межах інших суспільних наук підважує певні альтруїстичні та просоціальні погляди на природу людини, адже акцентує на тому, що саме прагнення скористатись ресурсами інших осіб є джерелом активності особистості, а не прагнення допомоги та підтримки інших. Хоча соціально-психологічний погляд на цей зв'язок може вказати на співумовність – ресурси відкриті в обміні, а не «паразитунні», тобто: аби мати доступ до ресурсів, потрібно актувати соціальну мережу (до прикладу, дати можливість скористатися своїми ресурсами іншим). Цей аспект ми намагатимемося досліджувати у нашому емпіричному та експериментальному соціально-психологічному дослідженні.

Американський соціолог Н. Лін, дослідницькі інтереси та здобутки якого зосереджені у полі феноменів соціальних мереж, соціальної підтримки і соціального капіталу, напрацював власну теорію соціального капіталу у

контексті вивчення соціальної стратифікації і мобільності, стресу і копінгу та особистісного та спільнотного благополуччя. Отже, соціальний капітал є важливим не лише для окремого індивіда, який користується ресурсами інших людей, але і для певної групи людей – організації, суспільства.

Т. Снайдерс на основі досліджень Р. Патнема про форми соціального капіталу та А. Браген про сфери життя, де формується благополуччя людини, виділив сфери функціонування соціального капіталу як ресурсу (продуктивні вміння у приватній сфері; особисті зв'язки з іншими та емоційна користь, що вони приносять; дозвілля і вільний час; продуктивні уміння у публічній сфері: професійні вміння, навчання, соціальні вміння; громадянські права і обов'язки) та розробив відповідний інструментарій для його вимірювання. Т. Снайдерс знаменує важливим визначення міри доступності до економічних, політичних, побутових, культурних, людських, професійних та соціальних ресурсів інших осіб [118; 238].

Таким чином, у межах теорії соціального капіталу сформувалися три методологічні підходи, основних представників яких ми розглянули у цьому підрозділі:

1. Мережевий підхід (П. Бурд'є, Д. С. Коулмен, Г. Лоурі, Н. Лін), що розглядає різноманітні соціальні мережі та відповідні ресурси соціальних агентів.

2. Ціннісний підхід (Ф. Фукуяма), який концентрує увагу на ціннісних орієнтаціях та культурних традиціях для ефективності системи.

3. Інституційний підхід (Р. Патнем), який розглядає феномен соціального капіталу у контексті ефективності функціонування інститутів громадянського суспільства.

Соціальний капітал як феномен досліджується здебільшого у межах соціологічного знання, водночас роботу соціального капіталу особливо на мікрорівні «під силу» дослідити саме соціальній психології; результати напрацювань вчених у цій галузі знань, розглянемо у наступному підрозділі.

1.2.2. Соціальний капітал: соціально-психологічний контекст

Зважаючи на соціально-психологічний простір нашого дослідження, вбачаємо соціальний капітал психологічним ресурсом окремої особи, основою якого є індивідуальні цінності. Зростання інтересу до проблеми соціального капіталу не забезпечує достатнього дослідження його психологічних аспектів, соціально-психологічних передумов. Таким чином, найбільш актуальним у межах психологічної науки є вивчення соціального капіталу на індивідуальному рівні особи та груп осіб.

Серед соціально-психологічної наукової спільноти східної Європи першим до вивчення соціального капіталу звернувся П. Шихирєв, російський соціальний психолог, для якого поштовхом слугувало осягнення питання початку досліджень поняття лише в останнє десятиліття ХХ століття. Вчений намагався розглядати соціальний капітал у феноменології психологічної науки, встановити зв'язок між поняттям соціального капіталу та предметом соціальної психології. Соціальний капітал, на думку науковця, породжується стосунками між людьми та їх життєдіяльністю; є сукупністю психологічних взаємин, що сприяють підвищенню матеріального і психологічного благополуччя індивідів, груп без здійснення шкоди іншим суб'єктам соціальної системи.

П. Шихирєв презентує соціальний капітал у трьох рівнях аналізу із врахуванням соціально-психологічних явищ:

1. Мікрорівень (рівень групи) – внутрішньогрупова довіра, характеристики мережевої структури групи, сила групової ідентичності.
2. Мезорівень (міжгруповий рівень) – довіра представникам аутгруп, мережева структура міжгрупових взаємин, толерантність до представників аутгруп.
3. Макрорівень (соціетальний рівень) – довіра оточенню, інституціональній сфері суспільства, громадянська ідентичність

(переживання належності до суспільства), толерантність до представників інших соціальних категорій [158, с. 17–32].

Проблема набуття соціального капіталу також активно розглядається українськими дослідниками в контексті вивчення соціально-психологічних чинників долаття бідності як стилю життя (В. Васютинський, В. Вінков та інші), які визначають соціальний капітал як сукупність соціальних зв'язків особи з найближчим оточенням, представниками різноманітних економічних та владних інститутів, що дозволяє отримати доступ до необхідних їй ресурсів. У залежності від того, хто постає суб'єктом, особа, мала група чи велика соціальна група, зв'язки, які будуть налагоджуватися між ними будуть визначати особливості набуття соціального капіталу. Доступ до необхідних ресурсів може відбуватися через:

1. Іншу особу та власне взаємодію, що відбувається в діаді, як тип соціально-психологічних стосунків, метою яких є задоволення різноманітних потреб. Розгалужена мережа соціальних зв'язків дозволяє особі швидко знаходити відповідний до своєї потреби ресурс. Серед соціальних зв'язків, через які особа може отримувати доступ до ресурсів, можна виділити: сімейні, сусідські, дружні та професійні стосунки.

2. Соціальну групу, що часто є джерелом необхідних ресурсів, які особа іноді не у змозі отримати самостійно з багатьох причин. Серед таких причин можуть бути: висока ціна такого ресурсу, унікальність ресурсу, яким володіє обмежена кількість людей, особливі знання, що допомагають користуватися цим ресурсом. Тому задля доступу до цього ресурсу особа часто йде на поступки, або надає у використання групі ті ресурси, якими сама володіє. Чим більш розповсюджений є ресурс серед інших, яким володіє особа, тим менша його вартість і тим більше його недостатньо для доступу до ресурсів соціальної групи. Особа змушена платити додаткову ціну у вигляді дотримання правил і норм цієї групи, взяття на себе зобов'язань.

3. Соціальні об'єднання, спілки, рухи, партії. До таких соціальних груп належать добровільні організації, в які особи вступають для того, щоб вирішити певні проблеми, що є спільними для членів цієї організації. Створюються такі організації з метою відстоювання або дотримання прав певної категорії людей, де окремо кожна з них не в змозі це зробити, або захисту спільних цінностей [18, с. 63–64; 127].

Відповідно, соціальний капітал представляється як сукупність внутрішньогрупових зв'язків та вбачається важливість його аналізу, вимірювання через ступінь включеності у певні мережі, через характеристики цих мереж.

Важливо звернутися до дефініції соціального капіталу як стосунків між членами суспільства, що засновані на довірі, чесності взаємодії, а в соціально-економічному житті передбачають рівноправний розподіл прибутку, соціальну рухливість, доступ до освіти, культури.

І. Семків визначає соціальний капітал як соціально-психологічний ресурс особистості сприяє інформаційному обміну між людьми, спрямовує активність особистості, створює умови формування «соціальної репутації», виступає інструментом впливу на людей та є механізмом формування позитивної ідентичності та соціального визнання. Основним мірилом соціального капіталу, як індивідуального ресурсу, є висока доступність до ресурсів членів соціальної мережі. Виявляючись на соціальному рівні у залученості до соціальної мережі, соціальний капітал має психологічну природу та психологічні механізми функціонування. [118, с. 155].

І. Семків напрацювала модель соціального капіталу як чинника громадянської активності молоді та визначила соціальний капітал як міру доступності до ресурсів соціальної мережі, що формується на основі індивідуальних цінностей та підтримується завдяки довірі. Науковець вказує, що доступність до ресурсів соціальної мережі, збільшує ймовірність активності, спільної діяльності та співпраці. В основі підвищення

доступності до ресурсів соціальної мережі лежать індивідуальні цінності, які, будучи мотиваційними цілями особистості, сприяють налагодженню контактів та соціальній взаємодії. Довіра є квитком доступу до ресурсів інших осіб, оскільки людина ділиться власними ресурсами лише з тими кому довіряє. Науковець емпіричним шляхом доводить, що просоціальні цінності та цінності відкритості до змін, які є механізмами підвищення доступності до ресурсів соціальної мережі, а також висока міжособова довіра, яка є механізмом підтримання цієї доступності, є психологічними компонентами соціального капіталу [118, с. 13–14].

Н. Лебедева, О. Татарко, російські дослідники, вважають найбільш релевантними для психології вимірами соціального капіталу суспільства є довіра (міжособистісна, інституційна), толерантність до представників інших груп, громадянська ідентичність. Психологічна структура соціального капіталу зараховує не тільки власне соціальний капітал груп, а й сприймання групами соціального капіталу суспільства. Дослідники виділили наступний перелік його структурних компонентів: довіра, соціальна згуртованість, позитивна і «сильна» групова ідентичність (у тому числі громадянська, якщо йде мова про соціальний капітал суспільства), взаємна толерантність. Оцінка перерахованих компонентів у їх єдності дозволяє вивчити нову якість їх взаємин, яка, власне, і є соціальним капіталом групи [66; 67; 130; 131].

У межах соціальної і політичної психології соціальний капітал розглядається як індивідуальний ресурс, у структурі якого зазвичай виділяють цінності, довіру, згуртованість, доступність до ресурсу соціальної мережі. Отже, ми апелюватимемо до соціального капіталу як системного соціально-психологічного явища. У нашому дослідженні ми базуємося на таких твердженнях:

1. Соціальний капітал – це динамічний індивідуальний ресурс особи, що набувається у мережі стосунків взаємного знайомства та визнання на основі індивідуальних цінностей, толерантності та підтримується завдяки

довірі; динамічний індивідуальний ресурс особи виказується у володінні доступом до ресурсів мережі стосунків.

2. Індивідуальні цінності – мотиваційні цілі особистості, сприяють налагодженню контактів та соціальній взаємодії; детермінанти важливих соціальних установок [119; 236].

3. Толерантність передбачає налаштованість на діалог із іншими, визнання і повагу права на відмінність. Толерантність – як норма підтримання різноманітності та інтегративна характеристика індивіда, що визначає його здатність у проблемних ситуаціях взаємодіяти із зовнішнім середовищем із метою відновлення своєї нервово-психічної стійкості, успішної адаптації, недопущення конфронтації і розвиток позитивного стосунку із собою та світом [1; 125]

4. Довіра – квиток доступу до ресурсів інших осіб, оскільки людина ділиться власними ресурсами лише з тими кому довіряє [120]; як міра відкритості та бажання йти на зустріч новому, засвоювати новий досвід, нові діяльності [135, с. 138].

5. Доступність до ресурсів соціального капіталу як основні сфери функціонування соціального капіталу [188; 238; 241]; як основне мірило соціального капіталу, ресурси якого містяться у соціальній мережі [118; 241].

1.3. Особливості психологічного здоров'я особи та набуття нею соціального капіталу в залежності від економічного статусу

Інтерес наукової спільноти до поняття соціального капіталу – загострений, що вказує на його функціональність та оптимізаційну дію для розвитку сучасного суспільства. Видається нереальним вивчити особливості феномену соціального капіталу поза межами інших соціальних наук, тільки відірвано у соціально-психологічному фокусі.

У нашому дослідженні ми зорієнтовані на рівень особи та групи у вивченні роботи концепту соціального капіталу, а водночас втілюємо легкі

намагання щодо його осмислення на рівні соціально-економічних та соціально-політичних процесів держави, воліючи не розривати важливих компліментарних зв'язків.

Попередньо ми достатньо уважно проаналізували генезис вивчення та міждисциплінарного культивування феномену соціального капіталу у хронологічному континіумі та зупинилися на соціально-психологічному тлумаченні. Вибір предмету дослідження поступово поглиблює наш інтерес до проблеми соціальної нерівності та стратифікації, утворення різних варіантів бідності як явища чи субкультури, груп із низьким і високим економічним статусом у контексті надбання соціального капіталу та його мережива зв'язків із іншими соціально-психологічними явищами. Власне важливо зазначити, що ми не посягаємо на аналіз особливостей своєрідної ринкової економіки України у термінах чи світлі економічної науки, радше використовуємо напрацювання відповідних вчених для осмислення інтерпретацій психологічних феноменів.

Міждисциплінарний підхід сприяє осмисленню значення соціального капіталу, зокрема, для економічної інтеракції певної групи осіб із характерними низьким і високим економічним статусом.

Актуальний у дослідженнях сучасників, соціальних і політичних психологів – В. Васютинського, І. Гусєва, Л. Коробки, В. Малянка є концепт бідності [28; 127]. У нашому дослідженні ми також звертаємося до бідності як стилю життя, хоч тяжіємо до вирізнення групи малозабезпечених за об'єктивним економічним підходом як рівнем доходу.

Зауважуємо, що не розглядаємо і не припускаємо, що групу із низьким економічним статусом допустимо позначати андеркласом, оскільки ця категорія передбачає субкультурний підхід для диференціації. Андерклас можна позначити характеристиками соціальної ізоляції, безробітністю, браком сімейних стосунків. Таким чином, якщо дотримуватися пропозиції ототожнення чи максимального зближення поняття низького економічного

статусу із представниками андеркласу, культури чи субкультури бідності, то унеможлиблюється активація соціального капіталу як ресурсу, оскільки його надбання є значно знижене у них.

Ще однією основою нашого підходу до визначення економічного статусу є визнання особливостей соціального простору, оскільки складно вважати певні класові характеристики тотожними в Україні, Європі і США. Скажімо, для цих інших держав рівень освіти, доходу і професія є детермінантами у належності до соціально-економічного статусу, що вказує на різницю у доступі до ресурсів, на дисбаланс у впливах на різні соціальні процеси. Для України вищий рівень освіти і професія, принаймні, не дозволяє вирішити питання просування соціальними сходами успіху, що пояснюється низкою соціально-політичних проблем різного спектру: загальною доступністю вищої освіти, відкритою корупцією тощо.

Російські вчені Г. Шведовська, Т. Загвоздкіна у контексті вивчення міжнародного досвіду досліджень зв'язку соціально-економічного статусу сім'ї і психічного розвитку дитини виділили два напрямки-стратегії вимірювання соціально-економічного статусу [155]:

- 1) частина дослідників спираються на розуміння СЕС як єдино вимірювального індексу, до прикладу, Д. Ернандес пропонує використовувати стратифікацію сімей на основі даних перепису населення;
- 2) інші розуміють сукупність факторів, набір яких може змінюватися у залежності від завдань дослідження, специфіки вибірки, інших умов.

Загалом цінні спостереження та узагальнення цих вчених щодо психологічних інтерпретацій вивчення явищ у зв'язку із соціально-економічним статусом, оскільки ці дослідження повинні бути, беззаперечно, багатофакторними, де враховуються особливо культурні (релігійні, етнічні), що займають опосередковану ланку впливу. Таким чином, ми обмежуємося визначенням рівня доходу, характерно низького і відносно високого для України, аби визначити, підкреслюємо, економічний статус особи. Категорію

об'єктивного підходу щодо економічного статусу зустрічаємо через рівень доходу в економістів – Р. Кемпбел, Л. Стенлі [228].

На нашу думку, особи із низьким економічним статусом складають соціальний сегмент, який залишається у межах малозабезпеченості та у відносно «виживальних» умовах, що детальніше уточнимо в описі програми емпіричного дослідження.

Цінним є дотримання лінії російського соціолога О. Конькова – прийняття фундаментальної функції та властивості соціального капіталу в економічній інтеракції дозволяє нам поширити її й на своєрідні компенсаторні механізми соціального капіталу власне у підтриманні психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом. Вчений зауважує, що ця унікальність опції соціального капіталу – у забезпеченні доступності особи до різного типу благ та цінностей, зниження видатків, пов'язаних із отриманням доступу до благ. У свою чергу, утверджує соціальний капітал виробничим ресурсом поряд із фінансовим, фізичним чи людським капіталом [55, с.12]. Отже, як варіант чисто механічно, соціологічно виправдано констатувати зв'язок соціального капіталу з психологічним здоров'ям малозабезпечених, а соціально-психологічну природу цього зв'язку ми досліджуватимемо надалі.

Сучасні епізодичні чи тривалі екстремальні події у житті держави позначаються на переживанні благополуччя людини, запускають імпульси до народження, відродження бувалих проблем, загострюючи актуальні питання. На стан психологічного здоров'я суспільства та кожного окремого індивіда впливає багато макросоціальних та макроекономічних факторів, серед яких одну із визначальних позицій займає рівень забезпеченості.

Із намаганням зрозуміти, що саме допомагає малозабезпеченим підтримувати психологічне здоров'я як стан благополуччя, у нашому науковому пошуці ми послідовно підтверджували у відкриттях інших вчених значення сили соціальних зв'язків як взаємин та доступності до ресурсів у

вирішенні різноманітних питань. Вбачаємо цікавим втіленням роботи цього концепту у метафорі на зразок «свій до свого – по своє», де зустрічаємо повсякденне впровадження значення не тільки конкретних фінансових чи матеріальних ресурсів, а й соціальних зв'язків як джерела різноманітних ресурсів.

У науковій психологічній літературі зустріли достатню кількість досліджень щодо зв'язків зниження психологічного здоров'я та економічного статусу, певного рівня доходу, малозабезпеченості, щодо стосунку соціального капіталу із ними – винятково мало. Таким чином, поступово викладаємо дані інших вчених, найбільш наближені до предмету нашого дослідження.

Кореляцію між бідністю та переживанням стресу, фрустрації як неможливості реалізувати свої бажання і наміри, відзначає Р. Вілкінсон. Вчений акцентує, що матеріальна, соціальна обмеженість, своєрідна депривація, у здійсненні потрібних для життєвого шляху особистості вчинків породжує зниження показників самопочуття та створює умови для розвитку емоційних порушень [245; 246].

О. Дейнека відзначає, що люди, які переживають об'єктивну чи суб'єктивну форму бідності, незалежно від їхнього прибутку, мають однакові стійкі психологічні характеристики. Як свідчать результати досліджень вченої, особа, яка незадоволена якістю свого життя (суб'єктивним, психологічним благополуччям), набуває таких особистісних властивостей, як: занижена самооцінка, що блокує мотиваційно-вольову сферу та визначає фатальне ставлення до життя, настанови на невдачі; таким чином, очевидне зниження її психологічного здоров'я [32; 33].

Л. Коробка вказує, що у стилі поведінки щодо здоров'я зберігаються особистісні прояви, тяжіння і причетність до соціального прошарку. На думку вченої, індивідуальні шанси реалізації здорової поведінки збільшуються у випадку, коли життєва ситуація сприяє збереженню та

укріпленню здоров'я. У свою чергу, Ю. Швалб наголошує, що нездатність або небажання приймати рішення, відхід від відповідальності, екстернальний тип локусу контролю, перекладання відповідальності на інших, відчуття себе пасивним об'єктом економічних відносин, перехід життя в площину вимушеності породжує певне ставлення до життя [59; 154, с. 16].

Зважаючи на це, Л. Коробка говорить про ознаки скоріше психологічного нездоров'я, неблагополуччя представників бідних верств населення, серед яких найбільш типовими щодо психічних станів є: тупість почуттів, безпричинна злість, ворожість, послаблення як вищих, так і нижчих інстинктивних почуттів, підвищена тривожність тощо; щодо психічних процесів: неадекватне сприймання самого себе, свого «Я», зниження когнітивної активності, хаотичність (неорганізованість) мислення, стереотипність мислення, підвищена навіюваність, некритичність мислення, втрата інтересу, любові стосовно близьких, пасивна життєва позиція; щодо властивостей особистості: залежність від шкідливих звичок, втрата віри в себе, у свої можливості, пасивність тощо [59; 60; 61].

Н. Адлер зазначають, що здоров'я та соціально-економічний статус перебувають у взаємному впливі. На думку вчених, глобалізація дійсно збільшує бідність, а це має пропорційно негативний вплив на психічне здоров'я загалом. Такий ефект, як стверджують науковці, буде посилюватися зменшенням здатності все більш бідній країні, щоб забезпечити адекватну допомогу для своїх громадян [162].

К. Муздибаєв зазначає, що бідність негативно позначається на системі ціннісних орієнтацій людини, стосунках з іншими людьми, процесі інтеграції у суспільне середовище та є певною формою економічної депривації. К. Муздибаєв визначає бідність як інтегральне вираження соціальної невдачі. Бідним властиво сприймати себе як позбавлених влади над обставинами свого життя, вони схильні бути екстернальними і пасивними [76]. Певна річ,

вказані умови відповідають зниженому психологічному здоров'ю осіб із низьким економічним статусом.

Схожих результатів досягла у дослідженнях С. Сайгерт, розглядаючи соціально-економічні фактори як фундаментальні детермінанти, що визначають розвиток, благополуччя, психічне і психологічне здоров'я протягом усього життя людини [228].

Зважаючи на життєві обставини в умовах соціально-економічних змін, особи із низьким економічним статусом підпадають під вплив більшої кількості стресорів за умови меншого об'єму ресурсів, необхідних для того, щоб впоратися із ними; а також більш вразливі до дії цих стресорів. Як показують дослідження Л. Коробки, К. Муздибаєва, Н. Тихонової специфіка становища бідних прошарків населення постає не просто в тому, що у них «недостатньо коштів», а в тому, що це низько ресурсний прошарок, у якого показники володіння економічним, кваліфікаційним, соціальним, владним, культурним, особистісним, біологічним ресурсами знаходяться на низькому рівні [59; 60; 61; 77; 138; 140].

Суб'єктивне відчуття благополуччя, «міра щастя» кожної людини, що проявляється у переживанні нею повноти буття проявляється, як зазначає Л. Коробка, у показниках психологічного здоров'я та в свою чергу виступає інтегральним показником стану людського капіталу. Можливості нарощування свого людського капіталу (освіта, кваліфікація, культурний капітал, ресурс здоров'я) будуть визначати життєві шанси незаможних людей у зміні того становища, що склалося та сприяти збереженню і зміцненню їхнього здоров'я [61].

Зважаючи на це, виникає потреба в теоретичному аналізі потенційних ресурсів вирішення проблеми підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом; серед яких, на наш погляд, позиційним є поняття соціального капіталу.

В. Васютинський у рамках дослідження особливостей комунікативних орієнтацій осіб, які психологічно тяжіють до бідності відстежує, що особи, яким бідність притаманна як стиль життя за умови усвідомлення їх залежності від безгрошів'я та відсутності ініціатив починають активно діяти, залучаючи до долання скрутної ситуації свої соціальні зв'язки. Такі особи мають підвищену схильність до використання взаємодії з іншими людьми, але їхня здатність розпорядитися соціальним капіталом нижча, користі з його споживання вони отримують менше, ніж люди більш самостійні [9; 14; 15].

За результатами дослідження, незаможним особам виразно бракує рефлексивних здатностей щодо причин їхньої бідності, соціального статусу, стосунків з оточенням, життєвих цілей і цінностей. У цьому випадку властиво поєднуються та зумовлюють одне одного невміння (малий досвід) і небажання (слабка мотивація) рефлексувати. Конформізм як базальну характеристику носіїв культури бідності, зафіксовано вченими у двох проявах: намаганні відповідати громадській думці та очікуванням, острахові перед наявністю власної думки. В. Васютинський зазначає, що така позиція призводить до парадоксальної маргіналізації конформних осіб у соціумі: вони виявляються «непомітними» для оточення [15].

Дж. Гелівел визначив, що люди є більш щасливі, якщо практикують просоціальну поведінку, співтовариства, як об'єднання осіб, що створюються, допомагають краще впоратися із кризами і почуватися щасливими на індивідуальному рівні. Співтовариства, на думку вченого, є важливою складовою соціального капіталу, що виявляється у якості соціальних мереж і соціальних норм, високому рівні довіри. Дж. Гелівел вказує, що соціальна структура громади чи нації впливає на здатність долати кризу, розвивати людські ресурси таким чином, щоб підтримувати і стійко поліпшити суб'єктивне благополуччя. Команда вченого оцінювала соціальний капітал і щастя в роки світової економічної кризи 2007-2008 років у 255 містах у Сполучених Штатах. Дослідники виявили, що збільшення

соціального капіталу покращили суб'єктивне благополуччя населення США у період економічної кризи, як безпосередньо, так і побічно, пом'якшенням наслідків зростання економічного неблагополуччя – безробіття [192].

К. Маккінзі, Р. Вітлі, С. Вік вказують, що високі рівні соціального капіталу можуть бути пов'язані з позитивною динамікою психологічного здоров'я у дорослих. За результатами репрезентативного опитування австралійських дорослих, в якому соціальний капітал розглядався як утворення із трьох конструкцій і вимірювався на індивідуальному рівні: почуття довіри і безпеки, участь громади, сусідські зв'язки і взаємність. Участь громад показала слабкі сусідські зв'язки і взаємність та помірну кореляцію із тривогою. Більш високий рівень довіри послідовно пов'язаний із низьким рівнем психологічного дистресу. Вчені констатують залежність високого рівня психологічного здоров'я (поняття, що виключає наднормовий психологічний стрес, депресивні переживання, неспокій) і задоволеності різними аспектами життя, особливо стосунками [208].

Теоретичний аналіз наукової літератури із проблеми зв'язку соціального капіталу як соціально-психологічного явища та психологічного здоров'я особи, зокрема із низьким соціально-економічним статусом засвідчує недостатню увагу української психологічної спільноти до дослідження явища та власне актуалізовує його. Певна річ, що в межах соціально-психологічного виміру соціальний капітал як концепція все ще перебуває у стані зародка. Конструкція пропонує спосіб мислення про потенційно важливих, але важких для кількісного аналізу аспектів спільноти, що може бути пов'язано із психологічним здоров'ям. Завдання полягає у визначенні зв'язку соціального капіталу з конкретними наслідками для психологічного здоров'я. Незважаючи на інтуїтивні апеляції, соціальний капітал досі не має однозначного пояснення як комплексне соціально-психологічне явище. Це є основною перешкодою для розвитку надійної, емпіричної доказової бази, що стосується передбачуваних наслідків для

здоров'я, а зокрема психологічного. Краще розуміння впливу соціального капіталу на психологічне здоров'я буде отримане шляхом прийняття моделі соціального капіталу.

Дослідження соціального капіталу у зв'язку із психологічним здоров'ям не тільки має внутрішню вартість на індивідуальному рівні, а це може допомогти у вирішенні певних важливих, невирішених соціально-політичних та соціально-економічних питань. Соціальний капітал може, на нашу думку, виявитися важливим чинником посередника між суспільством, спільнотою та індивідуальним психологічним здоров'ям.

Висновки до першого розділу

На основі аналізу наукової літератури визначено, що зарубіжні (західні) та вітчизняні і російські дослідження оперують різним термінологічним апаратом: ментальне здоров'я вживається у західній традиції на позначення когезії психічного та психологічного здоров'я, а психологічне благополуччя має своїм денотатом стан, який номінований у вітчизняній і російській науці як «психологічне здоров'я». Так, поняття психічного здоров'я відповідає механізмам, а психологічного – охоплює сутнісні властивості ціннісно-мотиваційної сфери, ідентичності та власне духовного виміру особистості. Тому, у нашому дослідженні психологічне здоров'я розглядатиметься як стан динамічного балансу між запитами світу та розкриттям власного потенціалу особою, що втілюється у її переживанні суб'єктивного благополуччя.

Міждисциплінарний аналіз виявив, що поняття «*соціальний капітал*» безпосередньо еволюціонувало від поняття «*людський капітал*» і перебуває на стику економічної, політологічної, соціологічної та психологічної наук; таким чином, «соціальний капітал» потрапив у поняттєве поле соціальної психології.

Ми розглядаємо це поняття у межах ресурсного підходу та визначаємо його як динамічний індивідуальний ресурс особи, що набувається у мережі стосунків взаємного знайомства та визнання на основі індивідуальних цінностей, толерантності та підтримується завдяки довірі; динамічний індивідуальний ресурс особи виказується у володінні доступом до ресурсів мережі стосунків.

Теоретичний аналіз наукової літератури засвідчує, що психологічне здоров'я перебуває у зв'язку із економічним статусом. Особи із низьким економічним статусом складають соціальний сегмент, який залишається у межах малозабезпеченості (мають низький рівень доходу) і переживають зниження психологічного здоров'я. У контексті соціально-психологічних досліджень проблема зв'язку соціального капіталу та психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом залишається відкритою, таким чином, актуалізуючи предмет нашого дослідження.

Вбачаємо внутрішню вартість соціального капіталу не тільки на індивідуальному рівні, а й на рівні груп задля вирішення важливих соціально-політичних та соціально-економічних питань. На виклик сьогодення України соціальний капітал, на нашу думку, може виявитися важливим чинником психологічного здоров'я особи, спільнот та суспільства загалом.

Основні наукові результати розділу представлено у двох працях, які опубліковано у фахових виданнях [90; 91].

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ НА ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ОСІБ ІЗ НИЗЬКИМ ЕКОНОМІЧНИМ СТАТУСОМ

У розділі описано організацію попереднього та констатувального етапів емпіричного дослідження, обґрунтовано добір діагностичного інструментарію та визначено критерії розподілу випробуваних до груп з різним економічним статусом. Представлено результати дослідження впливу соціального капіталу на психологічне здоров'я осіб із низьким економічним статусом. Розроблено модель соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом.

2.1. Методичні засади та програма емпіричного дослідження впливу соціального капіталу на психологічне здоров'я осіб із низьким економічним статусом

Емпіричне дослідження складається із трьох етапів: попереднього, констатувального та корекційного. Попередній етап полягає у підборі психодіагностичного інструментарію, що оптимальніше відповідає меті дослідження. На констатувальному етапі передбачаємо вивчення стану психологічного здоров'я у контексті набуття соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом. Можливості активізації впливу соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом на підвищення рівня їхнього психологічного здоров'я досліджуватиметься на корекційному етапі емпіричного дослідження.

Вивчення стану психологічного здоров'я та набуття ними соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом передбачає, перш за все, визначення відповідних критеріїв розподілу досліджуваних у групи.

Зважаючи на поняття економічного статусу, що з'ясовували у попередньому розділі, враховуємо його об'єктивну складову, тобто середній рівень доходу сім'ї на одну особу. Із метою структурувати науковий пошук в емпіричному дослідженні підібрали методи вивчення кожного із змістовних блоків теми, серед яких виділяємо:

- об'єктивний критерій економічного статусу;
- стан психологічного здоров'я осіб із низьким та високим економічним статусом;
- набуття соціального капіталу в осіб із низьким та високим економічним статусом.

Дослідження стану психологічного здоров'я та набуття соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом відбувалося у три послідовні взаємодоповнювальні етапи, кожен із яких передбачає виконання конкретних емпіричних завдань.

На першому і другому етапі констатувальної частини емпіричного дослідження використовувалися різні науково-психологічні та статистичні методи. Пропонуємо розглянути переваги кожного з них у контексті нашого дослідження.

Головною перевагою вибору *опитування* стала можливість дослідити великі групи респондентів за мінімальну кількість часу. Застосування цього методу забезпечило визначення різних проявів стану психологічного здоров'я та соціального капіталу в осіб із низьким, середнім та високим економічним статусом, а також виділення диференційних особливостей стану психологічного здоров'я та соціального капіталу власне групи осіб із низьким економічним статусом.

Для виокремлення статистично значущих відмінностей між групами з низьким та високим економічним статусом застосовано непараметричний критерій *U-Манна-Вітні*. Непараметричні, тобто ті, що не базуються на певному розподілі ймовірності, тести застосовуються там, де вибірки

складені зі змінних, що належать до інтервальної шкали та не підпорядковуються нормальному розподілу. Позаяк, у цих тестах обробляється не саме значення, а його ранг (місце всередині вибірки), тому ці тести нечутливі до викидів. Непараметричні тести застосовуються також у тих випадках, коли змінні належать до порядкових, а не до інтервальних шкал. Критерій U-Манна-Вітні призначений для оцінки відмінностей між двома вибірками за рівнем якої-небудь кількісно вимірної ознаки; застосовують для виявлення відмінностей між малими вибірками. Критерій U-Манна-Вітні дозволяє дослідити дані без певних припущень про характер розподілу змінних, навіть за умови порушення вимог нормального розподілу. Використовували цей метод, розуміючи його призначення для номінальних і рангових змінних. Фокус нашої уваги – у встановленні відмінностей між двома незалежними вибірками за рівнем вираження порядкової змінної, що вираховується за оцінкою ступеня перетину (співпадіння) декількох рядів значень вимірюваної ознаки [52; 53; 82].

Використання порівняльного методу дало нам змогу проаналізувати результати корекції до і після корекційного впливу за допомогою *тесту Вілкоксона*. Цей тест застосовується для зіставлення показників, вимірених у двох різних умовах на одній і тій самій вибірці досліджуваних, а також допомагає встановити не тільки спрямованість змін, а й їхню вираженість. Критерій Вілкоксона заснований на підрахунку абсолютних відмінностей між парами значень із наступним їх рангуванням, згодом визначенні середніх значень рангів для двох полюсів зсувів, а рівень значимості визначається на основі стандартного значення. За його допомогою ми визначаємо, чи є зсув показників у певному одному напрямі більш інтенсивним, ніж у другому [82].

Використовували *факторний аналіз* із метою пошуку гіпотез про структуру зв'язку соціального капіталу із підтриманням психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом; та генерування нових ідей.

Оскільки власне на ранніх стадіях дослідження пошуковий підхід є продуктивний, аби витягнути приховані закономірності. Факторний аналіз у цьому ключі передусім є засобом перевірки та селекції гіпотез [53, с. 154].

Фактори відображають глибинні процеси (латентні, неспостережувані, невимірювані), що є причиною кореляцій первинних (спостережуваних, вимірюваних) змінних. Крім того, факторний аналіз дає змогу виявити не лише кореляції між змінними та латентні фактори, а й ті компоненти, що пояснюють більшу дисперсію [82].

Оскільки факторний аналіз не дозволив нам визначити певні приховані фактори, особливі глибинні процеси, а радше вказав на валідність використаних психодіагностичних методик: згрупувалися спостережувальні змінні за методиками, у межах яких вони досліджувалися. Таким чином, вдалися до послідовного детального аналізу кореляцій між змінними, щоб отримати дані для розгортання емпіричного дослідження.

Коефіцієнт кореляції Пірсона використовували для обчислення критерію кількісної оцінки залежності між окремими показниками соціального капіталу та психологічного здоров'я, а також завдяки якому мали можливість стверджувати про позитивний або негативний зв'язок між ними і силу цього зв'язку. Таким чином, простежили, як зі збільшенням одного показника зростає інший, чи зі зменшенням – відповідно зменшується [121].

Послідовно ми дійшли до основного акценту в описі статистичного аналізу дослідження, що дозволяє вказати на соціальний капітал як чинник підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом. Якщо для аналізу сили зв'язку та його поляризації, а, отже, напрямку, користалися кореляційним аналізом, то *регресійний аналіз* дозволив з великою точністю визначити форму зв'язку та записати її у вигляді математичного рівняння із залежною (результативною) та незалежною (факторною) змінною. Таким чином, отримали можливість та здійснили

прогноз поведінки соціального капіталу як чинника стосовно підтримання психологічного здоров'я, тобто маємо можливість передбачити найбільш вірогідне значення показників психологічного здоров'я під впливом показників соціального капіталу [53; 121].

Завданням першого етапу констатувальної частини було конкретизовано у підзавданнях:

- попередній відбір діагностичного інструментарію шляхом аналізу психодіагностичної літератури;
- відбір та апробація психодіагностичних методик, що найбільше відповідають меті – вивченню можливостей активізації впливу соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом на підвищення рівня їхнього психологічного здоров'я;
- формування остаточної батареї психодіагностичних методик для емпіричного дослідження.

Так, на першому етапі було зроблено перевірку відібраних методик для уточнення психологічного інструментарію, спрямованого на визначення об'єктивного критерію належності осіб до груп із низьким, високим економічним статусом за рівнем економічного доходу, а також дослідження зв'язку їхнього соціального капіталу та психологічного здоров'я.

У січні 2015 року опитано 200 студентів різних факультетів Тернопільського національного педагогічного університету віком 18–20 років, у пропорційно відносно рівній кількості хлопців та дівчат. Було запропоновано 2 набори тестових методик (по 6) для дослідження стану психологічного здоров'я та рівня набуття соціального капіталу. Об'єднання методик у 2 набори полягає у врахуванні того, щоб певні соціально-психологічні особливості вимірювалися двома схожими методиками, а за результатами дослідження було обрано адекватний варіант для використання дослідниками. На перший набір методик відповіли 110 осіб, на другий – 90. Загалом для цього етапу дослідження було відібрано 11 методик.

До першого набору методик увійшли: шкала «Психологічне благополуччя» К. Ріфф у адаптації Н. Лепешинського, методика діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана в модифікації В. Бойко, «Суб'єктивне економічне благополуччя» В. Хащенко, «Методика КРІКС» Р. Стили в адаптації І. Семків, «Шкала довіри» М. Розенберга, «Індекс толерантності» Г. Солдатової, О. Кравцової, О. Хухлаєвої, Л. Шайгерова, методика «Ціннісний опитувальник» Ш. Шварца у модифікації І. Семків.

Для дослідження загального показника психологічного здоров'я, його компонентів використовували *шкалу «Психологічне благополуччя» К. Ріфф*. Методика розроблена у фокусі евдемоністичного підходу на основі напрацювань А. Маслоу, К. Роджерса, Г. Олпорта, К. Юнга, Е. Еріксона та М. Ягоди, що характеризують психологічне благополуччя як переживання та стани, властиві здоровій особистості, вказують на повноту самореалізації людини в конкретних життєвих умовах, віднайденні «творчого синтезу» між запитами соціального середовища і розвитком власної індивідуальності. Методика відповідає нашому поняттєвому полю психологічного здоров'я як позитивного функціонування особи. Шкала включає шість підшкал, основних складових психологічного благополуччя: цілі у житті, позитивні стосунки з іншими, особистісне зростання, управління середовищем, самоприйняття, автономія та складається з 84 суджень, відповідь на які оцінюється у діапазоні із 6 балів, де полярні рефлексії – «повністю незгідний», «повністю згідний». У методиці працює висхідна послідовність градацій (від 1 до 6 балів) та низхідна (від 6 до 1 бала), що позначають прямий (позитивний) та зворотній (негативний) зміст відносно характеристик психологічного благополуччя. У результаті дослідження отримали дані за названими шкалами та індекс психологічного благополуччя як суму їх значень [227, с. 719–727].

Застосували *методику діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана, модифікація В. Бойко*, із метою з'ясування задоволення досліджуваного в соціальному просторі як показника психологічного

здоров'я та балансування між власними потребами та зовнішніми запитами. У контексті соціальна фрустрованість позначається як форма психічної напруги, залежна від задоволення досягненнями та станом особистості у соціально заданих ієрархіях. Результати методики аналізували у двох методичних підходах:

- 1) досліджує рівень «задоволення – незадоволення» у 20 сферах стосунків особистості, використовує діапазон із 5 балів, де полярні рефлексії – «повністю згідний», «повністю незгідний»;
- 2) виділяються 5 основних блоків шкали – задоволеність стосунками з рідними, близькими (партнером, батьками, дітьми), найближчим соціальним оточенням (друзями, колегами, керівництвом), своїм соціальним статусом (освіта, власна професійна діяльність, зміст роботи, умови професійної діяльності), соціально-економічним статусом (матеріальний статус, побутові умови, проведення дозвілля, вибір місця відпустки, статус у суспільстві, вибір місця роботи, сфера побутового обслуговування), своїм здоров'ям і працездатністю (сфера медичних послуг, стиль життя).

Вищі бали відповідають вищій фрустрованості, як за окремими градаціями ознак, так і за шкалою у цілому. Це дозволяє визначити зони найбільшої та найменшої соціальної фрустрованості і власне конфліктивних ставлень [75]. Водночас вважаємо виправданим застосування у часі апогею складних соціально-політичних процесів війни.

Із метою врахування синтезу суб'єктивних ставлень, переживань досліджуваних стосовно свого економічного благополуччя, особливо, аби відстежити зв'язок із соціально-економічною стратифікацією використовуємо методику *«Суб'єктивне економічне благополуччя» (СЕБ) В. Хащенко*. Вчений вважає суб'єктивне економічне благополуччя інтегральним показником життя особи, що вказує на його ставлення до актуального та майбутнього матеріального добробуту, а також досліджує психологічні детермінанти формування економічної ідентичності особи та

розглядає її порівняння себе самою із групами багатих і бідних як основну детермінанту ідентифікації. Шкалі СЕБ властива виражена суб'єктивна природа, оскільки ґрунтується на особистих рефлексіях особи, інтроспективних оцінках. Власне суб'єктивними детермінантами усвідомлення суб'єктивного економічного благополуччя В. Хащенко вважає: ставлення до власності, до себе, до умов життя, що опосередковані системою цінностей і цілей особи, його індивідуальними стандартами добробуту, а також самооцінкою себе як економічного суб'єкта. Одним із відправних акцентів у використанні методики послуговував для нас його зв'язок із самооцінкою власних ресурсів економічних досягнень особи. Питальник суб'єктивного економічного благополуччя складається із 45 запитань, що об'єднані у п'ять шкал – економічного оптимізму, актуального благополуччя сім'ї, фінансової депривованості, адекватності доходу, фінансового стресу (економічної тривожності), а також дозволяє порівнево визначити окремі елементи ставлення до актуального матеріального становища, рівня доходу; узагальнені компоненти суб'єктивного економічного благополуччя, що синтезують сукупність окремих індикаторів у комплексні показники; інтегральну оцінку, що об'єднує базові елементи суб'єктивного економічного благополуччя в загальну оцінку. Досліджуваним пропонувалося оцінити своє суб'єктивне економічне благополуччя технікою шкалювання відповідей. Висхідна послідовність градацій (від 1 до 5 балів) чергується у випадковому порядку з низхідною (від 5 до 1 бала). Розрахунок інтегральний (загального) індексу суб'єктивного економічного благополуччя дозволив нам отримати комплексний індикатор благополуччя різних сторін фінансово-матеріального життя особи [149, с. 106–127].

Для вимірювання індивідуального соціального капіталу як певного зібрання чи то скупчення ресурсів, які особа може отримати від своєї соціальної мережі, застосовували методику «*KPIKS*» (польська аббревіатура) *Р. Стили, адаптація І. Семків*, призначена для дослідження соціального

капіталу на індивідуальному рівні, що за мірило соціального капіталу використовує можливість доступу особистості до соціального ресурсу приватної чи публічної сфер. Методика створена на основі методу «генератор ресурсу», запропонованою Т. Снайдерсом, та нараховує 64 твердження, що пропонують досліджуваному визначити міру знайомства з людиною, яка володіє певним ресурсом у діапазоні 4 балів від «не знаю такої людини» до «знаю таку людину дуже добре». Р. Стила виділяє шість шкал у методиці, серед яких продуктивні вміння, емоційний ресурс (особисті зв'язки з іншими), дозвільневий ресурс (відпочинок і вільний час), соціально-професійний ресурс, ресурс соціальних інститутів, міжнародний ресурс, загальний показник соціального ресурсу загалом та окремо у приватній сфері та загальний показник соціального ресурсу у публічній сфері [118].

Із метою вимірювання загальної особливості соціальної довіри, як контекстуально важливого показника для нашого дослідження, складової соціального капіталу використовували **«Шкалу довіри» М. Розенберга, напрацювання Servey Research Center**. Методика розроблена як типово соціально-психологічна та дозволяє оцінити установки щодо людської природи в цілому, власне загальну довіру до людей і людської спільноти, а не до конкретних соціальних груп та їх представників. До того ж, М. Розенберг віру у людей (методика в англomовному варіанті називається «Faith in People Scale») вважав базовою міжособовою установкою та тривало працював, аби отримати легкий у застосуванні інструмент емпіричного вимірювання. Методику утворюють усього 3 запитання, що передбачають два альтернативних варіанти розгорнутих відповідей та вимірюють ступінь довіри [223, с. 25–35]. Видається, що «Шкала довіри» через обсяг не складає надійності, та міжнародний аспект апробації у широкому застосуванні виправдовує значення методики. Ми поставили собі за орієнтир – отримати соціально-психологічний зріз довіри у фокусі її значення для соціальної

мережі та надбання соціального капіталу, тому нас не цікавили глибинні психологічні механізми, що слід було би визначити значно більшими методиками за обсягом стимульного матеріалу.

Толерантність фіксувалася у межах нашого дослідження як важлива складова соціального капіталу, у першому блоці методик застосовували для її вимірювання *«Індекс толерантності» Г. Солдатової, О. Кравцової, О. Хухлаєва, Л. Шайгерової*. Методика складається із 22 тверджень, відповіді на які оцінюється у діапазоні із 6 балів, де полярні рефлексії – «повністю незгідний», «повністю згідний». Вони відображають загальне ставлення до світу, інших людей, а також соціальні установки у різних сферах взаємодії, де має місце толерантність/ інтолерантність особистості. «Індекс толерантності» об'єднує твердження, що стосуються соціальних груп (меншин, осіб із психічними недугами, вбогих), комунікативних установок (повага до думки опонентів, готовність до конструктивного вирішення конфліктів та продуктивної співпраці). Також спеціальна увага надана етнічній толерантності (ставлення до осіб іншої раси та етнічної групи, до власної етнічної групи, оцінки культурної дистанції). Методика об'єднує 3 субшкали: етнічної толерантності, соціальної толерантності та толерантності як риси особистості, а також дозволяє визначити загальний рівень толерантності. В «Індексі толерантності» працює висхідна послідовність градацій (від 1 до 6 балів) та низхідна (від 6 до 1 бала), що позначають прямий (позитивний) та зворотній (негативний) зміст відносно характеристик толерантності [125, с. 46–51]. У результаті дослідження отримали дані за названими шкалами та індекс толерантності загалом як суму їх значень порівневих значеннях – низький, середній та високий.

Для визначення основних ціннісних орієнтирів, що лежать у основі соціального капіталу, а водночас дозволяють збільшувати доступність до його ресурсів, використовуємо *методику «Ціннісний опитувальник» Ш. Шварца в адаптації І. Семків*, що досліджує змістовний аспект

спрямованості особистості, основу стосунків із світом, світогляду та ядро мотивації активності, життєвої концепції. Ш. Шварц вважає, що цінності – це інтеріоризовані цінності соціокультурних груп. В основу даного опитувальника покладено концепцію М. Рокіча про існування термінальних та інструментальних цінностей, ідеї індивідуалізму та колективізму Г. Хофстеда, а також концепцію самого автора про мотиваційну мету цінностей та їхню універсальну природу. Цінності розглядаються Ш. Шварцом як когнітивні репрезентації трьох універсальних груп потреб: біологічних (вітальних) потреб; взаємодії, необхідної для міжособистісної координації та задоволення суспільного благополуччя, а також виживання. Автор згрупував окремі цінності у блоки: цінності «виходу за межі Я», «самозвеличення», «відкритості до змін» (просоціальні) та «консервативні цінності». Крім цього, цінності можна класифікувати за інтересами (індивідуальні чи колективні), а також за класами цілей, до яких вони належать (термінальні або інструментальні). Методика складається із двох частин та вимірює рівень значення цінностей. У межах нашого дослідження застосовуємо частину «Профіль особистості», що вивчає цінності на рівні поведінки, індивідуальних пріоритетів, які виказуються у соціумі; а також складається із 40 описів людини, що характеризують 10 типів цінностей, та оцінюються 4 бальною шкалою із значенням від «дуже подібний до мене» до «зовсім неподібний до мене». Чим вищий бал, тим більш значущою є ця цінність [118; с. 202–207].

До другого набору методик увійшли: шкала «Задоволеність якістю життя» Н. Водоп'янової, методика діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана в модифікації В. Бойко, «Суб'єктивне економічне благополуччя» В. Хащенко, методика модифікованого семантичного диференціалу для комплексного дослідження соціального капіталу О. Татарка, «Шкала міжособової (соціальної) довіри» Д. Роттера в адаптації С. Достовалова, «Індекс толерантності» Г. Солдатової,

О. Кравцової, О. Хухлаєвої, Л. Шайгерова, методика дослідження ціннісних орієнтацій М. Рокича у модифікації А. Гоштаутаса, М. Семенова, В. Ядова.

Пропонуємо коротко зупинитися на тому психодіагностичному інструментарії, що ще не було описано в попередньому наборі методик.

Для дослідження психологічного здоров'я ми спробували використати *опитувальник «Задоволеності якістю життя» Н. Водоп'янової, у модифікації М. Каніболотської*, що орієнтований на визначення суб'єктивного благополуччя (що ми утотожнюємо в межах нашого дослідження із психологічним здооров'ям). Загалом опитувальник складається із 36 запитань, що рівномірно розподілені за сферами життя: навчання/робота, особисті досягнення, здоров'я, спілкування з близькими людьми (друзі, родичі), підтримка (внутрішня і зовнішня – соціальна), оптимістичність, напруженість (фізичний і психологічний дискомфорт), самоконтроль, негативні емоції (настрій). В інтерпретації відповідно до ключа підраховується сума балів для виділених сфер життєдіяльності (9 субшкал, кожна містить 4 запитання). Мінімальна сума для субшкали рівна 4 балам, максимальна – 40. Оцінки за субшкалам відповідають поняттю «задоволеності різними сферами життєдіяльності». Чим менше балів, тим сильніша психічна напруженість і нижча задоволеність якістю життя у відповідній сфері. Загальний індекс якості життя рівний середньому значенню балів, набраних за всіма дев'ятьма субшкалами [44]. Зосерджували свою увагу на можливостях аналізу шкал опитувальника та окремих його пунктів.

Для вивчення особливостей соціального капіталу досліджуваних груп застосували *методику модифікованого семантичного диференціалу для комплексного дослідження соціального капіталу О. Татарка*. Методика утворена як семантичний диференціал, шкали якого відповідають основним компонентам соціального капіталу: довірі, соціальній згуртованості, толерантності і громадянській ідентичності. Досліджуваним пропонувалося

прошкалювати 19 соціальних інститутів, у відповідності із 6 основними колами взаємодії зі світом (ті, що довіряють мені; ті, що заслуговують моєї довіри; свої для мене; допомагальні мені; ті, що приймають мене; у нас спільні цінності; ті, що захищають мене; ті, що поважають мене) за 5 бальною шкалою, де діапазон розгортається від «абсолютно згідний» до «абсолютно незгідний». О. Татарко вказує, що саме у системному підході вдається та важливо охопити радіус взаємодій особи, у якому формується соціальний капітал: не тільки рівень групи, а й власне оцінити сприймання групами соціального капіталу певного суспільства. Вчений закладає поняття соціального капіталу як сукупності психологічних стосунків, що підвищують матеріальний добробут індивідів і груп без завдання шкоди суб'єктам економічної системи. Чим вищий сумарний бал, тим вищий показник соціального капіталу, хоч автор методики О. Татарко у своїх дослідженнях детально розглядає аналіз кожного окремого шкалювання респондентами за 19 позиціями у стосунку до 8 оцінок, тобто досліджуваний повинен зробити 152 процедури шкалювання (технічно – ітерації) [131]. У ході проведення опитування спостерігали складність процедури заповнення анкети, учасникам було надто важко впоратися із завданням, причина чого не тяжіла до технічних умов, а корінилася у нерозумінні (до прикладу, спонтанні коментарі: «... як армія може довіряти мені?», «... що означає, що приватний бізнес може заслуговувати моєї довіри?») умови.

«Шкала міжособової (соціальної) довіри» Д. Роттера (в адаптації С. Достовалова) дозволяє вивчити рівень довіри особи іншим людям, а також рівень «політичної довіри» – довіри до політичної системи, суспільства. Методика напрацьована в межах теорії соціального когнітивного наuczіння, Д. Роттер вказує, що когнітивні фактори сприяють формуванню відповідної реакції особи на середовище, а поведінку його можна передбачити крізь призму взаємин із реферетним середовищем. Довіра у такому ключі – це не поняття довірливості, а узагальнені очікування особи

стосовно того, чи можна покластися на слова, обіцянки, висловлювання тощо, що реальна у тих випадках, коли нема очевидних причин не вірити. Методику складають 25 тверджень, відповіді на які оцінюється у діапазоні із 5 балів, де полярні рефлексії – «повністю незгідний», «повністю згідний». Результати сумуються та вдається отримати загальний показник, що засвідчує за високих значень довіру, за низьких – схильність до її відсутності.

Для дослідження ціннісних орієнтацій використали методику *«Питальник цінностей Рокича» М. Рокича у модифікації А. Гоштаутаса, М. Семенова, В. Ядова*. Цей психодіагностичний інструмент ґрунтується на засадах прямого рангування двох списків цінностей, термінальних та інструментальних (у кожному по 18) [45]. Хоча загалом рангування викликає сумнів серед вчених та практиків щодо надійності методики, оскільки результат залежить від адекватності самооцінки досліджуваних. Тому рекомендують підкріплювати результати схожими методиками, власне тому ми ввели «Ціннісні орієнтації» М. Рокича як альтернативну до «Ціннісного опитувальника» Ш. Шварца.

Якісний аналіз результатів уможливорює оцінку життєвих ідеалів, ієрархії цілей, цілей-засобів та уявлень про норми поведінки, які особистість розглядає у якості еталону. Ще одним варіантом інтерпретації отриманих даних послуговує групування цінностей у конкретні і абстрактні; цінності професійної самореалізації і особистого життя; етичні цінності, цінності спілкування, справи; індивідуалістичні, конформістські та альтруїстичні цінності; самоствердження, прийняття інших. Загалом визначили у проведенні складних обрахунків результатів; важко вдавалося вловити певну закономірність.

Таким чином, результатом проведення попереднього етапу стало формування остаточної батареї методик, що застосовувалася на констатувальному етапі дослідження. Необхідно зазначити, що відбір методик, які застосовувалися на другому етапі, відбувався шляхом

встановлення кількості кореляційних зв'язків за блоками методик, що дозволяли визначити особливості зв'язку соціального капіталу та психологічного здоров'я особи. Ті блоки методик, що надавали найменшу кількість кореляційних зв'язків, було відхилено. За відносно рівних показників кількості кореляційних зв'язків у питанні відбору методичного апарату враховувалася близькість змісту методики до предмету дослідження.

Обраний блок методик для наступного етапу дослідження включає 32 шкали: цілі у житті, позитивні стосунки з іншими, особистісне зростання, управління середовищем, самоприйняття, автономія; соціальна фрустрованість; економічний оптимізм/песимізм, актуальне благополуччя сім'ї, фінансова депривованість, адекватність доходу, фінансовий стрес (економічна тривожність); продуктивні вміння, емоційний ресурс (особисті зв'язки з іншими), дозвільневий ресурс (відпочинок і вільний час), соціально-професійний ресурс, ресурс соціальних інститутів, міжнародний ресурс; загальний показник соціальної довіри; етнічна толерантність, соціальна толерантність та толерантність як риса особистості; мотиваційно-ціннісні модули – гедонізм, безпека, влада, досягнення, стимуляція, самостійність, універсалізм, конформність, традиції, доброзичливість.

Водночас, як зауважували вище, ці методики в інтерпретаційних варіаціях передбачають об'єднання шкал у загальні показники вимірюваних психологічних утворень та зведенні певних типів, скажімо, цінності групувалися в окремі мотиваційні сфери-блоки.

Попередньо ми описували статистичні методи обробки даних, що використовувалися у дослідженні: це методи факторного, регресійного, кореляційного аналізу та методи статистичної перевірки значущості емпіричних даних, що здійснювалися за допомогою опрацювання даних методами багатомірної статистики у статистичному пакеті IBM SPSS Statistics 20.

Спеціально для опрацювання даних, отриманих після застосування методики «Профіль особистості» Ш. Шварца, із метою отримання результату щодо виборів – домінантної цінності вибірки було розроблено програмний модуль PersonStatAn на мові програмування C# за допомогою інтегрованого середовища Microsoft Visual Studio.

На основі теоретичного аналізу та результатів, отриманих на попередньому етапі дослідження, ми визначили економічний статус досліджуваних шляхом об'єктивного критерію за допомогою закритого запитання щодо рівня доходу на кожного члена сім'ї, що дозволило сформувати групи осіб з різним економічним статусом.

Під час наступного – констатувального – етапу опитано молодь, яка навчається на денному та заочному відділеннях у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка, Тернопільському державному медичному університеті імені Михайла Горбачевського, Тернопільському національному економічному університеті.

В опитуванні взяли участь 357 осіб, із яких дані анкет 275 осіб згодом взяли в аналіз результатів дослідження; віком від 17 до 26 років, серед яких вибірку склали: жінок – 59,39%, чоловіків – 40,61%.

Для виокремлення груп із різним економічним статусом ми залучили для дослідження студентів 2-3 курсів педагогічних та непедагогічних спеціальностей, які навчалися, переважно, на бюджетній формі навчання у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка та студентів 2-6 курсів медичного, які навчалися у Тернопільському державному медичному університеті імені Михайла Горбачевського, студентів 2-5 курсів економічного профілю, які навчалися у Тернопільському національному економічному університеті, переважно, за контрактом.

Такий вибір досліджуваних обумовлено тим, що студенти, які навчаються на спеціальностях (лікувальна справа, фармакологія,

міжнародний маркетинг, менеджмент, банківська справа тощо), оплата за навчання яких є досить високою відносно середньомісячної заробітної платні українця, передбачає наявність високого рівня фінансового забезпечення сім'ї. Зважаючи на це, ми побудували гіпотезу, що їхній показник за об'єктивним критерієм економічного статусу, буде вищий, ніж у студентів, які навчаються на бюджетній основі за спеціальностями педагогічного напрямку.

Отже, за допомогою закритого запитання «Вкажіть рівень доходу на кожного члена вашої сім'ї», де пропонувалося п'ять варіантів рівня доходу (від 500 до 2500 грн. та вище), що дозволило зменшити суб'єктивну переоцінку або недооцінку фінансового стану досліджуваних та отримати більш-менш об'єктивну відповідь. Таким чином, ми визначили групи осіб із різним економічним статусом (низьким, середнім, високим) за об'єктивним критерієм.

Дані 275 анкет взяті до аналізу емпіричних даних, оскільки важливим було проаналізувати диференційні особливості групи осіб із низьким економічним статусом, що видалося яскравіше у порівнянні із групою осіб із високим економічним статусом. Кількість останніх, залучених до дослідження, майже вдвічі переважала щодо малозабезпечених, тому послуговувалися процедурою рандомізації, аби вирівняти число залучених. Отже, за результатами після рандомізації розподіл відповідей респондентів на зазначене вище запитання виявився таким:

- 4,4 % досліджуваних зазначило, що має рівень доходу < 500 грн./міс.;
- 19,6 % має рівень доходу від 500 до 1000 грн./міс.;
- 22 % має від 1000 до 1500 грн./міс доходу і 30 % має від 1500-2000 грн./міс.;
- 0,36 % має від 2000-2500 грн./міс.;

- 23,64 % рівня доходу ми отримали на шостий варіант відповіді, тобто більше, ніж 2500 грн./міс.

Ці дані представлено на рис 2. 2.

Для наступних розрахунків вибірку було поділено на три групи за рівнем доходу: низький рівень (500 – 1000 грн.), що склало 24 %; середній (від 1000 грн. до 2500 грн.) – 52 %; високий (понад 2500 грн.), що складало 24 % від усієї вибірки (див. рис. 2. 3.).

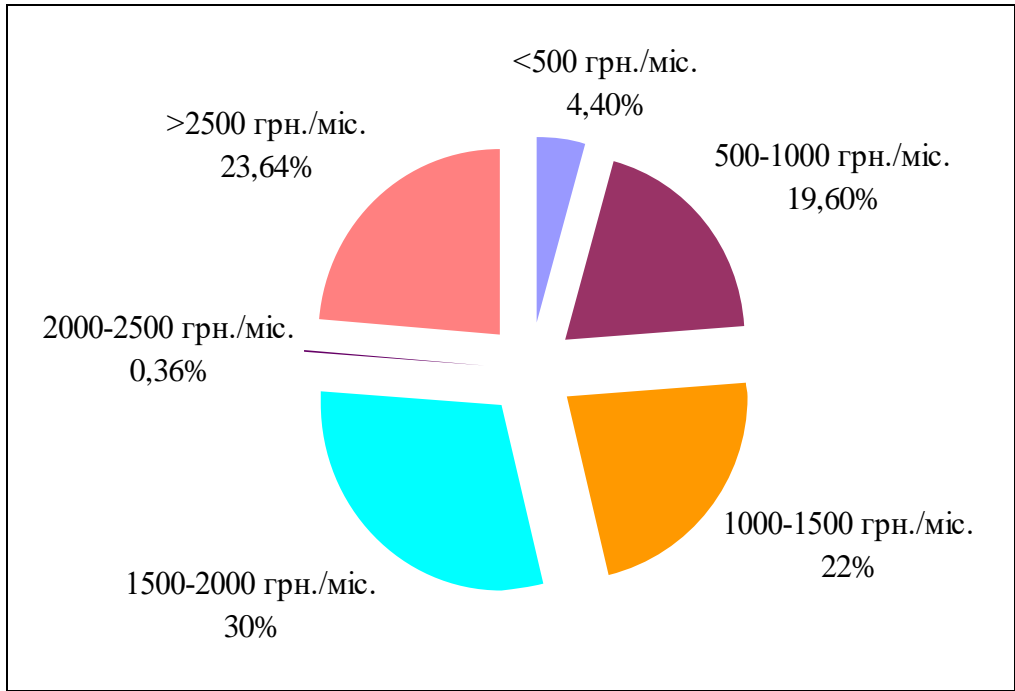

Рис. 2. 2. Розподіл респондентів за рівнем матеріального доходу в місяць

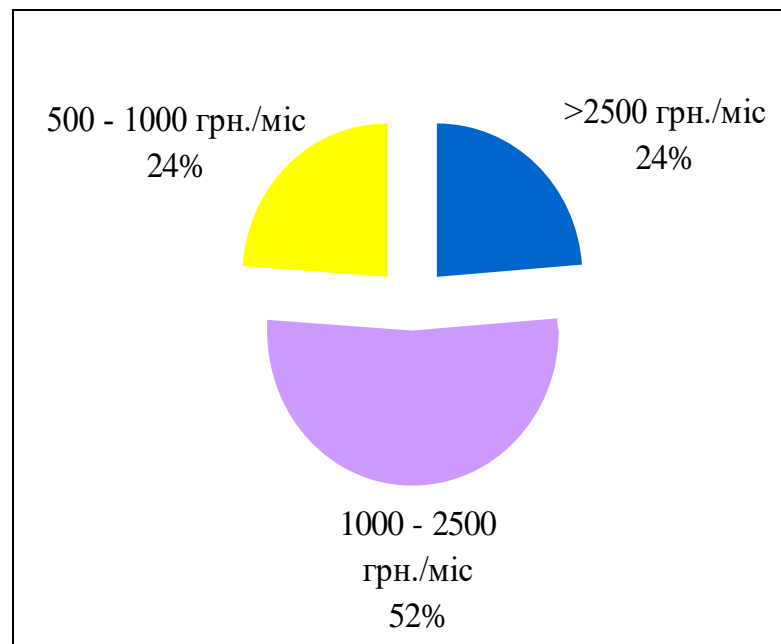

Рис. 2. 3. Розподіл респондентів за рівнем матеріального доходу в місяць у групи

Для увиразнення особливостей предмету дослідження, власне соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом реалізовували своєрідний «диференційний аналіз», використовуючи групу із високим економічним статусом. Таким чином, результати опитування групи із середнім економічним статусом не залучали до аналізу.

У результаті статистичної обробки отриманих даних ми з'ясували, що до групи з низьким економічним статусом потрапило 51,5 % жінок та 48,5 % чоловіків, до групи з високим економічним статусом – 48,1 % та 51,9 % осіб жіночої та чоловічої статі відповідно. Проміжну групу склало 56,4% жінок та 43,6 % чоловіків. Використання непараметричного критерію U-Мана-Уїтні для двох незалежних вибірок дало змогу з'ясувати, що стать не впливає на належність осіб до груп із низьким і високим економічним статусом ($p \leq 0,01$).

2. 2. Особливості стану психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом

Психологічне здоров'я осіб із низьким економічним статусом є об'єктом нашого дослідження. Для реалізації запланованих вимірювань та поступового аналізу ми сфокусували свою увагу на з'ясуванні особливостей його стану в осіб із низьким економічним статусом і, за логікою, теж досліджуємо в осіб із високим економічним статусом. Таким чином, отримуємо специфіку конкретного об'єкту.

Попередньо ми надали значення описам психодіагностичного інструментарію і досліджуваним аспектам психологічного здоров'я. У цьому підрозділі зосереджуватимемося на детальнішому аналізі психосоціального феномену психологічного здоров'я осіб із полярними показниками економічного статусу.

Для визначення стану психологічного здоров'я осіб у залежності від їхнього економічного статусу було досліджено рівень соціальної фрустрованості як складової психологічного здоров'я особи.

Нестабільність державної політики, її впливи на суспільний простір, похідні трансформації традиційних механізмів регуляції поведінки, знецінення соціальних стереотипів, норм і уявлень, ескалації нігілістичних процесів, певна річ, труднощі соціальної адаптації, відсутність адекватного осмислення ціннісно-сміслового виміру створюють сприятливі передумови для розвитку та становлення феномену соціальної фрустрації.

Доволі розгорнуто спостерігається у цьому фокусі циклічність для українського суспільства, де соціальна фрустрація набуває свого піку, як у чітко активній фазі, «заворушення», так і депресії як переживанні безнадії, безсилля, інколи відчаю, чи взагалі оцепеніння.

Нашому дослідженню характерне позиціонування не стільки присутності сильної мотивації досягти мети і подолати перешкоду перед

досягненнями у контексті фрустраційності, а власне важливість задовольнити принаймні стерпний вимір потреб осіб.

Загалом за результатами досліджень ми отримали середній рівень фрустрованості у групи осіб із низьким економічним статусом та невизначений рівень – в осіб із високим економічним статусом. За критерієм U-Манна-Вітні зафіксована статистично значуща відмінність у стані загального показника ($p \leq 0,05$). Таким чином, зрозуміло, що для обидвох груп властива присутність цього психосоціального феномену на достатньому рівні.

На рис. 2.4. спостерігаємо особливості прояву соціальної фрустрованості у груп у двох групах, помітною є загальна тенденція наростання явища в осіб із низьким економічним статусом.

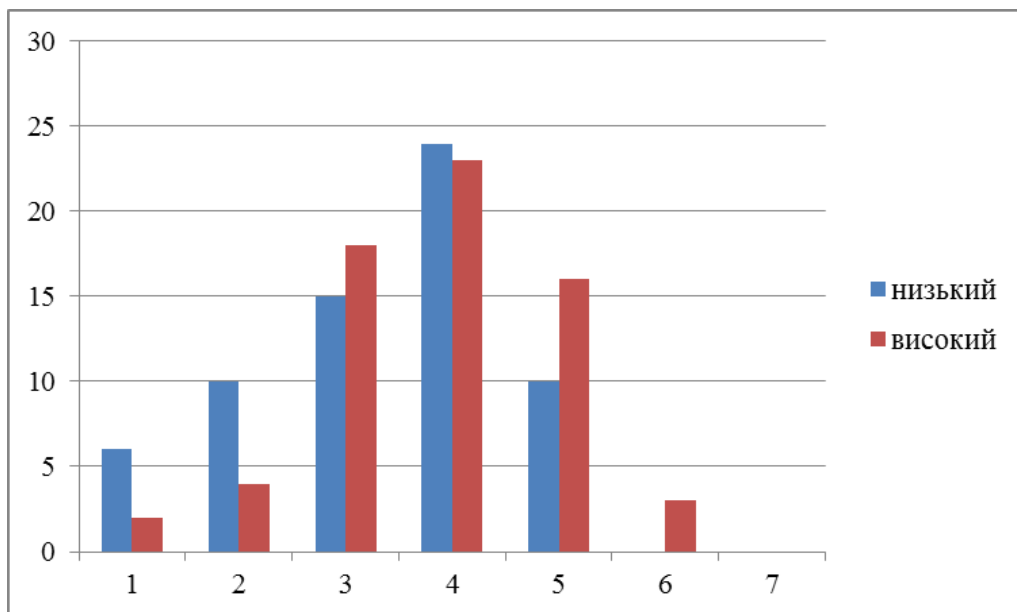

Рис. 2.4. Рівні прояву соціальної фрустрованості в осіб із різним економічним статусом

Умовні позначення: 1 – дуже високий, 2 – підвищений, 3 – середній, 4 – невизначений, 5 – знижений, 6 – дуже низький, 7 – відсутній.

Оперуючи середніми значеннями відповідних показників зауважимо те ж саме. Отже, особам із низьким економічним статусом властива вища фрустрованість, тобто незадоволеність соціальними досягненнями в

основних аспектах життєдіяльності, що з'ясуємо поступово далі. Ця фіксація є відповіддю на дію системи фрустраційних факторів у вигляді комплексу переживань, стосунків, ставлень, що суб'єктивно сприймається особою як депривація значимих соціальних потреб і, певна річ, породжує відповідні реакції незадоволення, в індивідуально характерних реалізованих полюсах: інтро- чи екстравертованих.

У межах нашого соціально-психологічного дослідження фокусом є зацікавленість групових особливостей реагування, що намагатимемося висвітлювати. Скажімо, прояви соціальної фрустрованості можуть сягати агресивних проявів, як варіантів різного роду емоційних збуджень, та проявлятися у соціальних процесах суспільного виміру чи груп осіб.

Таким чином, ми орієнтовані радше на психосоціальну феноменальність соціальної фрустрації, ніж на розкриття конкретно психічного стану чи зриву діяльності, віддзеркаленого суб'єктом на зразок психологічного дистресу.

За критерієм U-Манна-Вітні зафіксована статистично значуща відмінність у стані фрустрованості рівнем своєї освіти ($p \leq 0,01$), матеріальним станом ($p \leq 0,05$), житлово-побутовими умовами ($p \leq 0,05$), можливістю вибору місця роботи осіб із низьким та високим економічним статусом ($p \leq 0,05$) осіб із низьким та високим економічним статусом. Таким чином, узагальнюючи, спостерігаємо тенденцію диференціації фрустрованості осіб із низьким і високим соціальним статусом у фокусі блоків соціального та соціально-економічного статусів.

Вивчення особливостей суб'єктивного економічного благополуччя дозволяє врахувати зв'язок-залежність об'єктивних і суб'єктивних оцінок економічних обставин життєвого простору особи чи групи осіб; як результат соціального порівняння фактичного статусу особи з її домаганнями, потребами і прийняттям власного становища.

У відповідності до реальності суспільно-політичного характеру сучасності України нам вдалося надмірно важливим врахувати суб'єктивно економічне благополуччя у дослідженні впливів соціального капіталу на підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом. Це зумовлено закономірностями детермінованості явищ повсякденного життя загальним контекстом і фоном критичного і, власне, кризового етапу українського суспільства та уразливістю цільової групи.

За критерієм U-Манна-Вітні ми зафіксували статистично значущу відмінність у стані суб'єктивного економічного благополуччя загалом ($p \leq 0,05$), економічного оптимізму/песимізму ($p \leq 0,05$), фінансової депривованості ($p \leq 0,001$) осіб із низьким та високим економічним статусом.

Оперуючи середніми значеннями, зауважимо, що стан усіх показників: економічного оптимізму/песимізму, суб'єктивної адекватності доходу, актуального благополуччя сім'ї, та сукупного суб'єктивного економічного благополуччя різняться у двох групах, в осіб із низьким економічним статусом показники – нижчі (табл. 2. 1.).

Таблиця 2. 1.

Середні значення і стандартні відхилення показників психологічного здоров'я у двох групах

Показники психологічного здоров'я	Середні значення		Стандартні відхилення	
	Низький ЕС	Високий ЕС	Низький ЕС	Високий ЕС
Економічний оптимізм/песимізм	15,82	17,52	3,93	3,84
Суб'єктивна адекватність доходу	11,37	11,51	2,71	2,49
Актуальне благополуччя сім'ї	10,94	11,74	2,78	2,67

Фінансова депривованість	15,55	17,45	3,1	3,09
Економічна тривожність	18,52	19,18	4,22	3,24
Загальний показник суб'єктивного економічного благополуччя	72,2	77,4	12,72	10,55

Водночас, як бачимо, значення відсутності фінансової депривованості, економічної тривожності (фінансового стресу) є вищими в осіб із високим економічним статусом. Вартіснішими, на наш погляд, для психологічних інтерпретацій є відстежування тенденцій порівневого (низький, середній і високий) прояву суб'єктивного економічного благополуччя у групах досліджуваних, що зображено на рис. 2. 5. Для осіб із низьким економічним статусом відстежена більша поляризація: 32 % – характерний низький і 2 % – високий рівень СЕБ, а останній показник – радше випадковий, як варіант, ця частина є винятковою у переживанні суб'єктивного економічного благополуччя.

Меншій кількості осіб із високим економічним статусом (20 %) притаманний низький рівень, а решта (80 %) переживає себе суб'єктивно економічно благополучними на середньому рівні. Схожа загальна тенденція у малозабезпечених, але відмінна у відсотковому навантаженні: середній рівень властивий 66 % досліджуваних.

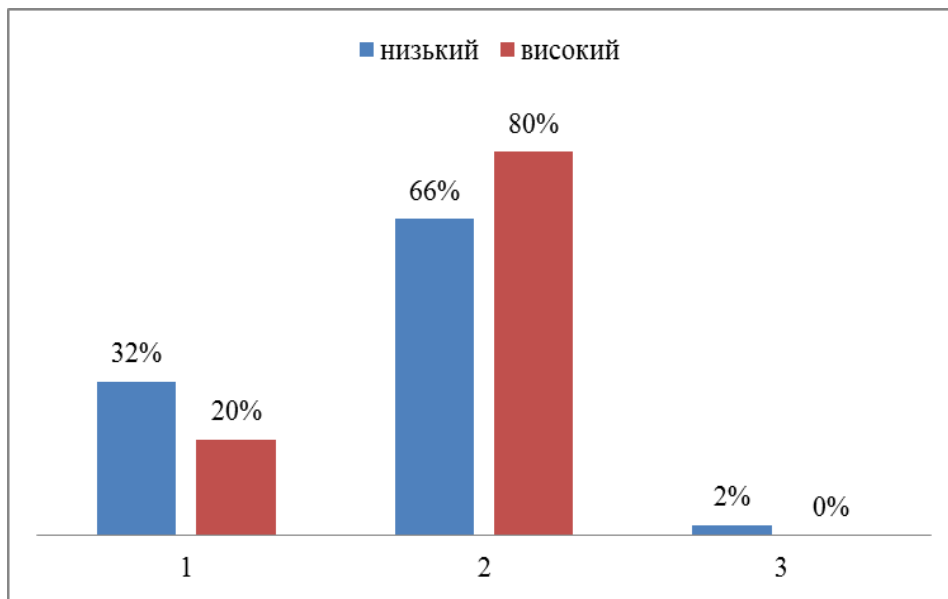

Рис. 2. 5. Рівень переживання суб'єктивного економічного благополуччя у групах із різним економічним статусом

Умовні позначення: 1 – низький рівень, 2 – середній рівень, 3 – високий рівень.

Таким чином, більшості осіб із низьким економічним статусом властиве цілісне сприймання і прийняття матеріальних аспектів свого життєвого простору, що виражає життєву позицію у межах норми у сфері матеріальних потреб та бажань; меншість, власне п'ята частина групи, є суб'єктивно економічно неблагополучною.

Особам із низьким, 80 %, та високим, 78 %, економічним статусом більше властивий середній рівень економічного оптимізму/песимізму. Ця психологічна особливість відображає оцінку внутрішніх і зовнішніх умов зростання матеріального благополуччя у полюсі стерпності реального стану із тенденцією до оптимізму. Яскравіше відмінною є більша притаманність низького рівня цього показника особам із низьким економічним статусом, 12 %, та слабо фіксованої зустрічі високого рівня, 8 %, на відміну від осіб із високим відповідно – 2 % та 20 %.

Таким чином, спостерігаємо, що особам із низьким економічним статусом менше характерна позитивна економічна налаштованість на

майбутнє. У прогнозуванні характеру очікувань змін властиві ноти песимізму.

Середні значення оцінки адекватності доходу двох груп осіб та особливості розподілу за рівнями прояву цієї складової суб'єктивного економічного благополуччя є близькими за значеннями. Таким чином, очевидно, що представникам двох груп властиве задоволення запитів та потреб відповідно до рівня доходу.

Показники актуального благополуччя сім'ї у двох груп є достатньо близькими (в осіб із низьким економічним статусом за середніми значеннями, які належать до середнього рівня прояву ознак). Таким чином, зафіксований актуальний економічний добробут задовільняє в однаковій мірі представників двох груп, але у відповідності до їх належності до визначеної економічної категорії населення.

Аналіз розподілу кількості осіб за різним рівнем вираження ознаки актуального благополуччя вказує на тенденцію його зниження в осіб із низьким економічним статусом.

Цікаво, що у розробці теоретичної моделі та діагностичного інструментарію до індикатора актуального благополуччя сім'ї врахували не тільки оцінку ступеня розходження об'єктивного матеріального становища та економічних очікувань, запитів особистості, але й через співставлення матеріальних досягнень із реальними діями, зусиллями, тобто через оцінку можливостей створити інші, власне кращі матеріальні умови життя.

Фінансова депривованість осіб із низьким економічним статусом за середнім значенням є дещо вищою від осіб із високим економічним статусом, хоча показник двох груп потрапляє у діапазон середнього рівня прояву ознаки. Особи із низьким економічним статусом більше переживають за наявність чи ступінь дефіциту грошових засобів. Загалом помітно, що для всієї вибірки дослідження характерна потреба і виражена ціннісно-сміслова

орієнтація на фінанси, тобто фіксується установка підвищити власний дохід, актуальна значимість мати гроші.

Вираженість економічних труднощів у домінантних емоційних станах, як фонових переживаннях, сягає середнього рівня як в осіб із низьким, так і високим економічним статусом, у перших – дещо вищий показник. Звісно, ми зосереджуємо увагу на особливостях осіб із низьким економічним статусом, для яких фінансовий стрес загалом є стабільнішим явищем.

Помітно, що результати наших соціально-психологічних досліджень суб'єктивного економічного благополуччя відповідають схожим за предметною орієнтованістю дослідженням авторитетних вчених В. Васютинського, В. Хаценка [11; 13; 149; 150].

Особливості психологічного благополуччя осіб із низьким економічним статусом. Психологічне благополуччя особи раніше у західній психологічній традиції, а останні декілька років – у вітчизняній розглядається як проблема позитивного функціонування, щось на зразок, чи близьке за значенням, до психологічно здорової особистості, здорової особистості, самоактуалізованої особистості, гармонійної тощо.

Е. Дінер визначає суб'єктивне благополуччя особистості як елемент психологічного, що утворене сукупністю компонентів – задоволення, приємних і не приємних емоцій [244].

Попередньо в теоретичному розділі ми розглянули основні підходи до визначення зв'язку понять психологічного, суб'єктивного благополуччя та психологічного здоров'я. Це дозволило окреслити нашу візію психологічного здоров'я – синтезу цих понять і частоті тотожності. Особливо цінними нам послугували напрацювання К. Ріфф [224; 225; 226; 227], за методикою якої втілили наші дослідницькі пошуки щодо психологічного благополуччя.

За результатами дослідження особливостей психологічного благополуччя осіб із низьким економічним статусом зафіксовано за критерієм U-Манна-Вітні статистично значущу відмінність у стані

позитивних стосунків із іншими ($p \leq 0,05$), автономії ($p \leq 0,01$), самоприйняття ($p \leq 0,01$), психологічного благополуччя ($p \leq 0,01$) між групами осіб із низьким та високим економічним статусом. Такі диференційні особливості вказують на нижчі показники індикаторів психологічного благополуччя в осіб із низьким економічним статусом.

Оперуючи середніми значеннями (див. табл. 2. 2.), ми отримуємо дані щодо незначних відмінностей у кількісних показниках відповідних компонентів, крім того, усі розташовані у межах допустимої норми. Тому вдаємося до аналізу розподілу вибірок за критерієм рівня прояву всіх показників.

Таблиця 2. 2.

Середні значення і стандартні відхилення показників психологічного здоров'я у двох групах

Показники психологічного здоров'я	Середні значення		Стандартні відхилення	
	Низький ЕС	Високий ЕС	Низький ЕС	Високий ЕС
Позитивні стосунки	57,2	60,28	8,17	8,02
Автономія	53,78	57,43	8,33	9,12
Управління середовищем	54,23	56,97	8,09	8,26
Особистісне зростання	60,43	62,52	8,06	8,09
Цілі у житті	60,34	63,05	7,20	7,18
Самоприйняття	53,57	58,17	8,83	7,73
Психологічне благополуччя	339,55	358,42	34,25	34,61

Отже, із таблиці 2. 2. бачимо, що особам із низьким економічним статусом характерний, в основному, середній рівень якості позитивних

стосунків із іншими і більше, ніж особам із високим економічним статусом, властивий низький рівень.

Схожа тенденція зберігається із проявом автономії, хоча помітними є 15,43 % осіб із низьким економічним статусом, які виказують високий рівень.

Управління середовищем не значно відрізняється у показниках порівневого розподілу вибірки між групами із різним рівнем доходу.

Серед осіб із низьким економічним статусом більш часто зустрічаються ті, яким властивий низький рівень прояву індикатора психологічного благополуччя – цілі у житті, хоч основна частина осіб двох груп потрапляє у зону із середніми значеннями.

Спостерігаємо, що близько 70 % малозабезпечених та осіб із високим економічним статусом виказують середній рівень ознак особистісного зростання, а решта осіб із низьким економічним статусом – поляризуються із тенденцією до збільшення навантаженості у зоні низького рівня і зменшення кількості – у високому.

Самоприйняття осіб із низьким економічним статусом сукупно є більш низьким, ніж у групі багатших. Зустрічається 4,62 % малозабезпечених, які виказують високий рівень розвитку цього індикатора, а водночас й вища кількість із низьким рівнем.

Комплексно психологічне благополуччя осіб із низьким рівнем економічного статусу є нижчим: 23 % – потрапило у зону із низьким рівнем, а решта – у рівень середньої норми; високого рівня – не зафіксовано.

Для осіб із високим економічним статусом: більшості характерний середній рівень прояву психологічного благополуччя – 81,54 %, інша частка, 13,85 % осіб, – із низьким рівнем, а 4,61 % – із високим рівнем.

Таблиця 2. 3.

Особливості рівня прояву психологічного здоров'я у груп із низьким і високим економічним статусом

Компоненти психологічного здоров'я	Групи осіб із різним рівнем економічного статусу	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Позитивні стосунки з іншими	Низький ЕС	26,15%	72,3%	1,55%
	Високий ЕС	18,46%	80%	1,54%
Автономія	Низький ЕС	21,5%	63,07%	15,43%
	Високий ЕС	12,3%	61,54%	26,16%
Управління середовищем	Низький ЕС	29,23%	67,69%	3,08%
	Високий ЕС	24,62%	70,77%	4,61%
Цілі у житті	Низький ЕС	18,46%	80%	1,54%
	Високий ЕС	10,77%	87,69%	1,54%
Особистісне зростання	Низький ЕС	18,46%	70,77%	10,77%
	Високий ЕС	10,77%	70,31%	18,92%
Самоприйняття	Низький ЕС	27,69%	67,69%	4,62%
	Високий ЕС	13,85%	86,15%	0
Психологічне благополуччя	Низький ЕС	23%	77%	0
	Високий ЕС	13,85%	81,54%	4,61%

Особливості взаємозв'язку соціальної фрустрованості та суб'єктивного економічного благополуччя. Зважаючи на результати перевірки статично значущих відмінностей у прояві психологічних утворень суб'єктивного економічного благополуччя, його складових, із соціальною фрустрованістю для двох груп осіб – із низьким та високим економічним статусом, ми намагаємося увиразнити характерні кореляційні зв'язки осіб із низьким економічним статусом. Ця інтерпретація дозволить визначити

значущу залежність у проявах та психологічному функціонуванні, на нашу думку, важливих аспектів психологічного здоров'я. Результати кореляційного аналізу спостерігаємо у таблиці 2.4. Отже, помітними є наближені, подібні кореляції заданих показників для двох груп осіб.

Таблиця 2.4.

Кореляційні зв'язки показників суб'єктивного економічного благополуччя із показником соціальної фрустрованості

Показники суб'єктивного економічного благополуччя	Загальний показник соціальної фрустрованості у груп із різним економічним статусом	
	Низький ЕС	Високий ЕС
Економічний оптимізм/песимізм	-0,431***	-0,261*
Суб'єктивна адекватність доходу	-0,439***	-0,461**
Актуальне благополуччя сім'ї	-0,473***	-0,436***
Фінансова депривованість (відсутність)	-0,343**	-0,457***
Фінансовий стрес (відсутність)	-0,364**	-0,298*
Суб'єктивне економічне благополуччя	-0,547***	-0,540***

Умовні позначення: Знаком * – рівень значущості $p \leq 0,05$, ** – рівень значущості $p \leq 0,01$, *** – рівень значущості $p \leq 0,001$.

Економічний оптимізм/песимізм від'ємно корелює із соціальною фрустрованістю вище в осіб із низьким економічним статусом ($p \leq 0,001$). Таким чином, зростання соціальної фрустрованості знижує переживання економічного оптимізму інтенсивніше у малозабезпечених, ніж в іншій групі ($p \leq 0,05$). Це може супроводжуватися страхом перед майбутнім, зневірою у вирішенні різних ситуацій, підсиленням знецінення.

Переживання відсутності фінансової депривованості від'ємно корелює із соціальною фрустрованістю дещо нижче за значенням кореляції в осіб із низьким економічним статусом ($p \leq 0,01$), ніж в осіб із високим ($p \leq 0,001$). Якщо зростає соціальна фрустрованість, знижується відсутність, тобто

зростає фінансова депривованість у перших менш виражено, ніж у других. Варіантом є те, що малозабезпеченим стан фінансової депривації є більш властивим, звичним, тому не так інтенсивно збільшується соціальна фрустрація, як у тих, чий дохід є вищим.

Хоч статистично значущої відмінності у проявах фінансового стресу попередньо ми не визначили, та цікавими є спостереження щодо диференціації кореляційних зв'язків у переживанні фінансового стресу внаслідок збільшення соціальної фрустрованості між групами; спільною ознакою є від'ємний знак кореляції, а власне відмінною значення кореляції, що для осіб із низьким економічним статусом є вищою ($p \leq 0,01$). Таким чином, зростання соціальної фрустрованості сприяє зниженню відсутності фінансового стресу, тобто його зростанню в осіб із низьким економічним статусом вище, ніж в іншій групі досліджуваних ($p \leq 0,05$).

Від'ємні кореляції суб'єктивного економічного благополуччя та соціальної фрустрації для осіб двох груп є досить наближеними як за значенням, так і за статистичною значимістю. Таким чином, особливої різниці між особами із низьким і високим економічним статусом у залежності: за умови підвищенням соціальної фрустрації знижується суб'єктивне економічне благополуччя, не зафіксовано. Очевидно, що незадоволення соціальними досягненнями в основних сферах життєдіяльності сприяє зниженню позитивного полюсу ставлення осіб до матеріальних та фінансових аспектів та якості життєвої позиції у векторі матеріальних стремлінь, споживання.

Видається цінним для нашого дослідження аналіз особливостей кореляцій соціальної фрустрованості стосунками із соціальним оточенням (батьками, партнером, друзями, колегами, адміністрацією), зважаючи на концепт соціального капіталу досліджуваних (див. табл. 2.5). У цьому контексті ми маємо можливість отримати інформацію щодо значення емоційної складової якості стосунків приватної сфери.

Економічний оптимізм/песимізм від'ємно корелює із фрустрованістю стосунками з колегами ($p \leq 0,05$) та друзями ($p \leq 0,05$) тільки в осіб із низьким економічним статусом. Зростання фрустрації у цьому випадку спричинюватиме зниження економічного оптимізму.

Фінансова депривації від'ємно корелює із фрустрованістю стосунками з батьками ($p \leq 0,05$) тільки в осіб із низьким економічним статусом, та і, власне, це єдиний показник взаємозалежності фінансової депривації у такій сукупності даних.

Щодо фрустрованості стосунками з батьками, то вона також корелює лише в цієї групи осіб із усіма показниками СЕБ, окрім економічного оптимізму/песимізму, де значення – достатньо високі ($p \leq 0,001$). Таким чином, зрозуміло, що зростання фрустрованості стосунками із агентами приватної сфери соціального капіталу стимулює зниження суб'єктивної адекватності доходу, актуального благополуччя сім'ї, фінансової депривації, фінансового стресу, у загальному суб'єктивного економічного благополуччя.

Попередньо ми отримали дані щодо більшої активації приватної сфери соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом, себто актуалізованими ресурсами його агентів, до прикладу, батьків. Це, можливо, пояснює залежність від батьківської підтримки і в разі фрустрованості/незадоволеності стосунками із ними, варіантами конфліктів, зниження ресурсності, тому й зниження показників СЕБ.

Суб'єктивна адекватність доходу від'ємно корелює із фрустрованістю стосунками з колегами в осіб із низьким ($p \leq 0,05$) та вище із високим економічним статусом ($p \leq 0,01$). Така залежність може вказувати на можливу присутню нерівність у межах доброї забезпеченості, власне, такі собі «підкласи» осіб із високим економічним статусом, де у разі збільшення фрустрованості через вищий дохід іншого, до прикладу, виникає зниження переживання суб'єктивної адекватності доходу.

Суб'єктивне економічне благополуччя двох груп осіб відносно рівно від'ємно корелює із фрустрованістю стосунками з колегами ($p \leq 0,01$), що означає: збільшення першого можливе за умов зниження останнього. Відмінною ознакою є наявність кореляційних зв'язків із фрустрованістю стосунками з батьками ($p \leq 0,001$) і стосунками із друзями ($p \leq 0,05$) лише у першої групи.

Таким чином, зважаючи на конкретні диференціації, а також на значно більшу кількість кореляційних зв'язків СЕБ, його окремих показників із соціальною фрустрованістю стосунками у межах мережі приватної сфери соціального капіталу, можемо підкреслити вищу залежність від соціальної фрустрованості мережею стосунків приватної сфери соціального капіталу суб'єктивного економічного благополуччя в осіб із низьким, ніж в осіб із високим економічним статусом.

Таблиця 2. 5.

Кореляційні зв'язки соціальної фрустрованості стосунками з рідними та найближчим соціальним оточенням із показниками суб'єктивного економічного благополуччя

Показники суб'єктивного економічного благополуччя	Фрустрованість стосунками з колегами		Фрустрованість стосунками з адміністрацією		Фрустрованість стосунками з батьками		Фрустрованість стосунками з партнером		Фрустрованість стосунками із друзями	
	Низький ЕС	Високий ЕС	Низький ЕС	Високий ЕС	Низький ЕС	Високий ЕС	Низький ЕС	Високий ЕС	Низький ЕС	Високий ЕС
Економічний оптимізм/песимізм	-0,314*								-0,268*	
Суб'єктивна адекватність доходу	-0,249*	-0,349**			-0,495** *			-0,288 *	-0,253*	

Актуальне благополуччя сім'ї		-0,324**			-0,527** *					
Фінансова депривація (відсутність)					-0,304*					
Фінансовий стрес (відсутність)	-0,274*		-0,294*		-0,501** *					
Суб'єктивне економічне благополуччя	-0,334* *	-0,353**			-0,531** *				-0,255*	

*Умовні позначення:** **Напівжирним** шрифтом позначені ті показники, що є статистично значущо відмінними між групами із низьким та високим економічним статусом; **знаком *** – рівень значущості $p \leq 0,05$, ****** – рівень значущості $p \leq 0,01$, ******* – рівень значущості $p \leq 0,001$. **Пусті** комірки вказують на відсутність значущих кореляційних зв'язків.

Особливого зацікавлення у нас набув кореляційний аналіз зв'язків СЕБ та його компонентів із соціальною фрустрованістю матеріальним станом, зважаючи на відмінність груп у дослідженні за рівнем доходу.

Відстежили, що особам із низьким економічним статусом властивий від'ємний кореляційний зв'язок переживання фінансової депривованості та соціальної фрустрованості матеріальним станом ($p \leq 0,05$), а особам із високим економічним статусом навіть вищий за значенням ($p \leq 0,001$). Отже, за умови незадоволеності матеріальним станом знижується відсутність фінансової депривованості, тобто вона зростає. Очевидним є відповідний взаємозалежний зв'язок фінансової та матеріальної складової.

Відмінною у значенні кореляції фрустрованості матеріальним станом є особливість від'ємного зв'язку із актуальним благополуччям сім'ї: для осіб із низьким ($p \leq 0,05$) вона є меншою, ніж із високим економічним статусом ($p \leq 0,01$); це свідчить про обернено пропорційну залежність показників. Пояснити ситуацію вищої залежності у другій групі осіб можна крізь фокус уставленої звичності достатку життя сім'ї та обумовленості цього

матеріальним станом. Чим більше благ, тим більше сім'я забезпечених від них залежить. Щось на зразок: «Чим більше грошей, тим більше потреб».

Таблиця 2. 6.

Кореляційні зв'язки показників суб'єктивного економічного благополуччя із показником соціальної фрустрованості матеріальним станом у двох групах

Показники суб'єктивного економічного благополуччя	Соціальна фрустрованість матеріальним станом	
	500	2500
Економічний оптимізм/песимізм		
Суб'єктивна адекватність доходу	-0,379**	-0,382**
Актуальне благополуччя сім'ї	-0,292*	-0,457**
Фінансова депривованість (відсутність)	-0,357*	-0,552***
Фінансовий стрес	-0,331**	-0,329**
Суб'єктивне економічне благополуччя	-0,496***	-0,478***

Умовні позначення: ***Знаком** * позначені ті показники, які мають: * – рівень значущості $p \leq 0,05$, ** – рівень значущості $p \leq 0,01$, *** – рівень значущості $p \leq 0,001$. Пусті комірки вказують на відсутність значущих кореляційних зв'язків.

Поступово ми наблизилися до огляду та інтерпретацій пересічних кореляційних зв'язків показників соціальної фрустрованості із показниками суб'єктивного економічного благополуччя та економічним оптимізмом/песимізмом, фінансовою депривацією на рівні статистично значущих відмінностей між двома групами.

Отже, найбільша кількість кореляційних зв'язків зафіксована між фрустрованістю можливістю вибору місця роботи та трьома вказаними показниками СЕБ у двох груп осіб, за принципом рівнонаправленого вектору – у від'ємному знаці, а диференційними особливостями є значення кореляцій.

Для осіб із низьким економічним статусом властива: вища кореляція із економічним оптимізмом/песимізмом ($p \leq 0,001$); нижча із фінансовою депривацією ($p \leq 0,05$); вища із суб'єктивним економічним благополуччям

($p \leq 0,001$). Таким чином, підвищення фрустрованості можливістю вибору місця роботи, особливо в малозабезпечених осіб, знижує переживання економічного благополуччя, поглиблює потьмарення щодо майбутнього, підсилює безнадійність.

Спостерігається залежність у підвищенні фінансової депривації як переживання гострої потреби у грошах. Особам із низьким економічним статусом важче активувувати доступ до ресурсу вибору чи зміни місця роботи, оскільки соціальний капітал публічної сфери є слабше розвинутий, ніж в осіб із високим економічним статусом, за нашими дослідженнями.

Суб'єктивне економічне благополуччя малозабезпечених більше залежить від фрустрованості можливістю вибору місця роботи, можливо, через чіткішу залежність доходу від зайнятості, на відміну від осіб із високим економічним статусом, які зазвичай забезпечені із інших джерел, або ж їх, як вже вище пояснювали, вищою доступністю до мережі із потрібним ресурсом щодо місця роботи.

Фрустрованість рівнем освіти від'ємно корелює із фінансовою депривацією лише в осіб із високим економічним статусом ($p \leq 0,01$), що можна пояснити у можливому фокусі більшої усвідомленості важливості освіти та ступеня домагань цієї групи осіб. За умови такої фрустрованості зростає фінансовий дефіцит. Допускаємо, що високо оплачувана праця, якої потребує ця група осіб, вимагає відповідного рівня освіти, у яку слід вкладати кошти. Щодо відсутності відповідних зв'язків в осіб із низьким економічним статусом, слухними є результати досліджень В. Васютинського, який засвідчує, що незаможна молодь недооцінює освіту загалом [15, с.84].

Фрустрованість житлово-побутовими умовами від'ємно корелює із суб'єктивним економічним благополуччям у двох груп осіб ($p \leq 0,05$), тобто перший показник знижує другий. Дещо нижчою ця кореляція є в осіб із низьким економічним статусом, що може вказувати на меншу важливість

аспекту благоустрою середовища проживання та значимістю інших факторів фрустрованості. Скажімо, найвищих значень сягають кореляції із фрустрованістю відповідно за величиною: стосунками з батьками ($p \leq 0,001$), можливістю проведення дозвілля ($p \leq 0,001$), матеріальним станом ($p \leq 0,001$), способом життя взагалі ($p \leq 0,001$), можливістю проводити відпустку ($p \leq 0,001$).

Цікаво, що число кореляційних зв'язків економічного оптимізму/песимізму, фінансової депривованості та суб'єктивного економічного благополуччя із фрустрованістю своїм способом життя взагалі перевищує в осіб із низьким економічним статусом, що, як варіант, обумовлено загальним концептом практик життєконструювання, невдоволеності ними, що й проєктують і породжують взаємозалежність визначених понять у кореляційному зв'язку (див. табл. 2. 7).

Загалом, за нашими підрахунками, економічний оптимізм/песимізм осіб із низьким економічним статусом більше залежний від соціальної фрустрованості, що, безперечно, має зв'язок із загальним рівнем, характерно для них вищим, соціальної фрустрованості, але й орієнтації більше назовні, на оцінку інших, порівняння із ними, аніж на відповідальне ставлення, інтернальність локусу контролю у діях, вчинках.

Таблиця 2. 7.

Кореляційні зв'язки показників соціальної фрустрованості та суб'єктивного економічного благополуччя

Показники соціальної фрустрованості	Економічний оптимізм/песимізм		Фінансова депривація		Суб'єктивне економічне благополуччя	
	Низький ЕС	Високий ЕС	Низький ЕС	Високий ЕС	Низький ЕС	Високий ЕС
Фрустрованість стосунками з батьками			-0,304*		-0,531***	
Фрустрованість стосунками із друзями	-0,268*				-0,255*	
Фрустрованість стосунками з колегами	-0,314*				-0,334**	-0,353**
Фрустрованість становищем у				-0,362**		-0,328**

суспільстві						
Фрустрованість рівнем своєї освіти				-0,314**		
Фрустрованість змістом своєї роботи в цілому		-0,375**		-0,379**		-0,489**
Фрустрованість своїм становищем у суспільстві		-0,308*		-0,318*		-0,484***
Фрустрованість матеріальним становищем, забезпеченням			-0,357*	-0,552***	-0,496***	-0,478***
Фрустрованість житлово-побутовими умовами					-0,288*	-0,335*
Фрустрованість сферою послуг та побутового обслуговування						-0,302*
Фрустрованість можливістю проведення дозвілля	-0,324**		-0,366**		-0,516***	
Фрустрованість можливістю проводити відпустку	-0,545***	-0,418**	-0,484** *	-0,302*	-0,466**	-0,475***
Фрустрованість можливістю вибору місця роботи	-0,482***	-0,256*	-0,255*	-0,340**	-0,466***	-0,362*
Фрустрованість своїм способом життя взагалі	-0,467***		-0,314*		-0,481***	-0,250*
Фрустрованість становищем у державі	-0,309*			-0,362**	-0,302*	-0,328**

Умовні позначення: ***Знаком** * позначені ті показники, що кореляють між собою: * – рівень значущості $p \leq 0,05$, ** – рівень значущості $p \leq 0,01$, *** – рівень значущості $p \leq 0,001$. **Кольором** виділені ті показники соціальної фрустрованості, яким характерні статистично значущі відмінності між двома групами. **Пусті** комірки вказують на відсутність значущих кореляційних зв'язків.

Зв'язок соціальної фрустрованості із психологічним благополуччям. У результаті кореляційного аналізу не визначили істотні відмінності у зв'язках соціальної фрустрованості із окремими показниками психологічного благополуччя між групами осіб із низьким і високим економічним статусом.

Спостерігаємо у двох матрицях відносно високі значення від'ємної кореляції соціальної фрустрованості з управлінням середовищем ($p \leq 0,001$), цілями у житті ($p \leq 0,001$), самоприйняттям ($p \leq 0,001$), психологічним благополуччям ($p \leq 0,001$); лише із позитивними стосунками значимість для осіб із низьким економічним статусом є вищою ($p \leq 0,001$), ніж в осіб із високим ($p \leq 0,01$). Таким чином, зниження показника соціальної фрустрованості сприятиме зростанню психологічного здоров'я осіб із двох груп.

Дані щодо зв'язку соціальної фрустрованості із окремими показниками психологічного благополуччя подано у таблиці 2. 8.

Таблиця 2. 8.

Кореляційні зв'язки показників соціальної фрустрованості та психологічного благополуччя

Соціальна фрустрованість	Позитивні стосунки		Управління середовищем		Цілі у житті		Самоприйняття		Психологічне благополуччя	
	Низький ЕС	Високий ЕС	Низький ЕС	Високий ЕС	Низький ЕС	Високий ЕС	Низький ЕС	Високий ЕС	Низький ЕС	Високий ЕС
рівнем освіти	-0,279 *		-0,45 6**		-0,27 6*		-0,28 7*		-0,37 5**	
матеріальним станом	-0,361 *			-0,31 7**		-0,36 3*	-0,26 7*	-0,41 7**		-0,30 7*
житлово-побутовими умовами	-0,292 *		-0,29 3*				-0,33 8**			
можливістю вибору місця роботи				-0,25 7*						

Умовні позначення: ***Знаком** * позначені ті показники, що кореляють між собою: * – рівень значущості $p \leq 0,05$, ** – рівень значущості $p \leq 0,01$, *** – рівень значущості $p \leq 0,001$. **Кольором** виділені ті показники соціальної фрустрованості, яким характерні статистично значущі відмінності між двома групами. **Пусті** комірки вказують на відсутність значущих кореляційних зв'язків.

Бачимо, що схожою тенденцією кореляційних зв'язків, які зафіксовані між двох груп є від'ємна кореляція між фрустрованістю матеріальним станом і самоприйняттям, де відмінними є значення кореляції та рівень статистичної значимості. Таким чином, зниження рівня соціальної фрустрованості матеріальним станом дозволить підвищити самоприйняття особи.

Загальний показник психологічного благополуччя від'ємно корелює, себто знижується за умови підвищення фрустрованості в осіб із низьким економічним статусом рівнем освіти ($p \leq 0,01$), а в осіб із високим економічним статусом – матеріальним станом ($p \leq 0,05$).

Від'ємно корелюють із позитивними стосунками соціальна фрустрованість рівнем освіти ($p \leq 0,05$), матеріальним станом ($p \leq 0,05$), житлово-побутовими умовами ($p \leq 0,05$), тобто зниження значення останніх сприяють покращенню взаєминам із іншими. Як можемо відзначити, соціальна фрустрованість не впливає на показник позитивних стосунків в осіб із високим економічним статусом.

Фрустрованість рівнем освіти ($p \leq 0,001$), житлово-побутовими умовами ($p \leq 0,05$) від'ємно корелюють із управлінням середовищем, отже, їх зниження підсилює зростання останнього в осіб із низьким економічним статусом, або ж навпаки. В осіб із високим економічним статусом управління середовищем від'ємно корелює із матеріальним станом ($p \leq 0,001$) і можливістю вибору місця роботи ($p \leq 0,05$), тобто властива обернено пропорційна залежність рівня фрустрованості та визначеного показника психологічного здоров'я.

Властива від'ємна кореляція фрустрованості рівнем освіти ($p \leq 0,05$) осіб із низьким економічним статусом та матеріальним станом ($p \leq 0,05$) осіб із високим економічним статусом із цілями у житті.

Помітною в осіб із низьким економічним статусом є більша кількість зв'язків самоприйняття із соціальною фрустрованістю рівнем освіти ($p \leq 0,05$), матеріальним станом ($p \leq 0,05$), житлово-побутовими умовами ($p \leq 0,01$), а в осіб із високим економічним статусом лише із фрустрованістю матеріальним статусом ($p \leq 0,001$).

Таким чином, загальним спостереженням є визначення спільної тенденції зростання показників психологічного здоров'я за умови зниження соціальної фрустрованості як в осіб із низьким, так і високим економічним статусом.

Особливо помітна взаємозалежність позитивних стосунків із іншими, самоприйняття осіб із низьким економічним статусом із соціальною фрустрованістю.

Вплив фрустрованості житлово-побутовими умовами та рівнем освіти властивий тільки на показники психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом.

Соціальної фрустрованості матеріальним статусом характерно більше кореляційних зв'язків із показниками психологічного здоров'я осіб із високим економічним статусом.

Результати кореляційного зв'язку суб'єктивного економічного та психологічного благополуччя наведено у таблиці 2. 8.

Таблиця 2. 9.

Кореляційні зв'язки психологічного благополуччя та суб'єктивного благополуччя у груп осіб із низьким і високим економічним статусом

Показники психологічного благополуччя	Економічний оптимізм/ песимізм		Фінансова депривація (відсутність)		Суб'єктивне економічне благополуччя	
	500	2500	500	2500	500	2500
Управління середовищем			-0,265*	-0,306*		0,289*
Цілі у житті		0,272*		-0,418**		0,332**
Самоприйняття				-0,291*		
Психологічне благополуччя				-0,357*		0,279*

Умовні позначення: ***Знаком** * позначені ті показники, що кореляють між собою: * – рівень значущості $p \leq 0,05$, ** – рівень значущості $p \leq 0,01$. **Кольором** виділені ті показники соціальної фрустрованості, яким характерні статистично значущі відмінності між двома групами. **Пусті** комірки вказують на відсутність значущих кореляційних зв'язків.

Наведені дані свідчать, що в осіб із високим економічним статусом властива щільніша залежність між загальним та окремими показниками суб'єктивного економічного благополуччя та психологічного благополуччя, натомість демонструють відсутність чітких кореляційних зв'язків суб'єктивного економічного благополуччя із психологічним благополуччям в осіб із низьким економічним статусом. Цікава єдина зафіксована кореляція відсутності переживання фінансової депривованості із управлінням середовищем у двох досліджуваних груп ($p \leq 0,05$), що засвідчує: за умови зниження фінансової депривації ослаблення управління середовищем. Таким

чином, особам видається складніше дбати за відстежування власних потреб, пошук оптимальних ресурсів їх задоволення, якщо вони переживають дефіцит грошей.

2.3. Психологічна характеристика складових соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом

2.3.1. Доступність до ресурсів соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом

Поступово у викладі тексту нашої дисертації ми розгортатимемо свої посягання на соціально-психологічну природу соціального капіталу, пояснюючи сутнісні аспекти його складових та їхнього зв'язку.

У роботі ми керуємося прийняттям данності, що соціальний капітал відрізняється від інших форм капіталу, оскільки його неможливо отримати як певного роду віддачу (щось на зразок коефіцієнта корисної дії чи корисного результату роботи) від раціонального внеску.

Для увиразнення відмінностей у прояві особливостей соціального капіталу осіб із низьким і високим економічним статусом було проведено порівняльний аналіз середніх значень за загальним показником індивідуального соціального капіталу, його сферами – приватною та публічною, а також їх складовими.

Індивідуальний соціальний капітал, як соціально-психологічний феномен, на наш погляд, є об'єктивований соціальними зв'язками, себто їх мережею. Послуговуємося концептуальним баченням американського соціолога М. Грановеттера, який вперше сформулював принципи мережевого підходу у праці «Сила слабких зв'язків» та виділив два типи соціальних зв'язків індивідів: сильні і слабкі зв'язки. Сильні зв'язки

позначають постійні контакти між членами сім'ї і близькими друзями. Слабкі зв'язки – це менш регулярні контакти, яким властиво охоплювати (коло) мережу знайомих. У межах нашого дослідження послідовно приватна сфера соціального капіталу втілює мереживо з сильних зв'язків, а публічна сфера – зі слабких [190; 191].

Статистично значущі відмінності у проявах індивідуального соціального капіталу, тієї чи іншої його сфери та їх складових перевіряли за допомогою критерію U-Манна-Вітні, що визначається як непараметричний аналог однофакторного дисперсійного аналізу для двох незалежних вибірок; підставою для його використання були результати за тестом Левена.

Аналіз середніх значень (див. табл. 2. 10) вказує, що приватна сфера однаково добре розвинена у двох груп, що засвідчує інтенсивність та близькість контактів, хоча середні значення у групи осіб із високим економічним статусом дещо вище. Результати виглядають типовими для українського виміру: особи підтримують тісні зв'язки у межах найближчої мережі контактів, власне сім'ї, до прикладу. Таким чином, утворюються закриті системи, що безперечно є ресурсом оперативного підтримування у формі символічного (у цьому ж ключі – психологічного) і / чи матеріального обміну, але з обмеженим обсягом ресурсів конкретної мережі контактів і особливостями взаємин учасників. До того ж, активніше використання ресурсів приватної сфери утримує особу з низьким економічним статусом у межах відповідної соціально-економічної стратифікації, що є цілком послідовним заключенням щодо матеріального і фінансового становища актора.

Таблиця 2. 10.

Середні значення і стандартні відхилення показників соціального капіталу (доступності до ресурсів приватної, публічної та загальної сфери) у двох групах

Доступність до ресурсів	Середні значення		Стандартні відхилення	
	Низький ЕС	Високий ЕС	Низький ЕС	Високий ЕС
Продуктивні вміння	57,31	60,69	11,72	10,07
Емоційний ресурс	36,14	38,74	6,75	5,53
Ресурс дозвілля	36,55	39,45	7,77	6,26
Соціально-професійний ресурс	32,25	36,64	7,34	7,22
Ресурс соціальних інститутів	10,52	11,25	3,47	2,91
Міжнародний ресурс	8,08	9,06	3,35	3,34
Приватна сфера	130,42	137,35	23,62	19,81
Публічна сфера	51,02	56,06	12,22	12,61
Загальний показник	181,43	193,42	33,23	29,55

Найбільш вираженою серед двох груп є доступність до продуктивних умінь, що є складовою приватної сфери соціального капіталу. Це вказує на відкриті та добре активовані ресурси підтримання особи у веденні побуту, інших домашніх справ, вихованні дітей, загалом консультативної допомоги щодо повсякденного життя.

Водночас помітно проявилася у двох групах, близька за середнім значенням, хоча статистично значущо відмінна ($p \leq 0,05$), доступність до емоційного ресурсу, також складової приватної сфери соціального капіталу. Такий варіант засвідчує активну присутність іншого, інших у життєвому просторі, із якими встановлений близький стосунок на емоційному рівні; їм властиво цінувати особу, цікавитися її особистими справами, надавати підтримку у потрібних ситуаціях. Особам із низьким економічним статусом

властиве нижча навантаженість показника доступності до емоційного ресурсу, що може вказувати на слабкість розвинутих активних навичок підтримання емоційного ресурсу.

Доступність до ресурсу дозвілля нижча та загалом слабша в осіб із низьким економічним статусом. На наш погляд, це слід розглядати у векторі можливості його практикування, що потребує відповідного фінансового, матеріального забезпечення. Скажімо, щоб мати знайомих (добре знати цих осіб), котрі відвідують концерти, кінотеатри, клуби, займаються екстремальними видами спорту чи приймають гостей тощо, треба володіти ресурсом, аби розділяти спільне дозвілля. Іншим варіантом, яким послуговується ресурс дозвілля, є доступність до осіб, які читають книги, грають у футбол, бридж: ці активітети не вимагають відповідного забезпечення, як попередньо згадані, але зумовлені певним сформованим стилем життя, зазвичай характерним для їх оточення, і не є фоною практикою для осіб із низьким економічним статусом. Результати середніх значень вказують на те, що в осіб із високим економічним статусом достатньо добре набутий ресурс дозвілля. За критерієм U-Манна-Вітні зафіксована статистично значуща відмінність у стані ресурсу дозвілля ($p \leq 0,05$).

Оперуючи середніми значеннями, зауважимо, що стан публічної сфери соціального капіталу різниться у двох групах, в осіб із низьким економічним статусом показники – нижчі у загальному показнику публічної сфери. За критерієм U-Манна-Вітні статистично значущою є відмінність у стані публічної сфери ($p \leq 0,05$).

Як ми згадували вище, цю сферу позначаємо утворенням із слабких зв'язків, що втілюють мережу нерегулярних контактів поза приватною сферою, а властиво очевидний вихід особи на представників інших груп, до яких вона не належить. Безумовним у такому випадку є збільшення доступу до ресурсів інших груп, що можуть не бути зв'язаними між собою.

Нижче середнє значення показника доступності до соціально-професійного ресурсу в осіб із низьким економічним статусом вказує на попередньо згадану зберезувальність у соціально-економічній стратифікації, оскільки обмежений доступ до ресурсів матеріального обміну із агентами, яким властивий вищий рівень доходу і відповідною впливовістю. За критерієм U-Манна-Вітні статистично значущою є відмінність у стані соціально-професійного ресурсу ($p \leq 0,001$).

Аналіз середніх значень показника доступності до ресурсу соціальних інститутів публічної сфери соціального капіталу вказує на відносно близький низький рівень стану для двох груп із різними економічними статусами. Ресурс соціальних інститутів позначає можливості знайомства з юридично обізнаними особами, юристами, державними службовцями, іншими, з якими можна обговорити політичну ситуацію держави. Таким чином, отримані результати засвідчують слабку доступність до вказаного ресурсу. У ході аналізу виникає припущення щодо знецінення загалом феноменального поля соціальних інституцій і державотворення у часовому фокусі соціально-політичної ситуації в Україні (що у спонтанних коментарях досліджуваних фіксувалося).

Доступності до міжнародного ресурсу властива така ж тенденція, як із ресурсом соціальних інституцій. Припускаємо, що опитуваним властиві слабкі та сильні зв'язки у відповідному ключі, але звично ці особи не є громадянами вказаних у методиці держав. За результатами аналізу обговорень досліджуваних, їх спонтанних коментарів, ми зауважили, що одиницям знайомі та доступні ресурси осіб, які є громадянами Польщі, інших держав ЄС, США чи Росії. Радше їх близьке оточення перебуває за кордоном, звідки підтримує фінансово, матеріально чи символічно, а таким чином, цей ресурс потрапляє у зону приватної сфери соціального капіталу.

Певна річ, що доступ до ресурсів публічної сфери соціального капіталу, особливо можливо розширеної, є більш цінним, аніж доступ до ресурсів

приватної сфери, яка практично постійно активована, стабільна і обмежена часовими характеристиками.

Особа, яка активно користується ресурсами приватної сфери, замкнена у межах цієї системи: сім'ї, родини, друзів (у кращому випадку), перебуває у статистиці горизонтальних взаємин. У цьому ключі слід зацентувати на чітко визначеному переліку ресурсів мережі приватної сфери та численній і швидкооновлювальній системі ресурсів публічної сфери.

Схожі результати отримала М. Мезенева в дослідженні соціальних ресурсів (як можливостей особи чи групи для зміни їх соціального статусу), молодих сімей у подоланні бідності: бідним властивий нижчий рівень посідання соціальних ресурсів, ніж забезпеченим. Тому вони залишаються у межах активного використання приватної сфери соціального капіталу [73].

Публічна сфера – динамічна мережа, яка ставить умову активного використання для постійного підтримання величини та стану, що зумовлює розвиток. Це складне мереживо різноманітних інститутів, до яких належить особа поза сім'єю: клуби, спілки, благодійні організації, освітні установи, церковні спільноти.

Середні значення загального показника соціального капіталу у двох групах є відносно нормальні, вказують на сукупно доступність до мережі ресурсів. Порівнюючи осіб із низьким економічним статусом із особами з високим бачимо, що статистично значущі відмінності є у прояві загального стану соціального капіталу ($p \leq 0,05$). Таким чином, зрозуміло, що особам із низьким економічним статусом властивий менший за величиною мережі та доступністю до ресурсів соціальний капітал, а якісно вищим володіють особи із групи із високим економічним статусом.

2.3.2. Стан довіри як складової соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом

Явище соціального капіталу є складним феноменом, що, як раніше ми зазначали, слід досягати у мультидисциплінарному контексті, аби дослідити у якісно новому соціально-психологічному ключі.

Аналіз однієї із фундаментальних праць в осерді проблеми зв'язку соціального капіталу та довіри «Довіра: соціальні чесноти і шлях до добробуту» Ф. Фукуяма спонукає апелювання до транскультурного виміру довіри і її ціннісного підґрунтя [146]. Власне у цій точці відчутна спільна філософська та соціально-психологічна платформа, а водночас звернення до соціологічного базису для обґрунтування вибору нашого шляху дослідження довіри.

Довіра займає центральне місце в теорії соціального капіталу і, таким чином, було б бажано мати сильні поведінкові показники тенденцій у галузі соціальної довіри або мізантропії. У нашому дослідженні ми не ставимо собі завдання дослідити загально психологічну внутрішню природу феномену довіри українців, а саме намагаємося з'ясувати її зв'язок із їх соціальним капіталом, власне осіб із низьким економічним статусом. Послуговуємося ресурсом всесвітнього науково-дослідницького проекту World Values Survey (далі WVS) , що досліджує цінності і переконання людей із врахуванням їх зміни у часовому просторі та особливостей їх соціального, політичного впливів. WVS для дослідження довіри використовують шкалу соціального психолога М. Розенберга «Віра у людей», що орієнтована на вивчення ступеня впевненості (довіри) у надійності, чесності, доброти, щедрості, братерстві до людей загалом. Матеріали досліджень WVS щодо України за останні десятиліття засвідчують низькі показники довіри і тенденції продовження їх зниження.

Українська дослідниця І. Семків, яка вивчала психологічну модель соціального капіталу як чинника громадянської активності студентської

молоді, також використовувала методику «Шкала довіри» Розенберга, але підкреслила неповність охоплення нею психологічних особливостей довіри. Вчена запропонувала власну методику для її дослідження відповідно до різних сфер соціальної дійсності. Зауважимо, що, на наш погляд, використання методики «Довіра» І. Семків сягає більшого запиту у політичній психології та навіть радше зорієнтовує нас у соціологічному вимірі виборів/ рангування кола тих, кому респондент найбільше довіряє. Визначаємо доцільним зазначити результати досліджень І. Семків, оскільки вони є цінними та репрезентативними до наших наукових пошуків: молодь пріоритетно довіряє найближчим людям, викладачам, парафіям своєї церкви, спільноти [118, с. 61, с. 212, с. 220].

У нашому дослідженні використовуємо модифікований варіант методики «Шкали довіри» М. Розенберга, напрацювання Servey Research Center, що пройшов апробацію у межах вивчення політичної електоральної поведінки у США у 1964 році та виказав валідність [223].

Отже здійснюємо спробу соціально-психологічного аналізу довіри у груп із низьким та високим економічним статусом, для виявлення особливостей її прояву в осіб із низьким економічним статусом.

Статистично значущі відмінності у проявах довіри отримали за допомогою критерію U-Манна-Вітні: властиві на рівні значимості $p \leq 0,05$. Таким чином, зрозуміло, що особам із низьким економічним статусом властивий нижчий показник довіри, ніж особам із високим. Оперуючи середніми значеннями, зауважимо, що групі із низьким економічним статусом властивий низький рівень довіри, а групі з високим економічним статусом – середній рівень. Пропонуємо детальніше оглянути вибори досліджуваних щодо конкретних запитань шкали, аби чіткіше увиразнити особливості групи із низьким економічним статусом.

Отже, на запитання: «Як Ви гадаєте, чи можна довіряти більшості людям, чи у взаємодії з іншими потрібно бути обережним?» 25 %

досліджуваних із групи з низьким та 35 % групи із високим економічним статусом відповіли, що «більшості людям можна довіряти». Результати вказують на очевидну обережність щодо інших, установки щодо витримання дистанції і пильності із людьми навколо.

Іншим значущим аспектом довіри є визначення впевненості у альтруїзмі людей: «Гадаєте, що люди частіше намагаються бути корисними іншим, чи думають тільки про себе?»; 23 % досліджуваних із групи з низьким та 32 % групи із високим економічним статусом зазначили, що «намагаються бути корисними іншим», решта вибірки схилилася до варіанту, що «думають тільки про себе».

46 % і 57 % респондентів відповідно із груп із низьким та високим економічним статусом вказали, що «люди поводитися би чесно» на запитання: «Гадаєте, що більшість людей намагалися би обдурити Вас, якби була можливість, чи поводитися би чесно?» Зрозумілим видається ціннісний контекст відповідей та відносно оптимістичну налаштованість близько половини респондентів кожної із груп. Звісно, як і за результатами узагальнень попередніх відповідей, превалює показник довіри в осіб із високим економічним статусом.

Цілком очевидним є факт, що довіра уможлиблює взаємне співробітництво та вказує на його важливість, оскільки забезпечує взаємодію інших членів замість того, щоб намагатися спонукати їх до цього.

Довіра у соціальному контексті є необхідною умовою для розуміння складності людських взаємин, оскільки іноді вона вказує на ситуативний вибір «довіряти», а в інших випадках відображає необхідну залежність на основі встановлених контактів чи використання ресурсів мережі. Саме різниця між цими двома кінцями континууму має важливе значення для розуміння кола соціальних стосунків людей і їх здатність до переживання важких або швидко мінливих обставин життєвого простору.

Довіра як соціально-психологічний феномен скорочує численні витрати та зусилля після свого становлення, дозволяє уникати постійної роботи системи санкціонування: контролю, заохочень. Водночас відкриває вихід особи із площини гвинтика системи до утвердження її значення у цілісній кооперації. Особливо важливими є зауваження Т. Ямагіші, який вказує, що довіра є своєрідною залежною змінною та пов'язана із заходами специфічного та дифузного підтримання макрорівня. Із контексту зрозумілий зв'язок: політика щодо громадян, спільнот впливає на рівень довіри, а не фікується зворотній процес [248, С.110–116].

За результатами дослідження, зауважили тенденцію зміщення та власне зниженням довіри відповідно до зниження економічного статусу. Зафіксували властиво низький рівень довіри поза сім'єю. Цілком зрозумілою вбачаємо потребу у встановленні контактів із нормами і цінностями спільноти, які об'єднують усіх її членів; результатом цієї спільноти слугуватиме довіра. Дотримуємося погляду Ф. Фукуями, який довіру нерозривно розглядає крізь економічний розріз та підкреслює, що недовіра, поширена у суспільстві, накладає на всю його економічну діяльність щось на зразок додаткового мита, яке суспільствам із високим рівнем довіри не треба оплачувати.

У теорії соціального капіталу для позначення суспільства на зразок українського вживають термін фамілістичне, що позначає пріоритетним, а в окремих випадках і єдиним, шляхом втілення суспільного життя – поле сім'ї чи більш широкі родинні системи (роди, клани, племені). Очевидним для фамілістичного суспільства є відсутність іншої основи довіри, крім ознаки «рідний». Цей акцент, загалом питання потребує глибокого соціально-психологічного тлумачення із опорою на культурно-історичний контекст. Ми не претендуємо на вичерпність та не ставимо собі за завдання докорінно з'ясувати, а запропонувати наші варіанти пояснень. Таким чином,

становлення близьких взаємин, утворення добровільних асоціацій ускладнюється, зустрічається рідко і не є типовим.

Безперечно важливим, на нашу думку, є викриття зв'язку довіри та доступності до ресурсів соціальної мережі. У ході математичного аналізу зауважили, що тільки для осіб із низьким економічним статусом властиві кореляційні зв'язки із доступністю до сфер соціального капіталу, а для осіб із високим економічним статусом не зафіксований цей кореляційний зв'язок. Таким чином, нижче подаватимемо результати виключно щодо осіб із низьким економічним статусом.

Визначено, що довірі властивий позитивний кореляційний зв'язок із загальним показником публічної сфери соціального капіталу та доступністю до соціально-професійного ресурсу ($p \leq 0,05$). Таким чином, якщо підвищується довіра, то фіксується пряма залежність – зростає доступність до публічної сфери соціального капіталу.

Також зафіксували пряму залежність впевненості у надійності інших людей та загального показника публічної сфери соціального капіталу ($p \leq 0,05$). Це дозволяє стверджувати, що оптимістична установка щодо взаємин із іншими відкриває можливості виходу із «зони комфорту» приватної сфери соціального капіталу та запуску надбання або ж активізації ресурсів відкритої соціальної мережі.

Позитивний кореляційний зв'язок впевненості у надійності інших людей та доступності до ресурсів соціально-професійних ресурсів ($p \leq 0,01$). Очевидно, що у такому випадку присутній процес налаштування обміну послугами соціально-професійного характеру.

Впевненість у надійності інших людей перебуває у позитивній залежності із доступністю до ресурсів соціальних інститутів ($p \leq 0,05$), який надає варіанти знайомства з юридично обізнаними особами, юристами, державними службовцями, іншими, з якими можна обговорити політичну

ситуацію держави; а водночас допомогти у вирішенні актуальних тематичних питань особи, яка звертається.

Видається цінним зафіксований кореляційний зв'язок довіри та доступності до ресурсів публічної сфери серед осіб із низьким економічним статусом. Ця ситуація підкреслює доступність за умови вертикального зв'язку: скажімо, особи із низьким економічним статусом потребують соціально-професійного ресурсу чи ресурсу соціальних інститутів, які зазвичай можуть надати особи із іншої соціально-економічної страти. Таким чином, встановлюється не договірний зв'язок, а щось на зразок довірливого чи «прийняття на віру», що значущий інший допоможе. Це форма пасивної дії, споживацького спектру: особа не бере відповідальності за власний вибір, послугу та можливість обміну послугами, віддачі, оскільки вона рідко-як зможе відплатити у відповідь. Описаний варіант поведінкової практики є типовим для незабезпечених осіб, що зустрічаємо у дослідженнях В. Васютинського, Л. Коробки, К. Муздибаєва, Н. Тихової [76; 77; 78; 127; 139; 140]. У осіб, котрим характерний високий економічний статус, працює психологічний механізм на рівні контракту «послуга за послугу». Це активна форма дії, що дозволяє підтримувати й активний стан соціального капіталу, а саме публічної сфери.

2.3.3. Особливості індивідуальних цінностей як складової соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом

Дослідження соціального капіталу засвідчують його значну залежність від культури. У цьому полі виключного значення набуває ціннісна концепція культури, що підкреслює роль і значення певної ідеальної моделі очима особи, спільноти, суспільства. Цінності дозволяють зрозуміти, що особи із певною спільністю, чи спільноти вважають допустимим і «хорошим», а що особливо бажаним у культурі [194; 195]. Ми використовуємо бачення ізраїльського вченого Ш. Шварца щодо культури як широкого комплексу

знань, сенсів, переконань повсякденної практики поведінки, символів, норм, цінностей, що домінують серед людей та в суспільстві. Дослідник у кінці 1980 років розробив новий теоретично обґрунтований перелік можливих ціннісних орієнтацій культури. Цей підхід фокусується на основних універсальних вимірах, що іменують дименсіями, та реалізовується групами дослідників у більше, ніж 80 країнах [232; 233; 235; 236].

Як попередньо зазначали, в межах нашого дослідження ми зорієнтовані на аналіз цінностей на рівні соціальної культури груп осіб із певними ознаками: різним економічним статусом – низьким і високим.

Певна річ, що соціальні об'єднання, інститути, є вираженням певних ціннісних орієнтирів-пріоритетів стосовно цілей і способів дій. Відбувається постійне своєрідне скрінінгове порівняння – тестування особою допустимих цінностей, які вона використовує із груповим виміром, а водночас явне обґрунтування свого вибору іншим. Ш. Шварц наголошує, що пріоритети цінностей впливають на те, як інвестуються соціальні ресурси [236].

Порівняльний аналіз ієрархічної структури цінностей осіб із низьким і високим економічним статусом показав (див. табл. 2. 10), що безпека (2,28) рангується як перша за значимістю цінність серед осіб із низьким економічним статусом. Цінність безпеки вказує на мотиваційну ціль прагнення до гармонії, стабільності, соціального порядку, безпеки власне особи і її близького оточення та належить до групи цінностей збереження (консервативних).

Таблиця 2. 11.

Середні значення і стандартні відхилення показників цінностей

Цінності	Середні значення		Стандартні відхилення	
	Низький ЕС	Високий ЕС	Низький ЕС	Високий ЕС
Конформність	2,08	2,00	0,84	0,8

Традиції	1,67	1,58	0,85	0,93
Доброта	2,12	2,29	0,85	0,82
Універсалізм	2,23	2,38	0,73	0,9
Стимуляція	1,87	2,31	0,92	0,86
Гедонізм	2,04	2,3	1,08	0,88
Досягнення	2,1	2,26	0,87	0,87
Влада	1,33	1,44	0,97	0,97
Безпека	2,28	2,29	0,76	0,78
Самостійність	2,21	2,53	0,78	0,74

Перша позиція цієї цінності засвідчує й незадоволеність базової потреби у безпеці, що є цілком очевидним у зваженні на соціально-політичну, соціально-економічну ситуацію дестабілізації українського суспільства. Особливо яскраво порушення безпеки властиво переживати малозабезпеченим, оскільки ця потреба й до війни і похідних процесів, була загостреною. Цінність безпеки зростає коли фрустрована базова потреба у безпеці, тому пошук цієї потреби набуває форми мотиваційної цілі [196; 197; 200].

Наступна за значимістю цінність – універсалізм (2,23), що належить до просоціальних цінностей і виказується у розширенні спрямованості – не тільки як остання на приватну сферу, а на людство і природу. Універсалізм є цінністю, що відповідає першим позиціям у кроскультурному рангуванні. Втіленням цієї цінності є мотиваційна ціль толерантності і захисту інших як значимих навколо. Це своєрідне сповідання широкого розуму, прагнення до соціальної справедливості та рівності.

Для категорії осіб із низьким економічним статусом цінність соціальної справедливості і рівності часто сягає крайнощів та власне бажання залишатися рівними у малозабезпеченості як ослаблене оточення, частиною якого є. Припускаємо, що тут спрацьовує полярність колективізму.

Самостійність (2,21) зараховується до типу цінностей відкритості до змін та виражається у самостійності мислення і дій, у творчості та дослідницькій активності. Самостійність як цінність є похідною від організмичної потреби у самоконтролі, самоуправлінні, а також від інтеракційних потреб в автономії і незалежності. Поведінка на основі самостійності задовольняє індивідуальні потреби без заподіяння шкоди іншим. Таким чином, це рідко ставить під загрозу позитивні соціальні взаємини. До того ж, поєднання самостійності та універсалізму вказують можливість опори на власні судження, а водночас справедливості для всіх і комфорту у багатозначній екзистенції життєвого простору.

У ході аналізу у нас виникають припущення щодо декларативного характеру самостійності як цінності серед осіб із низьким фактором, ближчим власне до номінального виміру, а не втілення в інструментальному аспекті повсякденності.

Наступною за пріоритетністю цінністю для осіб із низьким економічним статусом є доброзичливість (2,12), мотиваційною ціллю якої вважається збереження і підвищення добробуту тих, хто поряд, із ким особа перебуває у постійному особистому контакті (the «in-group», себто обмежений внутрішньогруповими рамками). Мається на увазі, перш за все, сім'я як близьке соціальне оточення і власне приватна сфера соціального капіталу, де особи сповідують і розділяють цінність корисності, чесності, прощення, відповідальності, справжньої дружби, зрілої любові тощо. Таким чином, цінність доброзичливість є самотрансцендентного спектру, підкреслює «вихід за межі Я» та належить до просоціальних.

Окрім того, сусідство за середнім значенням універсалізму та доброзичливості вважається посиленням значення інших над трансцендентністю власних начебто егоїстичних інтересів. Особи, зорієнтовані на прийняття і схвалення громадською думкою, уникають активності у прояві власної ініціативи, індивідуальності, залишають це

осторонь, а самі завантажуються в осердя пасивної повсякденної практики малозабезпечених.

Цінність досягнення (2,10) посідає п'яту позицію та зараховується до типу цінностей самозвеличення, основною мотиваційною ціллю якого є особистісний успіх через прояв компетентності у відповідності до соціальних стандартів із особливим акцентом на соціальне схвалення. Певна річ, що значення цінності залежить від посягання і постановки цілей, а як результат їх – досягнення. Чим більше проблема, тим більше переживання досягнення. Коли інші досягають те ж саме, статус знижується або закономірно для малозабезпечених осіб – тримається у межах визначеного. Зважаючи на контекст орієнтації на соціальне схвалення, цінність досягнення для осіб із низьким економічним статусом може усвідомлюватися звершеннями, типовими та прийнятними у межах відповідної страти.

Результати дослідження вказують на те, що у ієрархічній структурі цінностей осіб із низьким економічним статусом на шостому місці відзначена цінність конформності (2,08). Це засвідчує, що пріоритетною мотиваційною ціллю групи є стримування і попередження дій, а також схильностей і устремлінь щодо дій, які можуть учинити шкоду іншим чи не відповідають певним соціальним очікуванням. Таким особам характерне цінування відповідності і прагнення до послуху чітких правил та покори до структур. Фіксується акцент переживання почуття контролю через процеси здійснення будь-якої діяльності під впливом узгоджених законів; це втілює підкорення себе на користь очікувань інших.

Цікаво, що у працях В. Васютинського щодо малозабезпечених осіб, осіб-носіїв культури бідності ми зустрічаємо простежену одну із визначальних їх особливостей – конформізм як намагання відповідати громадській думці, очікування з одного боку, а з іншого – страх перед наявністю власної думки. Вчений вказує, що така позиція веде до парадоксальної маргіналізації конформних людей у соціумі: вони

виявляються «непомітними» для оточення. Незаможні особи, як правило, намагаються підкреслити свою належність до соціуму, унормованість намірів і поведінки, готовність бути поступливими. Водночас їхній статус часто не є високий, авторитет – вельми відносний, думки – не цікаві більшості, а відтак вони виявляються маргіналізованими, перебуваючи нібито в самісінькому осерді соціуму [14].

Ф. Фукуяма крізь призму філософських, політекономічних пошуків та інтпретацій, а Ш. Шварц у соціально-психологічному ціннісному ключі на майданчику кроскультурних досліджень ідентифікують Україну та декілька інших пострадянських країн як суспільство із домінацією колективізму. Доволі органічно у цьому контексті можемо пояснити й вибір конформізму як ознаку виміру колективізму у схильності діяти «тихо», разом без увиразнення індивідуальних потягів. Психологічну основу вибору колективізму у такому варіанті В. Васютинський трактує як компенсаторно-захисну позицію соціально та економічно слабких осіб, які шукають опору у взаємодії з оточенням. Водночас вибір оточення, на яке слід орієнтуватися, виявляється досить пасивним, спричиненим об'єктивними обставинами життя, а не свідомою позицією особи [127].

Поєднання цінностей конформності і безпеки (у нашому дослідженні їх середні значення є близькими) вказує на протекцію порядку і гармонії у взаєминах, себто у наших актуальних реаліях потребу впорядкування базової безпеки, хоч дещо стабілізувати суспільний психологічний лад (що фіксуємо у спонтанних коментарях досліджуваних).

Окрім того, зважаючи на результати дослідження, поєднання доброзичливості і конформізму, як відповідність нормативній поведінці, сприяють налагодженню та підтриманню близьких взаємин у межах однієї соціально-економічної страти, замикаючи таким чином можливість виходу поза неї.

Цінність гедонізм (2,04), що виявляється у пошуку чуттєвого задоволення та отримання задоволення від життя, в ієрархічній структурі цінностей осіб із низьким економічним статусом займає сьому позицію.

Менш вираженою є цінність стимуляція (1,87), що посідає восьме місце та виказує пошук гострих вражень, бажання до змін та пошуку новизни.

Традиції (1,67), мотиваційною ціллю яких є повага, прийняття звичаїв, ідей, що капсульовані та активно існують у культурі, отримали дев'ятий ранг серед інших цінностей.

Останнє місце у ієрархічній системі цінностей осіб із низьким економічним статусом посідає влада (1,3). Цій цінності властиво виявлятися у прагненні до досягнення високого статусу та престижу.

Отримані дані можна проаналізувати й у ключі колективно та індивідуально орієнтованої мотивації. Першу категорію складають цінності – універсалізм, доброзичливість, традиції, конформізм і безпека та виражають спільно колективні інтереси, другу – самостійність, стимуляція, гедонізм, досягнення і влада, що виказують індивідуальні інтереси. Для осіб із низьким економічним статусом характерне легке домінування колективно орієнтованої мотивації (1,96) над індивідуальними (1,9). Ці дві категорії складають найбільш глибоку чи базальну структуру цінностей, оскільки Ш. Шварц вважає, що індивідуальний і культурний рівень в аналізі цінностей – концептуально пов'язані: ціннісні пріоритети соціальних інститутів необхідно враховувати у природній психологічній динаміці цінностей на індивідуальному рівні, що відображає основні потреби людей; культурний рівень цінностей підтримується соціально, що формує індивідуальний досвід відповідності або ж конфлікту між певними цінностями [233].

Ми визначили зменшення відповідності та конфліктну динаміку цінностей у їх ієрархічній структурі осіб із низьким економічним статусом, оскільки зафіксовані збільшені відстані за окружністю між ціннісними типами.

Для увиразнення особливостей ієрархічної структури цінностей осіб із низьким економічним статусом ми вдаємося до аналогічного аналізу серед осіб із високим економічним статусом. Детально з'ясувати поняття цінностей не пропонуємо, оскільки у попередньому підрозділі достатньо висвітлили це питання. Таким чином, зосередимося на конкретних зауваженнях щодо цієї страти осіб.

Результати дослідження вказують, що середні значення усіх цінностей осіб із високим економічним статусом дещо вищі від тих, що властиві особам із низьким.

Домінантною цінністю для осіб із високим економічним статусом є самостійність (2,53), що вказує на прагнення до незалежності думок та дій, можливості вибору та творчої діяльності. Ця цінність типологічно належна до категорії «відкритості до змін».

Наступною за значимістю є цінність універсалізм (2,38), що полягає у толерантному ставленні до людства та утвердженні єдності із природою.

Третю позицію займає стимуляція (2,308), що втілюється у здатності особи цікавитися новим, бути відкритим до незнайомого досвіду, переживати ризик. Мотиваційними цілями цієї цінності є захоплення, новизна, досвід у житті. Стимуляція одноіменно провадить життям, активує особу відповідно до оптимальних, позитивних переживань і викликів; вона утверджує вчинковість.

Поєднання на перших позиціях стимуляції і самостійності вказує на властивий інтерес до новизни і майстерності, стимуляції та універсалізму засвідчує якісно високу опору та залежність від власного судження та комфортності у різноманітності.

Гедонізм (2,303) близький за середнім значенням до стимуляції та виказується у потязі до задоволення, винагороди.

Близькість позицій гедонізму і стимуляції вказує на прагнення до афективно приємного збудження, вміння провадити дозвілля на свій смак, отримання задоволення від повсякденного життя.

Доброзичливість (2,288) займає п'яте місце у ієрархічній ціннісній структурі осіб із високим економічним статусом. Цінність пов'язана із турботою про добробут і щастя близького оточення.

Позиції поряд універсалізму і доброзичливості засвідчують посилення значимості інших і трансцендентності щодо егоїстичних інтересів особи.

Наступною у рангованому списку є безпека (2,286) – цінність соціального ладу, втілення бажання до стабільності, взаємодопомоги.

Досягнення (2,26) посідають сьоме місце серед цінностей осіб із високим економічним статусом та заключають відносно близькі за середнім значенням попередньо описані цінності. У такому ключі цінність досягнення різниться від аналогічної у групі осіб із низьким економічним статусом, оскільки втілюють ідеали успішності, здібностей, впливовості серед відповідної категорії, якій властиві свої соціально-економічні рамки. Орієнтація на соціальне схвалення сягає вимоги відповідати рівню групи, себто постійно підтримувати активний стан діяльності щодо здобуття успіху.

Консервативні цінності конформність (2) і традиції (1,58) – слабо виражена, є менш значимими, не є характерними для осіб із високим економічним статусом. Такі ж результати щодо цього типу цінностей отримала І. Семків, яка також досліджувала індивідуальні цінності як складову психологічної моделі соціальної капіталу.

Ця група осіб як ті, які із низьким економічним статусом, найменший ранг надала владі (1,44), що властиво дослідженням у більшості країн світу.

Аналіз даних у ключі колективно та індивідуально орієнтованої мотивації засвідчує, що, на відміну від осіб із низьким, для осіб із високим економічним статусом характерне домінування індивідуально орієнтованої мотивації (2,17) над колективною (1,96). Таким чином, їм властиво

здійснювати активну життєтворчість, мати устремління та досягати більшого. Цінності осіб із високим економічним статусом не перебувають у конфлікті, а відтак – впорядковані у відповідності типів цінностей.

Особливості однозначних виборів домінантної цінності серед осіб із низьким і високим економічним статусом. Додатково у дослідженні ми вирішили вирахувати кількість виборів кожної із цінностей першою за рангом по кожному досліджуваному та у відсотковому значенні вказати показники. Для реалізації такої процедури ми розробили програмний модуль PersonStatAn на мові програмування C# за допомогою інтегрованого середовища Microsoft Visual Studio.

Як позначено на рис.2. 5, відзначаємо домінування консервативної цінності конформності серед абсолютних виборів осіб із низьким економічним статусом.

Своєрідне сусідство у системі ціннісних пріоритетів конформності і традиції наштовхує нас підкреслити й процеси підпорядкування осіб із низьким економічним статусом на соціально визначених, накладених очікувань. Традиційний спосіб поведінки стає символом соціальної, на макрорівні, солідарності і солідарності у межах менших груп, вираженням єдиних цінностей і гарантій виживання.

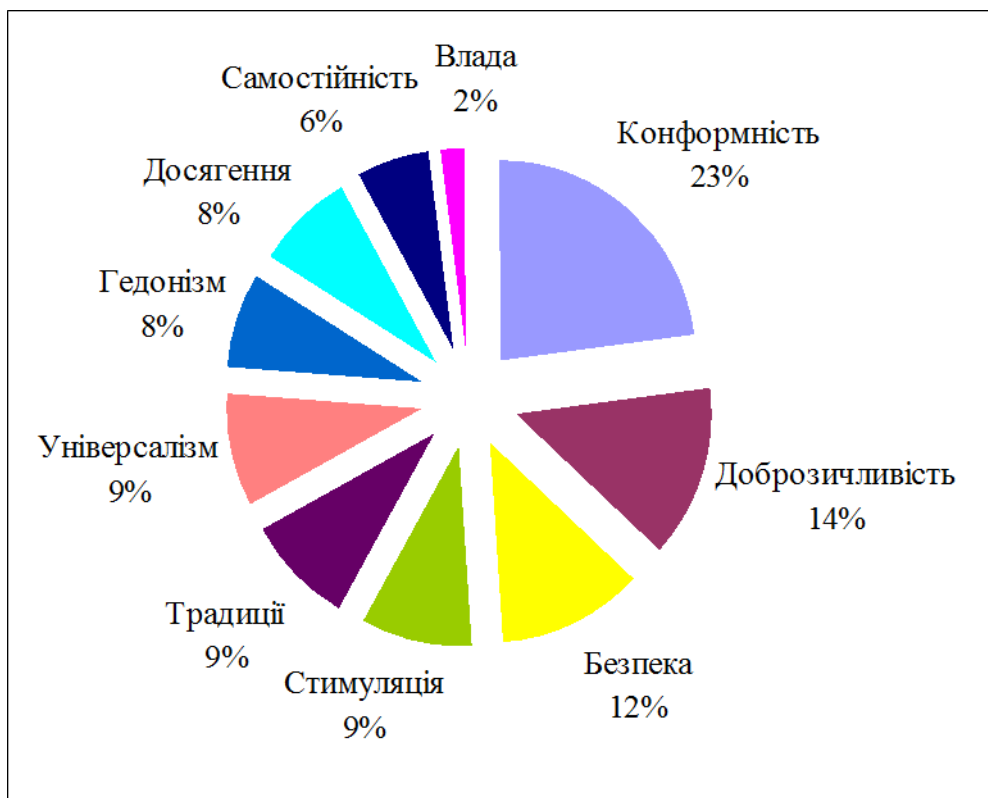

Рис. 2. 5. Вибори домінантної цінності особами із низьким економічним статусом

В українському суспільстві метафоричними позначеннями цінності традиції є вислови: «покірне теля двох маток ссе», «тихо їдеш – далі будеш», що транслують смиренність, благочестя, поміркованість і настанову дотримуватися їх. Цінності традиції і доброзичливості утворюють спільну ціль відданості своїй групі, зближенню у контакті із близьким оточенням. Це культивує ту замкненість, попередньо згадану, що створює видимість безпеки для осіб із низьким економічним статусом, а водночас поглиблює маргінес, зменшує можливості вирішення виходу за межі «зони комфорту».

Зв'язок ж традиції і безпеки надалі вкорінюють збереження соціальних механізмів, що дають переживання впевненості у дестабілізованому суспільстві. Це спостереження заохочує нас до висновку, що особи із низьким економічним статусом «сліпо» забезпечують собі примарну опору у

надійності власних переконань, які радше емоційно-інтуїтивно забарвлені, ніж критично зважені та усвідомлені.

За результатами вимірів Р. Інглхарта визначено, що цінності виживання і традиційні цінності властиві більш бідним і менш демократичним країнам.

Таким чином, орієнтуючих на дані аналізу відзначаємо значимість у ієрархічній структурі ціннісних типів осіб із низьким економічним статусом просоціальних та консервативних, що повертає нас до факту продовження традиції колективізму (пострадянського) серед малозабезпечених: скрута сприймається як даність, оскільки середовище доволі однорідне; злидні такими особами сприймаються як норма, знову ж таки, група розділяє цей простір, оскільки така соціальна реальність несправедливості. Ми тяжіємо до думки, що характерний пострадянський колективізм у свідомості осіб із низьким економічним статусом різниться від колективізму інших країн поза нашою історичною спільністю, хоча має багато спільних рис із своєрідною кроскультурним концептом бідності. До того ж надалі у тексті дисертації поволі викладатимемо міркування у цьому керунку.

Отже, як позначено на рис. 2. 6., відзначаємо домінування універсалізму та стимуляції серед абсолютних виборів осіб із високим економічним статусом, що чітко відрізняється від результатів осіб із низьким економічним статусом. У випадку з останніми фіксується стійка установка відповідати межах групи, не виділятися, залишатися непомітними та невиразними, годитися із соціальними стандартами на вимогу найближчого оточення, а для осіб із високим економічним статусом характерна найбільша кількість виборів цінностей типу «виходу за межі Я», «відкритості до змін» та «самозвеличення» у відносно рівній мірі. Таким чином, ця група стійко налаштована на активну позицію у своїй життєздатності та спосіб життя, що відповідає високій якості.

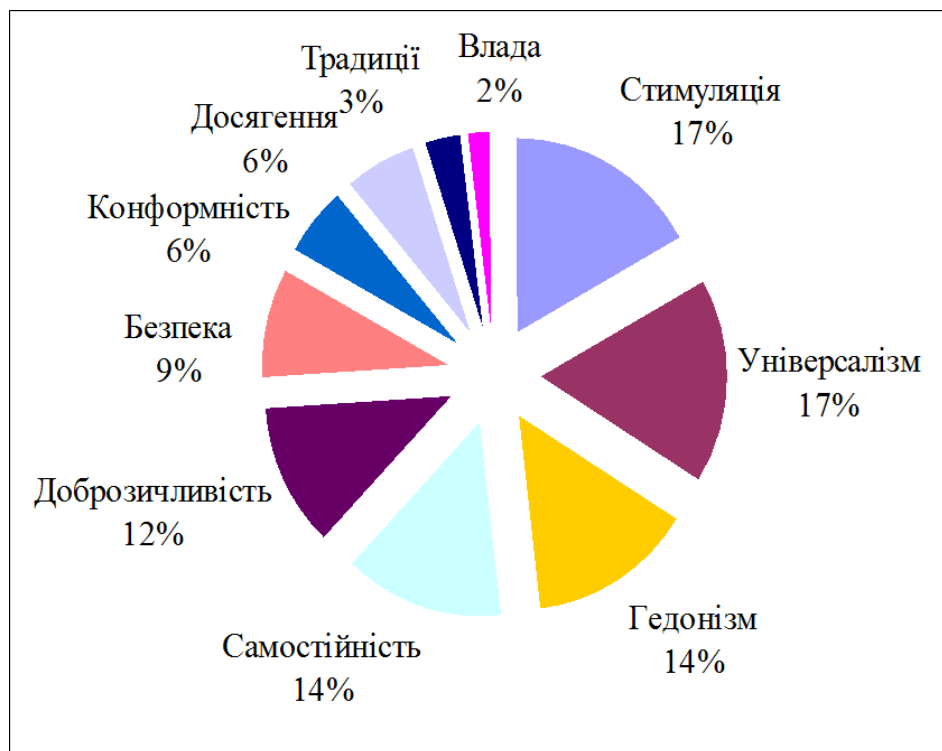

Рис. 2. 6. Вибори доміантної цінності особами із високим економічним статусом

Статистично значущі відмінності у проявах індивідуальних цінностей між особами із низьким і високим економічним статусом перевіряли за допомогою критерію U-Манна-Вітні. У результаті математичного аналізу визначено, що статистично значущі відмінності властиві у прояві стимуляції та самостійності на рівні значимості $p \leq 0,05$. Отже, особам із низьким економічним статусом особливо властиво нижче, ніж для осіб із високим економічним статусом, виказувати особливості ціннісного типу відкритості до змін: самостійність як незалежність думок та дій (творчість, свобода, вибір власних цілей, допитливість, незалежність) і стимуляцію як спрямованість на новизну і глибокі переживання, потяг до різноманітності, новизни, виклику (життя, сповнене барв, захоплення, ризику).

Доволі передбачуваним результатом отримали позицію цінності традиції у ієрархічній структурі цінностей осіб із низьким економічним статусом. Будь-яким соціальним групам властиві власні напрацьовані символи

і ритуали, що тягло успадковані від попередніх поколінь і є відносно ригідними стосовно змін. Таким чином, значення цих психологічних утворень та специфіка функціонування на соціальному, індивідуальному рівнях визначаються досвідом групи. Це сягає свого втілення у визначених традиціях і звичаях.

У створенні психологічної моделі соціального капіталу загалом та вивченні її особливостей в осіб із низьким та високим економічним статусами безперечно важливим є простеження тих типів цінностей, що є базисом оптимізації кількості ресурсів соціальних мереж. Відповідно ці типи цінностей є складовими соціального капіталу.

Кореляційний аналіз демонструє, що цінності та сфери соціального капіталу, себто доступність до їх ресурсів, перебувають у тісному кореляційному зв'язку.

Якщо зростає значення цінності стимуляції ($p \leq 0,001$), гедонізму ($p \leq 0,05$), самостійності ($p \leq 0,05$), то прямо пропорційно збільшується доступ до ресурсів соціального капіталу. Підкреслюємо, що визначені цінності збірно представляють групу індивідуальних пріоритетів, де стимуляція та самостійність об'єднуються в характерну особливість – автономію, а гедонізм є спектрально належним до самозвеличення.

Визначено подібний зв'язок цінностей та загального показника соціального капіталу в осіб із високим економічним статусом. Помітною є вища статистична значимість результатів, що може вказувати на більш яскраво виражений зв'язок феноменів. Якщо зростає значення цінності стимуляції ($p \leq 0,001$), гедонізму ($p \leq 0,01$), самостійності ($p \leq 0,01$), то прямо пропорційно збільшується доступ до ресурсів соціального капіталу. Водночас у групи осіб із високим економічним статусом з'являється відмінність у показнику цінності досягнення ($p \leq 0,01$), власне як значимої для доступу до обговорюваних ресурсів. Таким чином, спостерігаємо закономірність у можливості розширення доступу до соціальних мереж як

приватної, так і публічної сфери осіб із високим економічним статусом завдяки пріоритетності досягнення, що зараховується до спектру групи індивідуальних цінностей – самозвеличення.

Отже, саме індивідуалістична орієнтація осіб із низьким та високим економічним статусом сприяє надбанню соціального капіталу загалом. Для останньої групи осіб властиве підсилення значення цінностей самозвеличення.

Із метою детального з'ясування диференційних особливостей можливостей доступу до соціальних мереж, надбання соціального капіталу, вважаємо за потрібне проаналізувати в окремих ключах приватної, публічної сфер та їх складових двох груп осіб, а також здійснити важливі акценти для увиразнення характерних ознак зв'язку. Намагатимемося показати ці особливості від сукупних показників до окремих, аби дотримуватися логіки викладу і чітко прослідковувати деталі.

Результати дослідження особливостей зв'язку цінностей та доступності до ресурсу приватної сфери соціальної мережі показали, що приватній сфері соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом властивий статистично значимий кореляційний зв'язок із цінностями стимуляції ($p \leq 0,001$), самостійності ($p \leq 0,01$), гедонізму ($p \leq 0,05$). Отже, зростання значення цих індивідуальних цінностей стимулює відповідно й збільшення доступності та ресурсності приватної сфери.

Приватній сфері соціального капіталу осіб із високим економічним статусом характерний статистично значимий кореляційний зв'язок із цінностями стимуляції ($p \leq 0,001$), гедонізму ($p \leq 0,001$), самостійності ($p \leq 0,05$). Основний коефіцієнт кореляції r Пірсона є вищий у значенні гедонізму в осіб із високим економічним статусом. Цілком очевидно є більш поширена практика пошуку чуттєвого задоволення та отримання задоволення від життя серед цієї групи осіб. Значимими є зв'язки їх

приватної сфери із цінностями досягнення та конформністю, що не простежується в осіб із низьким економічним статусом.

Цікавим є зафіксована полярність досягнення, як цінності самозвеличення, та конформності, як цінності збереження (консервативної) у практиці досліджень та інтерпретацій загалом, що підкреслює конфліктну їх динаміку.

У межах наших наукових пошуків посягаємо на спробу аналізу поєднання дихотомії в осіб із високим економічним статусом. У цьому випадку відкриваємо ймовірність своєрідного синтезу потягу до особистісного успіху через прояв компетентності у відповідності до соціальних стандартів із особливим акцентом на соціальне схвалення відповідного референтного середовища. Високий рівень значення цінності досягнення, як уособлення набору високого рівня посягань, поставлення цілей, себто домагань, осіб цієї групи корелює прямо пропорційно із значенням цінності конформності ($r = 0,384$, при $p \leq 0,002$). Отже, варіантом є відсутність попередньо згадуваної дихотомії, а присутнє важливий конструктивний зв'язок психологічних утворювань переживання спільності із визнаним соціальним оточенням (звично соціально-економічним класом-групою). Очевидно, що це середовище є джерелом переконань, уявлень, норм, традицій та плинно і послідовно культивує відповідний стиль життя, що передається з покоління у покоління. Невипадково, конформність у цьому аспекті є прикладом ресурсності у психологічному, матеріальному, фінансовому еквівалентах тощо для практикування надбання соціального капіталу.

Простежуємо виразну різницю між кореляційними зв'язками доступності до емоційного ресурсу приватної сфери соціального капіталу між особами-представниками груп із різним економічним статусом. Окреслюється зв'язок гедонізму ($p \leq 0,05$), досягнення ($p \leq 0,01$) та конформності ($p \leq 0,05$) в осіб із високим економічним статусом.

Вище ми намагалися викласти наші міркування щодо поєднання досягнень та конформності, що у конкретному спостереженні високо корелюють ($r = 0,384$, при $p \leq 0,01$).

Цінним вбачаємо позицію гедонізму, кореляція якої із досягненнями теж відзначається ($r = 0,523$, при $p \leq 0,001$), що вказує на взаємне зростання у разі підвищення значення однієї із цінностей. Це засвідчує спрямованість осіб із високим економічним статусом на досягнення щастя у високій якості життя.

Видається зрозумілим, що гедонізм не позначений типовими рамками «гультайства», а вказує на тяжіння до виправданої зручності, комфортності у повсякденності, особливо й побуті, гармонійністю у взаєминах із людьми. Пошук задоволення і уникнення неприємних переживань – в осерді гедонізму, та важливим є числення (обчислення) потягів у межах цієї цінності: задоволення не сягає безперервності у часовому проміжку. Цінність гедонізму не передбачає мотиваційної цілі безділля, неробства, марності, ліні, відсутності уваги до інших, а власне у синтезі із цінністю досягнення, що орієнтована на значимість інтелекту, інноваційних потенцій особистості, творчі вміння для застосування у практичній діяльності. Бачимо органічний зв'язок ціннісних пріоритетів, що може пояснювати й вищу якість життя осіб із високим економічним статусом: умови життєвого простору такі, що боротися із штучно створеними труднощами потреби нема. Таким чином, зрозумілим є відкритість близького середовища особи до обміну ресурсом емоційного підтримання у випадку переживання спільно значимих ціннісних пріоритетів. Отже, здорове практикування поведінки з мотиваційними цілями гедонізму та досягнень, із врахуванням конформності як значимої цінності, себто обставин і наслідків для соціального оточення, є передвісником послідовного втілення кращої якості життя.

Для осіб із низьким, як і для осіб із високим економічним статусом, властива позитивна кореляція доступності до емоційного ресурсу та

гедонізму ($p \leq 0,05$), а відмінними є встановлені зв'язки із доброзичливістю ($p \leq 0,05$), стимуляцією ($p \leq 0,001$), самостійністю ($p \leq 0,001$), що демонструємо у таблиці 2.10.

До того ж, фіксуємо достатньо високі показники кореляції безпосередньо між цінностями (табл. 2.12), особливо у парах: доброзичливість – самостійність, самостійність – гедонізм, самостійність – стимуляція, гедонізм – стимуляція. Це засвідчує, що збільшення пріоритетності, рангова диспозиція, цих цінностей спільно зумовлює зростання доступності до ресурсів емоційного підтримання. Таким чином, мотиваційна спрямованість спектру автономії, самозвеличення та виходу за межі власного Я стимулює скріплення та активацію обговорюваного ресурсу загалом в осіб із низьким економічним статусом.

Таблиця 2. 12.

Кореляційні зв'язки індивідуальних цінностей осіб із низьким економічним статусом

Цінності	Доброзичливість	Гедонізм	Самостійність	Стимуляція
Гедонізм	0,296*		0,675***	0,756***
Самостійність	0,435***	0,675***		0,620***
Стимуляція	0,315*	0,756***	0,620***	

Умовні позначення: ***Знаком** * позначені ті показники, що кореляють між собою: * – рівень значущості $p \leq 0,05$, *** – рівень значущості $p \leq 0,001$. **Пусті** комірки вказують на відсутність значущих кореляційних зв'язків.

У попередньому описі результатів дослідження ми вказували на яскраву вираженість серед двох груп доступність до продуктивних умінь приватної сфери соціального капіталу, що вказує на відкриті та добре активовані ресурси підтримання особи у веденні побуту, інших домашніх справ, вихованні дітей, загалом консультативної допомоги щодо повсякденного життя.

У цьому підрозділі зосереджуємося на диференціації зв'язків ціннісних пріоритетів та доступності до ресурсу продуктивних вмінь. Визначено, що

особам із низьким економічним статусом притаманні кореляції із цінностями автономії – стимуляцією ($p \leq 0,01$) та самостійністю ($p \leq 0,05$), що між собою зв'язані також прямо пропорційно, де $r = 0,620$, при $p \leq 0,001$. Таким чином, активне практикування патернів незалежності підсилює доступність до ресурсу продуктивних вмінь.

Для осіб із високим економічним статусом властива така ж тенденція щодо автономних пріоритетів, хоч показники кореляції є вищими, що засвідчує кількісно вище взаємне зростання психологічних утворень. Водночас помітною є різниця у кількості кореляційних зв'язків осіб із високим економічним статусом, оскільки проявилася статистично значущі показники цінності досягнення ($p \leq 0,05$) і гедонізму ($p \leq 0,001$).

Раніше ми вказали, що в осіб із високим економічним статусом достатньо добре набутий ресурс дозвілля на відміну від осіб із низьким економічним статусом. Спільними характерними особливостями зв'язків ресурсу дозвілля та цінностей у двох груп є встановлені кореляції із стимуляцією, гедонізмом та самостійністю. Диференційною особливістю є те, що першій групі осіб властиве збільшення доступності до ресурсу за умови зростання значення вказаних цінностей, а для другої групи постає тільки можливість встановлення імовірної доступності у разі декларації та інструментального сповідання стимуляції, самостійності, гедонізму. Зрозуміло, що особи із високим економічним статусом практикують дозвільневу активність та розділяють її як ресурсність із іншими; позаяк, особи ж із низьким економічним статусом мають лише прагнення щодо цього. Знову ж таки фіксуємо тенденцію синтезу цінностей із мотиваційними цілями автономії та самозвеличення.

Пропри це ще однією диференційною особливістю є кореляції із доброзичливістю ($p \leq 0,001$) та досягненнями ($p \leq 0,01$) в осіб із високим економічним статусом. Таким чином, стремління до успіху у повсякденному житті та збереження і підвищення добробуту тих, хто поряд, із ким особа

перебуває у постійному особистому контакті є взаємопов'язаними ($r = 0,336$, при $p \leq 0,01$) між собою та утверджують розширення доступу до ресурсу дозволя.

Дослідження зв'язку цінностей та доступності до ресурсу публічної сфери соціальної мережі показало, що публічній сфері соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом характерний кореляційний зв'язок із цінністю стимуляцією ($p \leq 0,05$). Для осіб із високим економічним статусом властивий також зв'язок із стимуляцією, тільки із вищою статистичною значимістю ($p \leq 0,001$), а водночас зафіксований відмінний зв'язок із самостійністю ($p \leq 0,05$). Отже, для двох груп осіб спільною ознакою зв'язку доступності публічної сфери та цінностей є індивідуалістична орієнтація цінностей, як і для приватної сфери соціального капіталу.

Зафіксували низьку кількість кореляцій окремих складових публічної сфери соціального капіталу із цінностями осіб із низьким економічним статусом. Простежено лише зв'язки міжнародного ресурсу із стимуляцією ($p \leq 0,01$) та самостійністю ($p \leq 0,05$). Для осіб із високим економічним статусом властивий зв'язок лише із стимуляцією ($p \leq 0,05$): це вказує на те, що цій групі не потрібно втілювати чи навіть демонструвати автономію, аби актуалізувати міжнародний ресурс, а слід виказувати цікавість до нового, відкритість досвіду, дозволяти собі ризик.

Чим більше можливостей гедоністичної спрямованості, втілення цих потягів, тим кращий доступ до ресурсів соціальних інститутів в осіб із високим економічним статусом ($p \leq 0,05$); для осіб із низьким економічним статусом кореляцій не визначено на рівні якісної статистичної значимості.

У ході аналізу особливостей зв'язку цінностей та доступності до ресурсів соціальних мереж, ми зауважили, що приватній сфері соціального капіталу властива більша кількість кореляційних зв'язків, аніж публічній у двох групах досліджуваних осіб.

Особам із високим економічним статусом характерне поєднання цінностей модернізаційного спектру, що вказують на практикування загального потягу групи до інноваційних потенцій розвитку, а особам із низьким економічним статусом радше легка тенденція до цього.

2.3.4. Стан толерантності як складової соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом

Вивчення ціннісних орієнтирів у зв'язку із соціальним капіталом осіб із низьким і високим економічним статусом зорієнтувало нас на поняття толерантності, що, звісно, позиціонуємо близьким до ціннісного рівня.

Використовуючи рекомендації вчених Г. Солдатової, О. Кравцової, О. Хухлаєвої, Л. Шайгерової [1; 125] здійснили вимірювання та послідовно аналіз загального індексу толерантності, етнічної, соціальної толерантності та толерантності як риси особистості.

За критерієм U-Манна-Вітні зафіксована статистично значуща відмінність тільки між показниками толерантності як риси особистості у групах осіб із низьким і високим економічним статусом ($p \leq 0,05$); інші показники не демонструють таку відмінність. Це дозволяє підкреслити культурний вимір обумовленості феномену, а не чітку диференціацію у межах груп за рівнем доходу.

Оскільки поняття толерантності як риси особистості вирізняється серед інших в аналізі своєю індивідуалістичною якістю. Таким чином, визначено, що особам із низьким економічним статусом притаманний нижчий рівень цього виду толерантності.

Аналіз середніх значень (табл. 2. 12.) також вказує на відсутність виразної різниці у проявах толерантності між групами осіб із низьким і високим економічним статусом. Пропонуємо детальніше оглянути відсотковий розподіл вибірок щодо притаманності толерантності у різних проявах.

Таблиця 2. 13.

Середні значення і стандартні відхилення показників толерантності

Показники толерантності	Середні значення		Стандартні відхилення	
	Низький ЕС	Високий ЕС	Низький ЕС	Високий ЕС
Етнічна толерантність	26,15	26,35	4,1	6,13
Соціальна толерантність	27,74	27,6	3,39	5,5
Толерантність як риса особистості	27,85	28,6	3,96	5,37
Загальний індекс толерантності	81,74	82,55	8,71	14,06

Для більшості (98,5 %) осіб із низьким економічним статусом характерний середній рівень толерантності, як і для осіб із високим (91 %). Таким чином, зрозумілим є невизначеність обидвох груп щодо толерантності, тобто її прояви варіюються відносно соціальних ситуацій і не мають постійної чітко визначеної полярності або ж полягають у виключно вибірковій толерантності.

Помітною є чіткіша поляризація стосовно крайніх проявів толерантності для осіб із високим економічним статусом: 6 % – властива низька толерантність, себто інтолерантність, 3 % – висока, на відміну від осіб із низьким економічним статусом, 0 % – низька і 1,5 % – висока толерантність.

Спостерігаємо, що високий рівень соціальної толерантності властивий 7 % і 8 % осіб, відповідно, груп із низьким і високим економічним статусом; низький рівень не зафіксовано. В основному респондентам характерний середній рівень соціальної толерантності: 93 % і 92 % осіб із низьким та високим економічним статусом. Такі результати засвідчують, що у певних соціальних ситуаціях ці особи можуть виказувати полярні прояви (толерантні

та інтолернатні) у ставленні до різних соціальних груп, а також установки особистості щодо ставлення до певних соціальних процесів.

Порівняльна характеристика етнічної толерантності серед двох груп вказує на спільність щодо сукупного прояву на середньому рівні, що вказує на полярні варіанти можливих ставлень особи до представників інших етнічних груп і установок у сфері міжкультурної взаємодії. Більша частка осіб із низьким економічним статусом у цьому фокусі вказує на тенденцію істотності невизначеності щодо етнічної толерантності незможних: конфліктність та поляризованість у ідентифікаційних процесах щодо толерантності.

29,2 % осіб із високим і 20 % із низьким економічним статусом властивий високий показник етнічної толерантності, що демонструє вищу толерантність першої групи та властиву тенденцію визначеності щодо позиції.

Цікавими є спостереження щодо низького рівня толерантності та розподілу вибірок: 1,5 % осіб із низьким і 4,6 % із високим статусом – зафіксовані. Виникає припущення, що показник останніх є також варіантом визначеності щодо позиції та власне інтолерантності, агресивності щодо прояву іншості в етнічному фокусі, як і у випадку із індексом загальної толерантності.

Етнічна толерантність у часі кризи, війни, за умов зростання напруги між соціальними групами, знижується; фіксується негативна консолідація суспільства за категоріями «наш-не наш». Тому цілком зрозумілою видається виокремлений середній рівень прояву різних видів та сукупної толерантності, що є якісним віддзеркаленням реального стану явища в українському суспільстві загалом за результатами соціологічних досліджень.

Особливості зв'язку толерантності та цінностей як складових соціального капіталу. Вивчення толерантності у межах нашого дослідження потрапляє під особливий вплив соціально-політичної та соціально-

економічної ситуації війни в Україні. Допускаємо, що інші складові психологічної моделі соціального капіталу є більш стійкими психологічними утвореннями, зміни яких потребують тривалішого впливу, аніж толерантності, яка й так не є інструментальною нормою українського суспільства.

Зрозуміло, що обставини підтверджують принципове значення загального поля держави для психодинаміки толерантності на рівні осіб та їх об'єднань у групи. Очевидна зміна ціннісних пріоритетів, як особистісних диспозицій, здійснює виклик переосмислення їх значень, що попередньо ми з'ясовували.

Таким чином, маємо намір провадити аналіз зв'язку системи цінностей як основи вибору певного типу поведінки толерантної чи інтолерантної полярності – у відповідності до досліджених нами рівнів її прояву.

Парадоксально те, що соціальне замовлення реформаторства євроінтегрального процесу вимагає становлення толерантності, а конфлікт із агресором Росією посилює інтолерантність. Це засвідчують результати кореляційного аналізу толерантності із цінностями осіб із низьким економічним статусом, які зафіксували тільки одинарні зв'язки:

- 1) від'ємну кореляцію загального індексу толерантності із цінністю владою ($r = -0,248$, при $p \leq 0,05$)
- 2) від'ємну кореляцію соціальної толерантності із цінністю владою ($r = -0,262$, при $p \leq 0,05$)
- 3) від'ємну кореляцію етнічної толерантності із цінністю традиції ($r = -0,266$, при $p \leq 0,05$).

Чітко простежується зворотній, себто обернено пропорційний зв'язок толерантності із консервативною цінністю традиції та цінністю самозвеличення владою (соціальна влада), тобто сукупно вони спонукають процеси зниження толерантності.

Вплив цінності влади утворює зниження загального індексу толерантності та соціальної толерантності. У культурах із високим індексом дистанції від влади, на думку Г. Хофстеде, існує сильна потреба у залежності, ієрархії і прийнятті нерівності. У такому випадку влада розглядається як привілейована і недоступна, а соціальні зміни втілюються шляхом революції [194; 195]. Таким чином, за мотивом самозвеличення стоїть власне бунтівне устремління. Це поширюється на ситуацію в Україні, що актуально спостерігаємо: орієнтації щодо влади та поширення поняття влади на політичний вимір держави, власне позначення/утотожнення «влада – держава» (а не «громадянин, громада – держава») у масах, посилюють зниження толерантності, а особливо у соціальному ключі (соціальної толерантності). Помітними є процеси боротьби нерівності класів у загостренні соціальної справедливості.

Значимість традиції обмежує внутрішню свободу, що знижує рівень толерантності, яку ми розглядаємо поза рамками терпимості як пасивного процесу. Ця консервативна цінність насправді утворює сприймання звичного простору соціально-політичного життя держави, де панує та ж терпимість, але відсутнє толерування як активний творчий процес.

Окрім того, цікавим є наше припущення щодо актуального соціального напруження та яскравих соціально-психологічних проєкцій ескалації війни: продовження плинності традиції пріоритетності цінності традиції (тавтологія – не є випадковою), як символу соціальної солідарності, сприяє інтолерантності: у ставленні до представників інших етнічних груп і зниження щодо толерантної настанови у сфері міжкультурної взаємодії. Це цілком очевидно пояснюється ситуацією війни із Росією та відвертою агресією щодо всього, що пов'язане із цією державою та неприйняттям реагування інших, до прикладу надмірно толерантного європростору.

Толерантність як риса особистості осіб із низьким економічним статусом позитивно корелює із цінністю самостійністю ($p \leq 0,05$). У

попередніх описах аналізу результатів нашого дослідження вказували особливості відмінностей ціннісних виборів-пріоритетів осіб із низьким і високим економічним статусом – і одним із двох маркерів диференціації є доволі знижена значимість цінності самостійності у першої групи осіб. Зрозумілою є можливість підвищення толерантності як риси особистості, що, у свою чергу, є вищою в осіб із високим економічним статусом, за умови підсилення значимості або ж власне диспозиції цінності самостійності.

Щодо осіб із високим економічним статусом, відстежили схожу ситуацію результатів кореляційного аналізу, власне із вищою статистичною значимістю:

від'ємну кореляцію загального індексу толерантності із цінністю влади ($r = -0,335$, при $p \leq 0,01$), а також від'ємну кореляцію соціальної толерантності із цінністю влади ($r = -0,43$, при $p \leq 0,01$). Конкретні механізми кореляцій можна екстраполювати із описаного вище аналізу для осіб із низьким економічним статусом, що, на наш погляд, укладається у межах прийняття «роботи» толерантності на культурному рівні суспільства.

Для осіб із високим економічним статусом властиві додатні кореляції загального індексу толерантності із доброзичливістю ($p \leq 0,05$), універсалізмом ($p \leq 0,01$) та соціальної толерантності із універсалізмом ($p \leq 0,05$). Таким чином, спостерігаємо тенденцію підвищення визначених типів толерантності за умови збільшення значимості цінностей групи «виходу за межі власного Я», мотиваційна ціль яких є власне толерантність і захист інших як значимих навколо. Це своєрідне сповідування широкого розуму, прагнення до соціальної справедливості та рівності, зважаючи на концепт відповідальності.

Етнічна толерантність додатньо корелює із цінністю універсалізмом ($p \leq 0,05$), що засвідчує прямо пропорційну залежність зростання цих двох психологічних утворень: саме відкритість до прийняття інших і визнання їх

значимості є базисом універсализму – і, як наслідок, зміцнення якості етнічної толерантності.

Толерантність як риса особистості повторює тенденцію загального індексу толерантності щодо додатньої кореляції із доброзичливістю ($p \leq 0,01$) та універсализмом ($p \leq 0,05$).

Таким чином, помітними є спільні та відмінні риси кореляційних зв'язків толерантності із ціннісними орієнтаціями осіб із низьким і високим економічним статусом. Значимість цінності традиції та влади знижує толерантність та її типи у двох груп.

Важливо зазначити, що цінність традиції зменшує силу установок і проявів поведінки, спрямованих на стійке позиціонування індивідуальних ціннісних орієнтацій, ба навіть ідеологічних, здатність до рівної співпраці (як активного паттерну) та загалом практикування власної активної життєвої позиції. Водночас зменшується толерантність до відмінних цінностей і думок.

Чітко виражена значимість цінностей доброзичливості та універсализму сприяє зростанню толерантності у групи осіб із високим економічним статусом. За обставин підвищення соціального напруження, процесів війни, у яких перебуває Україна, толерантнісна мотивація відкритості і розвитку, цілком логічно, витісняється інтолерантнісною – мотивацією закритості і захисту.

Аналіз *кореляційних зв'язків толерантності із доступністю до ресурсів соціального капіталу* показав їх відсутність у осіб із низьким економічним статусом. Водночас фіксуємо наявність зв'язків доступності до ресурсів соціального капіталу загалом, а також до приватної сфери соціального капіталу у осіб із високим економічним статусом, нижче намагатимемося з'ясувати особливості залежностей цих зв'язків.

Доступність до ресурсів соціального капіталу зростає із збільшенням етнічної толерантності ($r = 0,259$, при $p \leq 0,05$). У загальному доступність до

ресурсів приватної сфери краще втілюється за умови зростання показників загального індексу толерантності ($r = 0,260$, при $p \leq 0,05$) та етнічної толерантності ($r = 0,298$, при $p \leq 0,05$). Доступність до емоційного ресурсу зростає за умови підвищення загального індексу толерантності ($r = 0,351$, при $p \leq 0,01$), етнічної толерантності ($r = 0,317$, при $p \leq 0,01$), соціальної толерантності ($r = 0,265$, при $p \leq 0,05$), толерантності як риси особистості ($r = 0,285$, при $p \leq 0,05$). Доступність до ресурсів продуктивних вмінь підсилюється із зростанням етнічної толерантності ($r = 0,268$, при $p \leq 0,05$).

Помітною тенденцією є кількість кореляційних зв'язків етнічної толерантності із доступністю до різних ресурсів приватної сфери соціального капіталу і загалом соціального капіталу. Очевидно, що прийняття та власне творча зацікавленість до існування різних транскультурних поглядів та практик є точкою доступу, активації та власне надбання ресурсів загального соціального капіталу та особливо приватної сфери. В українському суспільному просторі етнічну толерантність грубо пов'язувати із концептом терпимого, на чому ми твердо наполягаємо в аналізі.

Міркування щодо доступності до ресурсів загального соціального капіталу в осіб із високим економічним статусом розгортаються у логіці можливостей міжетнічного спілкування, особливо, інтеракцій. Цій страті осіб завдяки матеріально-фінансовому стану властиво отримувати доступність до зустрічей із представниками інших культур, до прикладу як варіант, у поїздках за кордон. Повага до іншого на рівні номінальної цінності може формуватися без досвіду, а інструментальної, все-таки, реальна за досвіду взаємодії. Таким чином, присутнє активне прийняття рівноправності культур і відсутності беззаперечно привілейованої системи поглядів і переконань. Можливе практикування толерування слабкості інших. Водночас із нашого дослідження ми отримали результати щодо пріоритетності цінностей стимуляції і самостійності в осіб із високим економічним статусом, себто розширення власного досвіду та критичний діалог, обумовлені діалогічністю

природи розуму, є їх потребою; що безсумнівно сприяє утвердженню толерантності.

У ході опису цієї залежності у нас виникають припущення щодо психодинаміки толерантності та її етнічного різновиду у зв'язку із приватною сферою соціального капіталу у мереживі-канві психологічного здоров'я. Оскільки рівень етнічної толерантності, як сукупно збірне поняття толерантності, є дзеркалом суспільних процесів, та двостороннім індикатором конфліктності. Етнічну толерантність слід сприймати й процесуально, що включає емоційно-психічні норми, відчуття своїх ставлень до інших національностей, широкий набір знань, цілісних уявлень щодо інших світових культур, їх символічного капіталу (скажімо, мови).

Цінним спостереженням є зафіксовані зв'язки доступності до емоційного ресурсу із усіма типами толерантності, що розглядаємо у нашому дослідженні. Таким чином, толерантність підсилює активну присутність іншого та загалом інших у життєвому просторі, із якими встановлений близький стосунок на емоційному рівні. Доступність до емоційного ресурсу передбачає переживання цінування «тебе іншими», зацікавлення твоїми особистими справами, та ресурс підтримання у потрібних ситуаціях. Бачимо, що толерантність у такому випадку дозволяє зменшити соціальну дистанцію, супроводжується покращенням ставлення до людей інших рас та етнічних груп, до власної етнічної групи та зміцнити прийнятні гідні соціальні настанови в різних сферах комунікування і соціальної взаємодії – поваги до думок опонентів, готовність до конструктивного вирішення конфліктів та продуктивної співпраці тощо.

Зважаючи на предмет нашого дослідження, ми маємо можливість ствердити, що толерантність осіб із низьким економічним статусом не є умовою для активації та надбання соціального капіталу, що властиво для осіб із високим економічним статусом.

2.4. Особливості впливу компонентів соціального капіталу на показники психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом

Фрустраційні переживання, певна річ, тісно пов'язані із системою ціннісно-смыслових орієнтацій, пріоритетів у їх диференціації, індивідуальним досвідом життєвого шляху, а особливо парасольковим феноменом культурного виміру – обумовленістю традиціями, нормами і збірно цінностями культурної спільності, що й спонукало до виявлення зв'язку ціннісних орієнтацій, довіри та соціальної фрустрованості в осіб із низьким економічним статусом.

У результаті кореляційного аналізу даних осіб із низьким економічним статусом визначили від'ємний кореляційний зв'язок фрустрованості житлово-побутовими умовами (із групи фрустрованістю соціально-економічним статусом) із консервативною цінністю конформністю ($r = -0,285$, при $p \leq 0,05$) та додатній – із цінністю «виходу за межі Я» універсалізмом ($r = 0,280$, при $p \leq 0,05$). За умови зменшення значення конформності та зростання універсалізму відбувається зростання такого типу фрустрованості. Варіантом інтерпретації цієї системи зв'язків може бути стимуляція бунту в ім'я справедливості, вирішення проблеми соціальної нерівності, що властиво на макрорівні держави для українського суспільства проявилось принаймні двічі від початку нового століття – у революційних дійсностях; тобто проявлялися у масових явищах.

Якщо ж звернутися до аналізу зв'язку цих психологічних утворень на рівні групи осіб із низьким економічним статусом, апелюємо до цікавих спостережень-інтерпретацій: конформність зазвичай займає значиму позицію у системі ціннісних орієнтацій малозабезпечених, а конформізм, як явище, є типовим (аналізувати це у попередніх пунктах).

Можливим у межах нашого дослідження є пояснення стану фрустрованості малозабезпечених діяльністю, що не має користі чи навіть небезпечної, оскільки фіксація виказує прив'язаність до фрустратора, що заковтує усю увагу, викликає потребу тривалий час сприймати, переживати та аналізувати його. Це зумовлює стереотипність сприймання та мислення.

Тяжіємо до думки, що соціальна фрустрованість осіб із низьким економічним статусом культивує пасивність, «скиглення». Схожі ознаки позначають поняттям «капризної поведінки», що виступає як своєрідна форма регресу. Властивий супровідний аспект зниження під впливом фрустратора рівня діяльності, не тільки тої, що блокується.

Довіра, як складова соціального капіталу, обернено пропорційно корелює із загальним показником соціальної фрустрованості ($r = -0,295$, при $p \leq 0,05$) та фрустрованістю матеріальним статусом ($r = -0,249$, при $p \leq 0,05$) осіб із низьким економічним статусом, що не відстежується у кореляційному аналізі осіб із високим економічним статусом. Таким чином, зрозуміло, що зростання рівня довіри сприятиме зниженню загального рівня соціальної фрустрації малозабезпечених. Оскільки за нашими дослідженнями рівень довіри групи осіб із низьким економічним статусом є низький, соціальна фрустрація триматиметься актуального рівня, чи сягатиме поглиблення за соціально-психологічними закономірностями, до прикладу, фіксації-регресії.

У фокусі нашого дослідження повертаємося до втрати орієнтації, щоправда, базового рангу – потреби, а не ціннісно-сислового. Поступово виникають запитання щодо збереження вміння відстеження справжніх потреб, здорової автономії осіб із низьким економічним статусом у мерехтінні впливів соціальної фрустрації; до з'ясування яких ми вдаватимемося далі.

Щодо динамічних процесів, які забезпечує зв'язок ціннісних пріоритетів і фрустрованості, осіб із високим економічним статусом: отримали відмінні особливості від осіб із низьким економічним статусом,

особливо у фокусі цінностей, де поєдналася група автономії та самозвеличення. Від'ємний кореляційний зв'язок фрустрованості матеріальним станом і цінності стимуляції ($r = -0,284$, при $p \leq 0,05$), гедонізму ($r = -0,284$, при $p \leq 0,05$), досягненнями ($r = -0,273$, при $p \leq 0,05$) зумовлює: за умови зростання значимості цінностей знижується обговорюваний тип фрустрованості у багатших.

Схожа ситуація зв'язку із вищою статистичною значимістю зафіксована між фрустрованістю вибором місця роботи із стимуляцією ($r = -0,363$, при $p \leq 0,01$), досягненнями ($r = -0,272$, при $p \leq 0,01$) в осіб із високим економічним статусом.

Очевидно, що в обидвох вище вказаних залежностях, такий синтез позицій цінностей вказує на прагнення до афективно приємного збудження, вміння провадити дозвілля на свій смак, отримання задоволення від повсякденного життя, а водночас орієнтованість на значимість інтелекту, інноваційних потенцій особистості, творчі вміння для застосування у практичній діяльності.

Щодо зв'язку ціннісних орієнтацій та суб'єктивного економічного благополуччя в осіб із низьким економічним статусом, встановлено, що для осіб із низьким економічним статусом властивий від'ємний кореляційний зв'язок переживання відсутності фінансового стресу із досягненнями ($r = -0,253$, при $p \leq 0,05$), владою ($r = -0,265$, при $p \leq 0,05$) та безпекою ($r = -0,281$, при $p \leq 0,05$). Таким чином, за умови зростання значимості індивідуальних цінностей досягнення, влади та універсальної цінності безпеки знижується відсутність фінансового стресу, тобто, характерне його зростання.

Влада, як цінність, в осіб із низьким економічним статусом, посідає останнє місце у рангуванні пріоритетності, а досягнення – п'яте. Зрозуміло, що вони не є настільки значимими у списку, а водночас виникає питання, щодо синтезу цих двох цінностей та безпеки в окремих кореляційних

зв'язках із так званим економічним стресом. Можливо, саме відносна значимість влади та досягнень дозволяє увідомити більш критично свій фінансовий стан: якщо особа прагне бути визнаною іншими, компетентною, посягає на першість та соціальне схвалення, то вона порівнює себе із іншими. У цій точці може виникати конфлікт реального стану – низького рівня доходу та бажаного статусу. Окрім того, саме цінність безпеки, що займає першу позицію у рангуванні пріоритетності, визначає фрустрацію базової потреби у безпеці. Як ми зазначали раніше, яскраве порушення безпеки властиво переживати малозабезпеченим. Допускаємо, що синтез цінностей влади і досягнень слугують компенсаторним механізмом інструментальних пошуків вирішення порушення безпеки, мотиваційною ціллю якої є встановлення соціальної справедливості у рівності.

Для осіб із високим економічним статусом властивий від'ємний кореляційний зв'язок показника фінансового стресу із цінністю безпекою ($r = -0,276$, при $p \leq 0,05$).

Як бачимо, що не дивно із наших попередніх результатів дослідження, зростання цінності безпеки обумовлює й зростання економічної тривожності в цієї групи осіб. Це засвідчує індивідуальні процеси представників двох, спричинені, вочевидь, системою зовнішніх соціально-політичних та соціально-економічних впливів у державі, її нестабільністю та порушенням національної безпеки, зокрема.

Переживанню відсутності фінансової депривованості характерний додатний кореляційний зв'язок із гедонізмом ($r = 0,414$, при $p \leq 0,01$) та досягненнями ($r = 0,287$, при $p \leq 0,05$) тільки для осіб із високим економічним статусом. Цілком очевидна життєва практика цієї страти, якщо зростає інструментальна ціннісна значимість цінностей гедонізму та досягнень, тобто, бажання до «життя у задоволення» та орієнтованості на успіх, знижується дефіцит грошей.

Відносно зв'язку індивідуальних цінностей та психологічного благополуччя, відмічаємо, що для осіб із низьким економічним статусом характерний додатній кореляційний зв'язок психологічного благополуччя та цінностей доброзичливості ($p \leq 0,01$), універсалізму ($p \leq 0,01$), стимуляції ($p \leq 0,05$). Отже, поряд із природньою мотиваційною ціллю – бажанням повноти життєвих відчуттів, власне активністю, цінності, що орієнтовані на вихід за межі власної особи, скеровані на благополуччя сім'ї, поширенню добра загалом – із підвищенням свого значення сприяють зростанню психологічного благополуччя. Синтез цінностей доброзичливості, універсалізму та стимуляції вказує на активність у емоційному фокусі психологічного комфорту себе, близького оточення та загалом людей. Можливо, саме тому більшості осіб із групи малозабезпечених властива активація саме приватної сфери соціального капіталу, що, за результатами наших досліджень, більше пов'язана із цінностями вказаного типу. Таким чином, підкреслює значення сильних зв'язків, сімейних чи внутрішньогрупових, як ресурсних для психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом.

Особам із високим економічним статусом властиві інші статистично значущі зв'язки психологічного благополуччя: додатні із гедонізмом ($p \leq 0,01$), досягненнями ($p \leq 0,05$), самостійністю, де значення кореляції є значно вищим у порівнянні із іншими показниками для двох груп ($r = 0,572$, при $p \leq 0,05$), а спільною ознакою із малозабезпеченими є додатня кореляція із стимуляцією ($p \leq 0,05$). Таким чином, особам із високим економічним статусом властива прямо пропорційна залежність психологічного благополуччя і цінностей, що декларують активну спрямованість на успіх, незалежність як автономність особи, самодисциплінованість, переживання вдячності, а також насолоду життям, широту поглядів. За результатами наших досліджень, ці цінності відповідають добрим кореляційним зв'язкам із соціальним капіталом для конкретної групи осіб, себто забезпечення

процесів активізації соціального капіталу у підтриманні психологічного здоров'я має місце у цьому керунку.

Таблиця 2. 13.

Кореляційні зв'язки між психологічним благополуччям та цінностями в осіб із низьким і високим економічним статусом

Цінності	Групи осіб	Психологічне благополуччя
Добррозичливість	Низький ЕС	0,378**
	Високий ЕС	
Універсализм	Низький ЕС	0,349**
	Високий ЕС	
Стимуляція	Низький ЕС	0,306*
	Високий ЕС	0,356*
Гедонізм	Низький ЕС	
	Високий ЕС	0,387**
Досягнення	Низький ЕС	
	Високий ЕС	0,253*
Самостійність	Низький ЕС	
	Високий ЕС	0,572*

Умовні позначення: ***Знаком *** позначені ті показники, що кореляють між собою: * – рівень значущості $p \leq 0,05$, ** – рівень значущості $p \leq 0,01$. Пусті комірки вказують на відсутність значущих кореляційних зв'язків.

Пропонуємо далі зупинитися на розгляді аналізу кореляційних зв'язків ціннісних орієнтирів із окремими показниками психологічного здоров'я (див. табл. 2. 14).

Зважаючи на чітко визначені статистично значущі диференціації у середніх значеннях двох груп осіб, звертаємо увагу на важливі кореляції позитивних стосунків, автономії, самоприйняття, – спробуємо увиразнити особливості осіб із низьким і високим економічним статусом.

Таблиця 2. 14.

Кореляційні зв'язки ціннісних орієнтирів із окремими показниками психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом

Умовні позначення: ***Знаком*** позначені ті показники, що корелюють між собою: * – рівень значущості $p \leq 0,05$, ** – рівень значущості $p \leq 0,01$, *** –

Цінності	Показники психологічного здоров'я						
	Групи осіб	Позитивні стосунки	Автономія	Управління середовищем	Цілі у житті	Особистісне зростання	Самоприйняття
Традиції	Низький ЕС		-0,327**				
	Високий ЕС					-0,295*	
Доброзичливість	Низький ЕС	0,554**			0,364**	0,389***	
	Високий ЕС	0,297*				0,303*	
Універсализм	Низький ЕС		0,351**			0,501***	
	Високий ЕС	0,320*					
Стимуляція	Низький ЕС	0,389***				0,383**	
	Високий ЕС	0,380**		0,269*			
Гедонізм	Низький ЕС					0,353**	
	Високий ЕС		0,268*	0,373**		0,303*	0,345**
Досягнення	Низький ЕС					0,272*	
	Високий ЕС				0,278*		
Влада	Низький ЕС		-0,268*				
	Високий ЕС			0,264*			
Безпека	Низький ЕС					0,285*	
	Високий ЕС						
Самостійність	Низький ЕС	0,272*	0,319**			0,325**	
	Високий ЕС		0,365**	0,246*	0,281*	0,312*	

рівень значущості $p \leq 0,001$. Пусті комірки вказують на відсутність значущих кореляційних зв'язків.

Для малозабезпечених осіб найбільш високою є додатня кореляція позитивних стосунків із іншими із доброзичливістю ($p \leq 0,01$), що не є дивним, а власне нормою, яку ми фіксуємо у майже кожному вимірюванні чи обчисленні. Загалом, цінність визнання значимості близьких, їх безпеки, теплого ставлення до них сприяє підвищенню й якісно позитивних взаємин із оточенням. Меншою є відповідна кореляція в осіб із високим економічним статусом ($p \leq 0,05$), а вище проявляється значення також доатньої кореляції із цінністю універсалізмом, що вмикає вихід за межі сім'ї і поширення ідеї любові, добра, ціннісного ставлення на інші групи, часто навіть не суміжні із індивідуальним простором конкретних осіб.

Цінність стимуляції додатньо високо корелює із позитивними стосунками в осіб із низьким ($p \leq 0,001$) та високим економічним статусом ($p \leq 0,01$), тобто із зростанням активності підвищується значення якості позитивних взаємин.

Для малозабезпечених осіб характерний додатній кореляційний зв'язок самостійності із позитивними стосунками ($p \leq 0,05$). Таким чином, зростання потягу до автономності, інструментальне її втілення, підвищує теплі, близькі, продуктивні стосунки з іншими. Водночас зафіксований й додатній кореляційний зв'язок для двох груп осіб автономії, як показника психологічного здоров'я, із самостійністю ($p \leq 0,01$).

Цікаві спостереження в осіб із низьким економічним статусом негативного кореляційного зв'язку автономії із традиціями ($p \leq 0,01$) та владою ($p \leq 0,05$). Це засвідчує, що зростання значимості консервативних цінностей знижує автономію і, таким чином, провокує вплив інших як референтний: власна думка знецінюється, особа більше орієнтується на

оцінку середовища, втрачає власну систему переконань як важливе утворення щоденних життєвих практик.

Зворотній процес для осіб із низьким економічним статусом запускають додатні кореляції із універсалізмом ($p \leq 0,01$) та самостійністю ($p \leq 0,01$), зі збільшенням значимості яких, зростає автономія: особа продукує активну життєву позицію, засновану на власному світогляді, відстоює свої здорові межі.

В осіб із високим економічним статусом властива робота лише двох кореляційних зв'язків, додатнього полюсу, – автономії із гедонізмом ($p \leq 0,05$) та самостійністю ($p \leq 0,01$). Таким чином, за умови зростання значимості і значення потягу до незалежності і насолоди життям, підвищується автономність.

Лише особам із високим економічним статусом належний додатній кореляційний зв'язок самоприйняття із цінністю гедонізмом ($p \leq 0,01$), що вказує на краще прийняття себе у світлі плюсів та недоліків у разі підсилення орієнтації на розширення поглядів, отримання задоволення від життя.

Найбільша кількість кореляційних зв'язків із цінностями властива показнику особистісного зростання в осіб із низьким економічним статусом. Увиразнюється за значенням додатній кореляційний зв'язок із доброзичливістю ($p \leq 0,001$), за зростання якої збільшується особистісне зростання у фокусі якісних розвиткових психологічних змін із орієнтацією на власні критерії, відчуттям значимості. Також із зростанням цінності доброзичливості ($p \leq 0,001$), стимуляції ($p \leq 0,01$), гедонізму ($p \leq 0,01$), досягнень ($p \leq 0,05$), безпеки ($p \leq 0,05$) та самостійності ($p \leq 0,05$) підсилюється особистісне зростання в осіб із низьким економічним статусом. Допускаємо, що синтез кількох ціннісних орієнтацій є важливим у цьому психологічному механізмі через складність та компліментарність його процесу та результатів.

Зафіксовані додатні кореляції доброзичливості ($p \leq 0,05$), гедонізму ($p \leq 0,05$) та самостійності ($p \leq 0,05$), із зростанням яких активізується здобуття особистісного зростання в осіб із високим економічним статусом. Простежується від'ємна кореляція цінності традиції із особистісним зростанням в цієї групи осіб, тобто із збільшенням значимості цінності зменшується останнє. Цілком очевидний є вплив консервативного типу орієнтації, що знецінює важливість досягнення новизни, увиразнення індивідуалістичних тенденцій, оскільки тяжіє до вирівнювання та встановлення колективістського бачення.

Зростання показника психологічного здоров'я «цілей у житті» в осіб із низьким економічним статусом можливе за зростання цінності доброзичливості, що додатньо корелює із ними ($p \leq 0,01$). Можливо, ця цінність дозволяє близькому сімейному середовищу культивувати підтримання особи у постановці планів, пошуку сенсожиттєвих орієнтацій, переживанні важливості сенсу у житті. Особам із високим економічним статусом властиві інші додатні кореляційні зв'язки між досягненнями ($p \leq 0,05$), самостійністю ($p \leq 0,05$) та цілями у житті. Таким чином, спостерігаємо диференційний механізм: підсилення орієнтації на автономність та успіх, а не значення підтримання та психологічного комфорту із близькими, є умовним вектором зростання якості цілей у житті багатших.

Достатньо помітною є відсутність кореляційних зв'язків показника управління середовищем із цінностями у малозабезпечених. Водночас особам із високим економічним статусом характерні додатні кореляції із стимуляцією ($p \leq 0,05$), владою ($p \leq 0,05$), самостійністю ($p \leq 0,05$) та гедонізмом ($p \leq 0,01$). Отже, фіксуємо індивідуалістичну спрямованість перелічених ціннісних орієнтацій та умову зростання якості управління середовищем із збільшенням їх значимості. У цьому фокусі активується процес відстеження власних потреб, активна діяльність щодо втілення

можливостей задля задоволення потягу до незалежності, вміння володіти обставинами та умовами.

Для визначення цінностей як чинника підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом використовуємо метод регресійного аналізу для оцінки зв'язку змінних. Вдаємося до лінійного регресійного аналізу, щоб передбачити за вказаним значенням однієї змінної значення іншої змінної, і до множинного регресійного аналізу, щоб за значеннями набору змінних також розрахувати найбільш вірогідне значення іншої змінної.

За результатами регресійного аналізу визначили особливості співвизначення підтримання психологічного здоров'я індивідуальними цінностями. Відповідно до цього, отримали шість моделей, залежними змінними у яких є показники психологічного здоров'я, а незалежними – індивідуальні цінності.

Модель 1. Залежна змінна: фінансовий стрес. Незалежна змінна: цінність безпека. За допомогою незалежної змінної можна передбачити 7,9 % дисперсії залежної змінної ($R = 0,281$, $R^2 = 0,079$, $p \leq 0,05$, $\beta = -0,281$, $F = 5,4$). Результати регресійного аналізу засвідчують, що основним чинником фінансової стресу є значення цінності безпеки.

Отже, зниження переживання фінансового стресу можливе за зниження значення консервативної цінності безпеки. Таким чином, пріоритетна мотиваційна ціль прагнення до гармонії, стабільності, соціального порядку, безпеки власне особи і її близького оточення. Цілком очевидним є позиція цінності безпеки та вплив на психологічне здоров'я у контексті війни в Україні, особливо в осіб із низьким економічним статусом, що попередньо ми детальніше розглядали.

Модель 2. Залежна змінна: психологічне благополуччя. Незалежна змінна: доброзичливість. За допомогою незалежної змінної можна передбачити 14,3 % дисперсії залежної змінної ($R = 0,378$, $R^2 = 0,143$,

$p \leq 0,01$, $\beta = 0,378$, $F = 10,533$). Отже, результат дозволяє стверджувати, що основний детермінаційний чинник із ціннісних орієнтацій для психологічного благополуччя в осіб із низьким економічним статусом є доброзичливість. Ця цінність є просоціальною, мотиваційною ціллю якої є збереження та підвищення добробуту тих, хто поряд, із ким особа перебуває у постійному особистому контакті.

Модель 3. Залежна змінна: позитивні стосунки з іншими. Незалежна змінна: самостійність. За допомогою незалежної змінної можна передбачити 7,4 % дисперсії залежної змінної ($R = 0,273$, $R^2 = 0,074$, $p \leq 0,05$, $\beta = 0,273$, $F = 5,064$). Бачимо, що позитивні стосунки з іншими, як показник психологічного здоров'я, найбільш визначаються цінністю самостійністю, що належить до типу «відкритості до змін». Таким чином, самостійність мислення і дій, творча та дослідницька активність осіб із низьким економічним статусом визначає підтримання позитивних стосунків із іншими.

Модель 4. Залежна змінна: автономія. Незалежна змінні: цінності універсалізму, традиції, влади. За допомогою незалежних змінних можна передбачити 33,4 % дисперсії залежної змінної ($R = 0,578$, $R^2 = 0,334$, $p \leq 0,05$, $\beta_{\text{ун.}} = 0,421$, $p \leq 0,001$, $\beta_{\text{тр.}} = -0,387$, $p \leq 0,001$, $\beta_{\text{вл.}} = -0,221$, $p \leq 0,05$, $F = 10,181$). Отже, первинно визначальним є значення цінності універсалізм (тип «вихід за межі Я», себто просоціальної), із зростанням якої підсилюється підтримання автономії, як показника психологічного здоров'я. У комплексі три цінності дають достатньо високе за значенням дисперсії передбачення автономії, хоч слід звернути увагу на від'ємну кореляцію із цінностями консервативного типу: зі збільшенням її значення, зменшуватиметься показник автономії.

Модель 5. Залежна змінна: особистісне зростання. Незалежна змінна: цінності доброзичливість, стимуляція. За допомогою незалежної змінної можна передбачити 22,7 % дисперсії залежної змінної ($R = 0,476$,

$R^2 = 0,227$, $p \leq 0,001$, $\beta_{д.} = 0,298$, $p \leq 0,05$, $\beta_{ст.} = 0,298$, $p \leq 0,05$, $F = 9,090$).
 Результати регресійного аналізу засвідчують, що основним чинником особистісного зростання осіб із низьким економічним статусом є цінності доброзичливості та стимуляції. Цінно, що доброзичливість вже у другій моделі є детермінантною, правда, у цьому випадку у зв'язку із стимуляцією, що вказує на активність, виняткове значення діяльності у збереженні та підвищенні добробуту тих, хто поряд, із ким особа перебуває у постійному особистому контакті.

Модель 6. Залежна змінна: цілі у житті. Незалежна змінна: доброзичливість. За допомогою незалежної змінної можна передбачити 13,2 % дисперсії залежної змінної ($R = 0,364$, $R^2 = 0,132$, $p \leq 0,05$, $\beta = 0,364$, $F = 9,609$). За результатами регресійного аналізу, основний чинник підтримання цілей у житті є цінність доброзичливість. Отже, для оптимізації процесу цілепокладання, оптимістичної налаштованості щодо втілення особистих намірів та загалом активної життєвої позиції у суб'єктності важливе значення цінності доброзичливості.

Таким чином, індивідуальні цінності лежать в основі більшості показників суб'єктивного економічного та психологічного благополуччя, тобто психологічного здоров'я. Спостерігаємо, що цінність доброзичливість лежить в основі детермінації трьох показників психологічного здоров'я, що вказує на її виняткове значення.

Щодо зв'язку довіри та суб'єктивного економічного благополуччя, то для осіб із низьким економічним статусом властивий додатній кореляційний зв'язок віри у чесність інших, як ознаки довіри, та переживання відсутності фінансової депривації ($r = 0,254$, при $p \leq 0,05$). Це означає підсилення задоволення у потребі в фінансах за умови зростання віри у чесність інших. Як варіант, таким чином, виникає підґрунтя для кооперації, тобто співпраці та відкритості, а це пряма стратегія до можливого примноження доходу, пошуку нових стратегій економічної поведінки. Загалом це й сприяє виходу

на інші групи осіб, доступності до публічної сфери соціального капіталу за такого розвитку.

Для осіб із високим економічним статусом характерна одинична додатня кореляція впевненості у надійності із іншими, як ознаки довіри, із відсутністю економічної тривожності ($r = 0,329$, при $p \leq 0,01$). Таким чином, із зростанням довіри, підсилюватиметься спокій щодо власних фінансів, не виникатимуть застереження щодо інших, які можуть підвести, особа почуватиметься впевнено.

Відносно зв'язку довіри та психологічного благополуччя, то за результатами кореляційного аналізу, маємо можливість стверджувати, що психологічне благополуччя осіб двох груп не сягає статистично значущого зв'язку із загальним показником довіри. Водночас отримали дані щодо кореляцій окремих відповідей на запитання шкали довіри та показників психологічного благополуччя. Вважаємо, що це може послугувати легкими акцентами у розумінні роботи соціально-психологічного явища довіри як складової соціального капіталу, що детермінує, на нашу думку, підтримання психологічного здоров'я.

В осіб із низьким економічним статусом зафіксована додатня кореляція управління середовищем та прийняття чесності інших ($r = 0,350$, при $p \leq 0,01$), їх намірів, покладання на «позитивність» природи людини. У цьому разі довіра працює за умови визнання надійності іншого, тобто малозабезпеченим властиво покращувати процеси керівництва власним життєвим простором, якість відстеження та вирішення важливих завдань. Значення чесності як однієї із умов довіри є продуктивним – за його збільшення зростають показники психологічного благополуччя, оскільки властиві додатні кореляції із ними:

- із позитивними стосунками з іншими ($r = 0,362$, при $p \leq 0,01$), тобто особі легше встановлювати теплі взаємини, підтримувати їх, а особливо вміти співпереживати;

- із самоприйняттям ($r = 0,362$, при $p \leq 0,05$) – особи краще усвідомлюють себе, приймають різні сторони, як недоліки, так і переваги; орієнтовані на данність як позитивне бачення себе;
- із загалом психологічним благополуччям ($r = 0,293$, при $p \leq 0,05$), оскільки визнання чесності як важливої цінності у житті є компліментарним механізмом поширення чесності й на своє життя і власні вчинки, а, отже, й справжності, що є важливим переживанням для психологічно здорової особи.

Для осіб із високим економічним статусом властива лише одна додатня кореляція визнання чесності із самоприйняттям ($r = 0,327$, при $p \leq 0,01$): зі зростанням першого відбувається підсилення показника психологічного благополуччя. Особі видається легшим сприймати себе такою, якою вона є, підвищується позитивне самоствавлення, виникають оптимістичніші візії майбутнього.

Цікаво, що фокус прийняття ствердності можливості довіряти більшості людям від'ємно корелює із управлінням середовищем в осіб із високим економічним статусом ($r = -0,339$, при $p \leq 0,01$). Таким чином, із зростанням довіри до людей, підсилюється переживання власного безсилля, виникає відчуття неможливості змінити складну ситуацію, покращити якість свого життя. Допускаємо, що в такому випадку особистість втрачає обережність у взаєминах із іншими, покладається на їх втручання щодо управління його життєвими обставинами, умовами і менше дотримується власної програми втілень змін.

Значущим аспектом довіри є визначення впевненості у альтруїзмі людей, що від'ємно корелює із особистісним зростанням ($r = -0,303$, при $p \leq 0,05$) в осіб із низьким економічним статусом. Таким чином, зі збільшенням визнання значення альтруїзму у довірі іншим, зменшується вираженість особистісного зростання: особа намагається орієнтуватися на інших пріоритетно, знецінюючи свої, себто дисбалансуючи задоволення

власних потреб не оволодіває новими вміннями, навичками щодо себе. У результаті такого розгортання особа може переживати нудьгу, стагнацію, відсутність віри у себе та зміни.

У кореляційному аналізі для двох вибірок осіб простежили більшу кількість кореляцій ознак довіри із психологічним благополуччям в осіб із низьким економічним статусом, що тяжіємо пояснити їх орієнтованістю на близький контакт, переживання значимості цінностей доброзичливості та приватної сфери соціального капіталу, де довіра в межах українського простору є однією із визначальних рис. Відзначаємо, що для осіб із високим економічним статусом не настільки важливими, очевидно, є зв'язки довіри у покращенні стану психологічного благополуччя як для предметно досліджуваної групи осіб малозабезпечених.

Визначення довіри як чинника підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом. Для аналізу особливостей співдетермінації змінних, власне визначення складової соціального капіталу – довіри як чинника підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом ми вдалися до регресійного аналізу, отримані результати подаємо нижче у визначених моделях.

Модель 1. Залежна змінна: соціальна фрустрація. Незалежна змінна: довіра. За допомогою незалежної змінної можна передбачити 8,7 % дисперсії залежної змінної ($R = 0,295$, $R^2 = 0,087$, $p \leq 0,05$, $\beta = -0,295$, $F = 5,984$).

Модель 2. Залежна змінна: соціальна фрустрація матеріальним станом. Незалежна змінна: довіра. За допомогою незалежної змінної можна передбачити 6,2 % дисперсії залежної змінної ($R = 0,249$, $R^2 = 0,062$, $p \leq 0,05$, $\beta = -0,249$, $F = 4,167$).

За вказаними моделями, встановили довіру як основний чинник соціальної фрустрації та соціальної фрустрації матеріальним станом в осіб із низьким економічним статусом.

Таким чином, малозабезпеченим властиво визначення довірою особливостей задоволення основними соціальними потребами повсякденного життя.

Зв'язок доступності до ресурсів соціального капіталу із суб'єктивним економічним благополуччям (див. табл. 2. 14). Особам із низьким економічним статусом характерний від'ємний кореляційний зв'язок переживання відсутності фінансового стресу із загальним показником соціального капіталу ($p \leq 0,05$), публічною сферою ($p \leq 0,01$), ресурсом соціальних інститутів ($p \leq 0,01$), соціально-професійним ресурсом ($p \leq 0,05$).

Таким чином, зростання доступності до вказаних ресурсів соціального капіталу підвищуватиме рівень економічної тривожності. Це свідчить про можливі переживання, пов'язані із виходом за межі мережі приватної сфери соціального капіталу, як безпечної і постійно активованої зони, і зустрічі із представниками мережі публічної сфери, встановлення зв'язків із якими викликатиме напруження.

Підсилення переживання фінансового стресу, як варіант, виникатиме із ситуації порівняння свого доходу із іншими. Окрім того, важливим аспектом активізації публічної сфери соціального капіталу є спільне проведення часу, тому особам із низьким економічним статусом доведеться у такому випадку витратити більше коштів для не характерних їм практик, що не відповідатиме їх можливостям. Описаний специфічний механізм може свідчити про неготовність осіб із низьким економічним статусом налаштовувати здоровий діалог та співпрацю із особами інших груп, поза зоною комфорту. Таким чином, фіксуємо важливу проблему для вирішення на корекційному етапі у межах нашого дослідження.

Для осіб із високим економічним статусом характерні додатні кореляційні зв'язки переживання відсутності фінансового стресу із соціально-професійним ресурсом ($p \leq 0,05$) та публічною сферою соціального капіталу ($p \leq 0,05$), що є цілком очевидною тенденцією. Це

Ресурс соціальних інститутів						0,247*	-0,416**			0,252*
Публічна сфера				0,247*			-0,381**	0,246*		0,275*
Загальний показник соціального капіталу				0,251*			-0,286*			

Умовні позначення: ***Знаком** * позначені ті показники, що кореляють між собою: * – рівень значущості $p \leq 0,05$, ** – рівень значущості $p \leq 0,01$, *** – рівень значущості $p \leq 0,001$. **Пусті** комірки вказують на відсутність значущих кореляційних зв'язків.

Зв'язок соціальної фрустрованості із доступністю до ресурсів соціального капіталу. Для осіб із високим статусом встановили від'ємні кореляційні зв'язки: обернено пропорційну залежність загального показника соціальної фрустрованості із соціальним капіталом ($p \leq 0,05$), публічною ($p \leq 0,05$), приватною ($p \leq 0,05$) сферами, ресурсом соціальних інститутів ($p \leq 0,01$), соціально-професійним ресурсом ($p \leq 0,01$), ресурсом дозвілля ($p \leq 0,01$), продуктивними вміннями ($p \leq 0,01$). Таким чином, зростання доступності до вказаних ресурсів соціального капіталу знижуватиме рівень соціальної фрустрованості осіб із високим економічним статусом, тобто сприятиме підтримці психологічного здоров'я.

У ході аналізу результатів визначили, що соціальній фрустрованості не властиві кореляційні зв'язки із доступністю до ресурсів соціального капіталу в осіб із низьким економічним статусом. Очевидно, що рівень фрустрації у малозабезпечених не знижується за рахунок розширення доступності до ресурсів мережі соціального капіталу.

Зв'язок психологічного благополуччя із доступністю до ресурсів соціального капіталу. Аналіз у кореляційних зв'язках доступності до ресурсів соціального капіталу приватної сфери загалом та компонентів психологічного благополуччя засвідчує дві відмінності, власне відсутність

статистично значущих залежностей автономії та управління середовищем в осіб із низьким економічним статусом.

Зафіксовані високі значення додатніх кореляцій доступності до ресурсів приватної сфери соціального капіталу із позитивними стосунками з іншими ($p \leq 0,01$), особистісним зростанням ($p \leq 0,01$), що вищими від відповідних в осіб із високим економічним статусом. Таким чином, саме із зростанням доступності до ресурсів відбувається підсилення цих компонентів психологічного здоров'я у малозабезпечених краще, ніж в іншій групі досліджуваних.

Водночас для осіб із низьким та високим економічним статусом властива однакова кількість додатніх кореляцій загального показника психологічного благополуччя окремими ресурсами приватної сфери соціального капіталу. Відмінною рисою є нижчі за значеннями кореляції, що вказують на слабше підсилення психологічного благополуччя визначеними ресурсами. Окрім значення кореляції емоційного ресурсу ($p \leq 0,01$), себто для малозабезпечених характерне вище зростання психологічного благополуччя із збільшенням підтримки інших, їх активної присутності у співпереживанні, ніж для багатших.

Таблиця 2. 16.

Кореляційні зв'язки психологічного здоров'я та доступності до ресурсів соціального капіталу у двох групах

Компоненти психологічного благополуччя	Доступність до ресурсів мережі соціального капіталу				
	Групи осіб	Продуктивні вміння	Емоційний ресурс	Ресурс дозвілля	Приватна сфера соціального капіталу
Позитивні стосунки	Низький ЕС	0,465***	0,463***	0,373**	0,424**
	Високий ЕС	0,382**	0,313*	0,363**	0,353**
Автономія	Низький ЕС				
	Високий				0,260*

	ЕС				
Управління середовищем	Низький ЕС	0,255*			
	Високий ЕС	0,423***		0,320**	0,405***
Цілі у житті	Низький ЕС	0,423***	0,354**	0,325**	0,380**
	Високий ЕС	0,466***		0,409***	0,388**
Особистісне зростання	Низький ЕС	0,339**	0,376**	0,295*	0,386**
	Високий ЕС	0,377**	0,296*	0,384**	0,332**
Самоприйняття	Низький ЕС		0,295*		0,270*
	Високий ЕС	0,486***	0,342**	0,443***	0,422***
Психологічне благополуччя	Низький ЕС	0,404**	0,410**	0,428***	0,428***
	Високий ЕС	0,526***	0,342**	0,502***	0,501**

Умовні позначення: ***Знаком** * позначені ті показники, що кореляють між собою: * – рівень значущості $p \leq 0,05$, ** – рівень значущості $p \leq 0,01$, *** – рівень значущості $p \leq 0,001$. Пусті комірки вказують на відсутність значущих кореляційних зв'язків.

Доступність до ресурсів загального соціального капіталу додатньо корелює із загальним показником психологічного благополуччя як в осіб із низьким ($p \leq 0,01$), так і високим економічним статусом ($p \leq 0,001$), в останніх значення є вищим. Таким чином, встановлений прямо пропорційний зв'язок вказує, що за умови активації мережі стосунків і ресурсів досягається підвищення якості психологічного здоров'я нижчу в осіб із низьким економічним статусом.

У малозабезпечених осіб серед кореляційних зв'язків окремих показників психологічного благополуччя із доступністю до соціального капіталу найбільш значущий – позитивні стосунки ($p \leq 0,01$).

Однією із основних відмінних ознак між двома групами є відсутність кореляційних зв'язків доступності до соціального капіталу із автономією, управлінням середовищем, самосприйманням. Загалом, у ході попередніх статичних опрацювань ми встановили власиві диференціації у розвитку цих компонентів психологічного благополуччя в осіб із низьким економічним

статусом. Цікаво, що середовище цієї групи не активно розділяє цінності, що лежать в основі автономії, управління середовищем, самосприйманням. Скажімо, досягнення, самостійність, влада, що типово проявляються у практиках осіб із високим економічним статусом, не мають достатньо визначених кореляційних зв'язків у групи малозабезпечених.

Зафіксовані додатні кореляційні зв'язки особистісного зростання ($p \leq 0,01$) та цілей у житті ($p \leq 0,05$) із доступністю до соціального капіталу загалом. Можливо, власне розширення мережі стосунків і варіацій ресурсів дозволяє особам із низьким економічним статусом підсилити вказані компоненти психологічного здоров'я. Хоч водночас це є типовий механізм, оскільки групі із високим економічним статусом він також характерний ($p \leq 0,05$).

Щодо кореляційних зв'язків доступності до ресурсів соціального капіталу публічної сфери малозабезпечених, то визначено лише один, додатній, соціально-професійного ресурсу із позитивними стосунками з іншими ($p \leq 0,01$), що також властивий й іншій групі. Тому це не є особливістю цільової групи дослідження. Хоча важливим є вище значення в осіб із низьким економічним статусом, що означає характерне вище, ніж у багатших, зростання за умови збільшення доступності до ресурсу позитивних стосунків.

Як бачимо із таблиці, особам із високим економічним статусом властивий додатній кореляційний зв'язок доступності до публічної сфери соціального капіталу із управлінням середовищем ($p \leq 0,05$). Таким чином, зрозуміло, що позиціонування активної керівної позиції щодо себе і оточення можливе через практику розгортання мережі взаємин у слабких зв'язках, де присутньо достатньо більше різноманітних ресурсів, матеріальних, фінансових, психологічних.

В осіб із високим економічним статусом доступність до ресурсів соціальних інститутів характерне найбільше додатніх корелює із різними

компонентами психологічного благополуччя і навіть особливо значущо впливає на збільшення його сукупного показника ($p \leq 0,001$). Власне через збільшення мережі, пов'язаної із знайомствами з урядовцями, службовцями, громадськими діячами, особливо активними громадянами, зростають показники позитивних стосунків із іншими ($p \leq 0,05$), цілі у житті ($p \leq 0,01$), особистісне зростання ($p \leq 0,05$), самоприйняття ($p \leq 0,001$).

Таблиця 2. 17.
Кореляційні зв'язки складових психологічного здоров'я та соціального капіталу (публічної та загальної сфери) у двох групах

Складові психологічного здоров'я	Складові соціального капіталу				
	Групи осіб	Соціально-професійний ресурс	Ресурс соціальних інститутів	Публічна сфера соціального капіталу	Загальний показник соціального капіталу
Позитивні стосунки	Низький ЕС	0,472**			0,424**
	Високий ЕС	0,322**	0,262*		0,327**
Автономія	Низький ЕС				
	Високий ЕС				0,260*
Управління середовищем	Низький ЕС				
	Високий ЕС	0,373**		0,246*	0,377**
Цілі у житті	Низький ЕС				0,308*

	Високий ЕС		0,351**		0,321*
Особистісне зростання	Низький ЕС				0,337**
	Високий ЕС		0,307*		0,306*
Самоприйняття	Низький ЕС				
	Високий ЕС	0,312*	0,395***		0,363**
Психологічне благополуччя	Низький ЕС				0,350**
	Високий ЕС	0,305*	0,426***	0,277*	0,454***

Умовні позначення: ***Знаком** * позначені ті показники, що кореляють між собою: * – рівень значущості $p \leq 0,05$, ** – рівень значущості $p \leq 0,01$, *** – рівень значущості $p \leq 0,001$. Пусті комірочки вказують на відсутність значущих кореляційних зв'язків.

Доступність до ресурсів соціального капіталу як чинник підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом. Для перевірки впливу доступності до ресурсів соціальної мережі на підтримання психологічного здоров'я проведений регресійний аналіз, який допоміг визначити основні чинники співдетермінації. Пропонуємо виокремлені моделі – результати регресійного аналізу.

Модель 1. Залежна змінна: фінансовий стрес. Незалежна змінна: ресурс соціальних інститутів. За допомогою незалежної змінної можна передбачити 17,3 % дисперсії залежної змінної ($R = 0,416$, $R^2 = 0,173$, $p \leq 0,01$, $\beta = -0,416$, $F = 13,207$). Таким чином, спостеріємо, що визначальним із цих досліджуваних чинником стосовно впливу на переживання відсутності фінансового стресу є доступність до ресурсів соціальних інститутів. Важливо зауважити від'ємний знак кореляції, що вказує на обернено пропорційне визначення показника психологічного здоров'я.

Модель 2. Залежна змінна: психологічне благополуччя. Незалежні змінні: доступність до ресурсів приватної сфери, загального показника соціального капіталу. За допомогою незалежних змінних можна передбачити

24,7 % дисперсії залежної змінної ($R = 0,487$, $R^2 = 0,238$, $p \leq 0,001$, $\beta_{\text{пр. сф.}} = 1,272$, $p \leq 0,01$, $\beta_{\text{заг. соц. кап.}} = -0,876$, $p \leq 0,05$, $F = 9,657$). Отже, спостерігаємо з результатів регресійного аналізу, що основним чинником підтримання психологічного благополуччя є доступність до ресурсів приватної сфери та загального показника соціального капіталу. Відмінністю у впливі двох незалежних змінних є сприяння безпосередньо підтриманню доступністю до приватної сфери і зниження показника залежної змінної доступністю до загального показника соціального капіталу.

Для порівняння подаємо модель, отриману завдяки регресійному аналізу, характерну для осіб із високим економічним. Ця модель дозволяє передбачити психологічне благополуччя як основний показник психологічного здоров'я для групи осіб багатших. За допомогою незалежних змінних можна передбачити 34,2 % дисперсії залежної змінної ($R = 0,585$, $R^2 = 0,342$, $p \leq 0,001$, $\beta_{\text{пр. сф.}} = 0,868$, $p \leq 0,001$, $\beta_{\text{ем. рес.}} = -0,385$, $p \leq 0,05$, $F = 15,866$). Регресійний аналіз для осіб із високим економічним статусом. Отже, спостерігаємо високу дисперсію і власне результат засвідчує, що основним чинником підтримання психологічного благополуччя є доступність до приватної сфери соціального капіталу сукупно із доступністю до емоційного ресурсу. Помітними є додатня кореляція із першою і від'ємна із другою незалежними змінними залежної. Таким чином, збільшення якості підтримання відбувається за умови зростання доступності, себто розширення приватної сфери соціального капіталу, а зниження – за умови покращення якості емоційної підтримки, забезпечення психологічного комфорту. Загалом виказується своєрідна парадоксальність, оскільки емоційний ресурс є складовою приватної сфери, але цю ситуацію ми попередньо аналізували і визначили цікаві психологічні інтерпретації.

Модель 3. Залежна змінна: позитивні стосунки. Незалежна змінна: доступність до ресурсів приватної сфери. За допомогою незалежної змінної можна передбачити 22,2 % дисперсії залежної змінної ($R = 0,472$, $R^2 = 0,222$,

$p \leq 0,001$, $\beta = 0,472$, $p \leq 0,001$, $F = 8,790$). Бачимо, що доступність до ресурсів приватної сфери є основним чинником підтримання позитивних стосунків із іншими: відкритість і розгорнута мережа взаємин – «сильних зв'язків» підсилює психологічно комфортне середовище, сприяє напрацюванню навичок спілкування у близькому контакті.

Модель 4. Залежна змінна: особистісне зростання. Незалежна змінна: доступність до ресурсів приватної сфери соціального капіталу. За допомогою незалежної змінної можна передбачити 14,9 % дисперсії залежної змінної ($R = 0,386$, $R^2 = 0,149$, $p \leq 0,001$, $\beta = 0,386$, $F = 11,061$). Регресійний аналіз дозволяє визначити доступність до ресурсів приватної сфери основним чинником особистісного зростання. Цікаво, що близькі до цих результатів ми визначили й для багатших, що є єдиним схожим варіантом «роботи» соціального капіталу для двох груп досліджуваних.

Модель 5. Залежна змінна: самоприйняття. Незалежна змінна: доступність до емоційного ресурсу приватної сфери соціального капіталу. За допомогою незалежної змінної можна передбачити 8,7 % дисперсії залежної змінної ($R = 0,295$, $R^2 = 0,087$, $p \leq 0,05$, $\beta = 0,295$, $F = 6,01$). Зафіксований результат підкреслює винятковість доступності до емоційного ресурсу як чинника самоприйняття в малозабезпечених, тобто присутність поряд особи чи групи осіб, які можуть психологічно підтримати зумовлює самоприйняття найбільшою мірою.

Модель 6. Залежна змінна: цілі у житті. Незалежна змінна: доступність до продуктивних вмінь приватної сфери соціального капіталу. За допомогою незалежної змінної можна передбачити 17,9 % дисперсії залежної змінної ($R = 0,423$, $R^2 = 0,179$, $p \leq 0,001$, $\beta = 0,424$, $F = 13,741$). Отже, доступність до продуктивних вмінь є основним чинником цілей у житті як показника психологічного здоров'я: присутність у життєвому просторі активованих стосунків із людьми, котрі володіють певними спеціальними навичками праці, можуть допомогти із піклуванням домашніми

улюбленцями, дітьми тощо допомагає й зміцнити підтримання психологічного здоров'я.

Модель 7. Залежна змінна: управління середовищем. Незалежна змінна: доступність до продуктивних вмінь приватної сфери. За допомогою незалежної змінної можна передбачити 6,5 % дисперсії залежної змінної ($R = 0,255$, $R^2 = 0,065$, $p \leq 0,05$, $\beta = 0,255$, $F = 4,380$). Як і у попередній моделі, доступність до продуктивних вмінь виступає основним чинником підтримання управління середовищем у малозабезпечених.

У результаті всіх проведених регресійних аналізів отримали дані щодо домінантних чинників доступності до приватної сфери соціального та її компонентів для підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом. На цьому етапі ми маємо можливість утворити узагальнену візуалізовану модель соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом, що візуалізована у додатку А. Встановлено, що індивідуальні цінності малозабезпечених впливають на залучення до взаємодії із іншими; довіра виконує функцію підтримання залученості, забезпечує активізацію соціального капіталу загалом; активізація довіри та певних типів цінностей є чинниками підтримання психологічного здоров'я; доступність до ресурсів соціальної мережі разом із активізацією цінностей, довіри, визначає імовірність зростання / зниження психологічного здоров'я.

Висновки до другого розділу

Аналіз стану психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом засвідчує соціальну фрустрованість: рівнем своєї освіти, матеріальним станом, житлово-побутовими умовами, можливістю вибору місця роботи. Суб'єктивне економічне благополуччя, економічний оптимізм/песимізм, суб'єктивної адекватності доходу, актуальне благополуччя сім'ї, стан позитивних стосунків із іншими, автономії, самоприйняття та психологічного благополуччя осіб із низьким економічним статусом сягають переважно середнього та низького рівнів, а фінансова депривованість, фінансовий стрес є більш вираженими. Соціальна фрустрованість соціальним та соціально-економічним статусом перебуває в найбільш істотній зворотній залежності із позитивними стосунками з іншими та самоприйняттям малозабезпечених. Соціальній фрустрованості стосунками у межах мережі приватної сфери соціального капіталу властиво особливо висока співумовність із станом суб'єктивного економічного благополуччя, також зворотньої спрямованості.

За результатами дослідження соціального капіталу було констатовано значущі відмінності між групами з різним економічним статусом за такими показники, як публічна сфера соціального капіталу та його соціально-професійний ресурс, що їх набагато менше використовують матеріально незабезпечені особи.

Встановлено, що складові соціального капіталу впливають на показники психологічного здоров'я, та визначено специфіку їхнього зв'язку із такими компонентами психологічного здоров'я:

- фрустрованістю та економічною тривожністю: чим вищий є показник соціального капіталу, тим слабшою стає фрустрованість, нижчою – економічна тривожність, власне вираженість негативних емоційних станів у зв'язку з фінансовими та матеріальними проблемами в цієї групи осіб знижується;

- позитивними стосунками з іншими: чим вищий є доступ до ресурсу прийняття і підтримання близькими, то ліпші взаємини з іншими людьми; чим вищий є загальний показник соціального капіталу, тим більше зростають самостійність і незалежність особи, слабнуть їхній конформізм та орієнтація на власні критерії самооцінки;
- автономією: доступність до ресурсу приватної сфери (емоційного ресурсу, ресурсу дозвілля, продуктивних умінь) підвищує автономність;
- цілями в житті: доступність до ресурсів приватної сфери, зокрема, у просторі близького оточення, культивує усвідомлення смислів у часовій перспективі, загалом цілепокладання на життєвому шляху.

Зміст описаних відмінностей між групами респондентів із низьким і високим рівнем прибутку фіксує індивідуально- та соціально-психологічні риси матеріально незабезпечених осіб, що істотно та здебільшого негативно впливають на стан їхнього психологічного здоров'я.

На основі результатів кореляційного та регресійного аналізу розроблено модель соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом, в основу якої покладено аналіз поєднання складових соціального капіталу у їх чинниковості щодо психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом.

Встановлено, що індивідуальні цінності малозабезпечених впливають на включеність у взаємодію із іншими; довіра виконує функцію підтримання включеності, забезпечує активізацію соціального капіталу загалом; активізація довіри та певних типів цінностей є чинниками підтримання психологічного здоров'я; доступність до ресурсів соціальної мережі разом із активізацією цінностей, довіри, визначає імовірність, орієнтацію спрямованості (зростання/зниження) психологічного здоров'я.

Доступність до емоційного ресурсу приватної сфери є чинником самоприйняття у малозабезпечених. Для цих осіб основною детермінантою із

ціннісних орієнтацій для підтримання психологічного благополуччя доступністю до приватної сфери є доброзичливість, а також доступність до ресурсів приватної сфери; на зниження психологічного здоров'я впливає активізація та збільшення доступністю до загального показника соціального капіталу. Цілі у житті визначаються доступністю до продуктивних вмінь приватної сфери соціального капіталу та активізацією доброзичливості. Доступність до продуктивних вмінь виступає й основним чинником підтримання управління середовищем. Позитивні стосунки з іншими спричинені зростанням доступності до ресурсів приватної сфери соціального капіталу та активізацією самостійності. Автономія не залежить від мірності соціального капіталу, але зростає від значення універсалізму, а знижується – від зростання традиції та влади. Чинниками особистісного зростання осіб із низьким економічним статусом є доступність до ресурсів приватної сфери та активізовані цінності доброзичливості, стимуляції.

РОЗДІЛ 3

АКТИВІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ОСІБ ІЗ НИЗЬКИМ ЕКОНОМІЧНИМ СТАТУСОМ ЯК РЕСУРС ПІДТРИМАННЯ ЇХНЬОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я

У розділі представлено організацію дослідження можливостей корекційного впливу, що передбачає реалізацію трьох етапів та подано програму активізації соціального капіталу щодо підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом у методі позитивної психотерапії із використанням елементів соціально-психологічного тренінгу; показано результати цієї роботи. Визначено, що соціальний капітал є чинником підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом. Вказано конкретні показники соціального капіталу та які і як вони детермінують показники психологічного здоров'я.

3.1. Соціально-психологічні вектори впровадження «позитивної психотерапії» у програму активізації соціального капіталу щодо підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом

Відправною точкою у намаганні досягнути можливості соціально-психологічних векторів впровадження позитивної психотерапії у розробку нашої корекційної програми послуговував погляд М. Слюсаревського, який у монографії «Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології» акцентує увагу на актуальних можливостях соціальної психології. Науковець зазначає, що вітчизняна соціальна психологія фіксує потребу кваліфікованого соціально-психологічного забезпечення модернізаційних процесів, що відбуваються у різних сферах суспільного життя, проте задовольнити зростаючі суспільні запити повною мірою ще не у змозі.

Передусім причина в недостатньому теоретико-методологічному рівні вітчизняних соціально-психологічних розробок, у їхній фрагментарності, переважно «імпортному» походженні та, як наслідок, неповноті врахування ментальних особливостей українського споживача і його реальних проблем, що зумовлюється, низкою причин соціально-історичного плану [42].

Таким чином, виказуємо спробу представити процес інтеграції західного гуманістичного психодинамічного методу позитивної психотерапії у соціально-психологічну вітчизняну царину. Дотримуємося позиціонування цього напрямку як такого, що відкриває різні психологічні практики життєконструювання та власне підтримання психологічного здоров'я особи, дозволяючи активізувати ресурси, у нашому фокусі дослідження – соціального капіталу.

Вітчизняний науковець, соціальний психолог, В. Климчук достатньо ясно виказав значення психотерапії для усвідомленого сьогодення: «Психотерапія тепер стає однією із мов, систем творення смислів (meaning-making system)» [52; 204].

Н. Пезешкіан відзначав, що «психотерапія до нещодавна займалася індивідом і укріпленням його Я-функції, тоді як якісні характеристики стосунків у партнерстві, сім'ї і у ставленні до безпосередньо значимого соціального оточення зовсім не розглядалися» [99, с.219].

Намагатимемося далі доволі чітко, а водночас цілісно і у певних місцях детально описати, чому позитивна психотерапія послугує нашим «інструментом» у корекційній програмі.

Нині позитивна психотерапія визначається як мета-підхід, ресурсноорієнтована кроскультурна форма психодинамічної психотерапії європейської традиції, що інтегрує прогресивні гуманістичні і когнітивно-поведінкові ідеї; це водночас забезпечує короткотерміновість результатів роботи у методі. Функціонує Міжнародна академія позитивної та кроскультурної психотерапії – Фундація Пезешкіана (IAPP) як організація,

що підтримує наукові та професійні ініціативи у сфері індивідуального і соціального здоров'я, кроскультурного благополуччя, духовного одужання спільнот.

Зародження позитивної психотерапії почалося з так званої «терапії міфами». Н. Пезешкіан виявив надзвичайну заспокійливу дію міфів – і у 1968 році у Флориді, США, виступив із доповіддю щодо «терапії міфами» перед терапевтами, психіатрами, де його ідеї отримали підтримку.

Позитивна психотерапія (позитум-підхід) виникла як новий метод психогігієни і психотерапії, що ґрунтується на широкому дослідницькому матеріалі (50000 психотерапевтичних сеансів), отриманому у психосоматичноорієнтованій психотерапевтичній практиці під керівництвом доктора медичних наук, лікаря невролога, психіатра, психотерапевта Н. Пезешкіана у 1968 році у Німеччині.

Н. Пезешкіан самостійно визначає метод як глибинно-психологічний із транскультурного погляду з новими техніками у руслі конфлікт-центрованої і орієнтованої на ресурси короткотривалої психотерапії [100].

Як зазначає Н. Пезешкіан, Х. Пезешкіан, в основі методу – міжкультурні дослідження більше 20 культур зі всіх 5 континентів, а однією із головних цілей позитум-підходу є відповідь на запитання, як можна розуміти і, у випадку необхідності, лікувати людей інших культур [100; 102].

Ефективність методу доведена дослідженням, проведеним у Німеччині у 1997 році, що продемонструвало високу терапевтичну дієвість короткотривалого методу (25-40 сеансів). За це дослідження метод був удостоєний Головної медичної премії Німеччини «Річард-Мартін-Прайс». Для позитивної психотерапії властиво орієнтуватися не лише на лікування як психотерапевтичний аспект, а й на виховання і профілактику (педагогічний аспект), розвиток транскультурної свідомості (транскультурно-соціальний аспект) і взаємодію, інтеграцію різних психотерапевтичних напрямків (міждисциплінарний аспект).

Як зазначає сам Н. Пезешкіан, важливою мотивацією для виникнення методу позитивної психотерапії, можливо, й послугувала власне його транскультурна (міжкультурна) ситуація. Науковець вказує, що у тій ситуації він звернув увагу на те, що багато способів поведінки, звички і уявлення в обидвох культурних колах часто оцінюються по-різному [100].

Контекстуально важливим у межах позитивної психотерапії її автор вважав утвердження переходу від концепції хвороби – до концепції здоров'я, вказуючи на більш доречний фокус роботи із властивими особистості здібностями та чеснотами. Власне й у цьому контексті виказується особливо органічним стосунок нашого дослідження із позитивною психотерапією, оскільки намагаємося досягти психологічний простір особи у поняттях благополуччя, здоров'я, підтримання балансу, а не порушення норми.

Цілісне сприймання особистості є вихідною точкою методу, що закладено у понятті «positum» як позначенні даного фактично, наявного, справжнього. Н. Пезешкіан зазначає, що саме фокус фактичного і даного – це не обов'язково порушення, розлади і конфлікти, а здібності, що не використовуються і навіть невідомі особі. Реальному світу, що нас оточує, не належить тільки наш особистий «тісний світик», а й спілкування з іншими, сім'ями, знайомство з різними культурами, релігіями [100].

Вітчизняна вчена, психотерапевт Т. Титаренко також властиво схоже із Н. Пезешкіаном визначає соціальний простір життєвого світу як «...упорядкованість і взаємодію певних соціальних зв'язків і процесів, суспільних відносин, їх насиченість, щільність». Психологічний простір складається всередині простору соціального, відчуваючи на собі його вплив і видозмінюючи, своєю чергою, його характеристики» [134, с. 64].

Н. Пезешкіан зазначає, що особа розглядається не тільки як окрема ізольована одиниця, а також у її міжлюдських взаєминах, що слід приймати до уваги транскультурну ситуацію, яка втілює її такою, якою вона є.

Послідовники методу поширюють практику психотерапії повсякденного життя як процесу розвитку самопомоги і вміння до розширення цілей із метою якнайбільш повного розгортання у практиці цілісної триєдності природи особи – тіла, душі і духу, а відповідно до наукового вжитку – соматичних та ментальних феноменів. Втілення основних ідей сягає як приватного, так і соціального життя.

Ми доволі обережно ставимося до імпорту західного психотерапевтичного підходу, тому вдалися до аналізу поширення позитивної психотерапії не тільки практиками, а й власне вченими. Загалом позитивна психотерапія в Україні набуває наукового обґрунтування, із початку 2000 років захищені дві дисертації:

1. «Позитивна психотерапія як засіб оптимізації педагогічного спілкування у вищих навчальних закладах» зі спеціальності «19.00.07 – вікова та педагогічна психологія», автор – Д. Черенщикова [153].
2. «Трансформація захисних механізмів у процесі самоактуалізації особистості» зі спеціальності «19.00.01 – загальна психологія, історія психології», автор – Є. Карпенко [50].

У докторських дисертаціях зі спеціальності «19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи», захищених в Інституті соціальної і політичної психології НАПН України, описані можливості впровадження позитивного підходу. Так, В. Горбунова у докторській дисертації «Психологія командотворення: ціннісно-рольова парадигма» вказує, що основним прийомом пошуку нових стратегій є аналіз ефективності способів досягнення близьких цінностей друзями, колегами, знайомими, особами з референтного кола та запозичення, інтеграція найдієвіших із них у власний досвід і технічно такий підхід може бути реалізований за допомогою технік *позитивної психотерапії* [23, с.303]. В. Климчук у докторській дисертації «Мотиваційний дискурс особистості в інтеракційному просторі» зазначає, що позитивна психотерапія є структуро-організуючим методом психологічної

допомоги через близькість до класичних методів та структурованість. Водночас цьому напрямку психотерапії властива наявність потужних постмодерних ознак: поцінування спонтанності, креативності, творчості, готовності до змін та перебудови у разі потреби свого життєвого світу, врахування ролі соціального оточення та дискурсу, у який занурена людина, перебудова цього дискурсу у розмовний спосіб [54, с.344].

Зважаючи на предметні поля психологічних досліджень українських вчених позитивна психотерапія отримує можливість обґранювання у культурних межах нашої соціальної дійсності.

Цінними для розуміння сутності методу є зауваження Н. Пезешкіана у тому, що позитум-підхід описує повсякденність європейського простору як переживання «незручності у культурі», себто люди налякані односторонністю і ворожістю чистої науки; розчаровані далекою від громадян буржуазною політикою та економікою і не можуть знайти пристанку у традиційних релігіях, світоглядних системах. Вчений вказує, що залишається тільки заглибитися у самих себе і саме у собі шукати нові орієнтири [101, с.7].

Пропонуємо з'ясувати найбільш істотні сутнісні особливості позитивної психотерапії та наші авторські акценти, інтерпретації, прогнози роботи методу для українського простору. Намагаємося здійснити оптимальну зустріч соціально-психологічної науки і психотерапевтичних знань, що, на думку М. Слюсаревського є не альтернативними когнітивними підходами, а різними способами організації та використання одного й того самого знання, у дещо різних когнітивних формах. Вчений зазначає, що продукування цього знання здійснюється на межі внутрішньонаукової філософії (психологічна метатеорія), академічної психології (теорії середнього рівня та емпіричні узагальнення) і психотерапії (психотерапевтичні аксіоматичні метафори і узагальнення індивідуального терапевтичного досвіду) [42].

Виділення соціально-психологічних векторів впровадження позитивної психотерапії дозволяє здійснити екстраполяцію психотерапевтичного підходу у практику підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом; що послідовно викладатимемо нижче.

Цінною є короткотерміновість терапії у зв'язку із структурованістю, це уможливорює переживання дії її ефекту та утримання малозабезпечених у програмі, доволі ригідних, а водночас не рамованих, часто безвідповідальних щодо себе.

Важливим вектором у реалізації корекційної програми у позитум-підході є пропозиція Ю. Кравченка щодо балансу уваги до 4 часів у психотерапії: минулого, теперішнього, близького майбутнього і загалом майбутнього [64, С. 44-55]. Вважаємо, важливо зосереджувати увагу достатньо виразно на останніх двох – як фокусах майбутнього, де культивувати надію, що, за нашими дослідженнями, характерна як ознака довіри у малозабезпечених і є чинником для підтримання психологічного здоров'я. Оскільки соціальна фрустрованість, показники переживання фінансового стресу, зниженої автономії, якості позитивних стосунків із іншими, загалом психологічного здоров'я відзначають тривалий вплив труднощів у минулому і лонгування у теперішньому. Водночас це екстраполюється і у майбутнє, тому важливо не тільки обмежитися аналізом минулого (втілене у більшості класичних підходів), а й сформулювати спільно із залученими особами практичні кроки до втілення відносної безпеки у вказаних актуальних вимірах часу. Це можливо за умови виділення раніше не помітних людині своїх особливостей, тобто ресурсів.

Ю. Кравченко зазначає, що найважливіший акцент у ставленні до часу полягає в тому, що людина за своєю вродженою здоровою природою переважно живе майбутнім, вірою і надією на реалізацію потенціалів. Спеціаліст підкреслює прямий зв'язок конструктивного погляду на природу людини, а також перший принцип позитивної психотерапії – надія [64].

Характерна методу позитивна інтерпретація симптомів порушень має сенс у соціальному просторі особи. Власне симптоми володіють символічним і функціональним аспектами, вказують на варіанти дисбалансу психологічного і соціального просторів. До того ж, пізніше ми з'ясуємо особливості балансної моделі, що використовується у позитум-підході, оскільки вона вказує на цілісність тіла, розуму, емоцій, душі у контакті із світом. Ця модель увиразнює баланс як переживання добробуту у повсякденному житті.

Окрім того, послідовники методу вважають, що кожна особа та її симптоми є унікальними, – і, отже, постулюють, що не особа слугує методу, а метод – їй [102].

У нашому емпіричному дослідженні ми відстежили значення соціального капіталу приватної сфери як чинника психологічного здоров'я, а позитивна психотерапія утверджує модель залучення членів сім'ї і близького соціального середовища до активностей. У праці «Сімейна позитивна психотерапія» Н. Пезешкіан вказує, що можливі два варіанти таких інтервенцій – прямі, тобто із безпосередньою участю членів сім'ї або ж опосередковані, тобто із залученням їх образів, опрацюванням взаємин у суб'єктивній реальності особи [96]. Х. Пезешкіан у своїй докторській дисертації «Позитивна психотерапія як транскультурний підхід у російській психотерапії» зауважує, що у суспільствах із домінуванням колективізму, тісні стосунки із сім'єю і соціальною групою у повсякденності такий підхід є більш дієвим, ніж суто індивідуальні інтервенції [102]. Зважаючи на наші результати досліджень ціннісних орієнтацій вибірки та їх інтерпретацій також у полюсі домінанти колективізму, апеляцій до напрацювань Г. Хофседе, Ш. Шварца [194; 195; 233], можемо спроектувати спостереження Х. Пезешкіана й на простір України.

Акцент на обговорюваній попередньо транскультурній ситуації, що сукупно наголошує на значенні різного досвіду, розширенні світоглядних

особливостей на цій основі, зверненню до цінності багатоманітності, дозволяє утвердити визнання множинності істини в межах позитум-підходу. Транскультурний підхід позитивної психотерапії видається достатньо доречним власне у соціально-психологічній програмі, оскільки розгортає побудову кроскультурного стосунку: досвіду інших членів групи, інших осіб, груп; відкриває доступ усвідомлення феномену соціального капіталу. Н. Пезешкіан підкреслює, що кроскультурний підхід прагне бути посереднім між різними поглядами, знаходити способи метакомунікації у конфліктах, і, таким чином, руйнувати упередження [96,с. 32].

Гуманістичний підхід є виправданим у ставленні до кожної особи, а особливо, зважаючи на соціальне напруження та процеси війни в Україні. Звісно, як ми показали у попередніх описах дослідження, малозабезпеченим властиві нижчі показники психологічного здоров'я і відсутність адекватних мір зі сторони держави щодо відносної стабілізації їх благополуччя. Тому в умовах війни і, зрозуміло, кризи у всіх її можливих макро- і мікропроекціях, виразною потребою є забезпечення осіб із низьким економічним статусом доступними ресурсами балансування. У цьому ключі орієнтація на процес підтримання переживання власної гідності і цінності є актуальною потребою для цільової групи. Водночас особистий досвід у роботі із спеціалістом, заснований на ціннісному визнанні, який пропонує позитивна психотерапія, дозволяє створити умови для формування ціннісного ставлення до іншого, як у приватній сфері соціальної мережі, так із поширенням на публічну.

Таким чином, позитивна психотерапія виходить за межі роботи із конкретною особистістю та укріпленням її Я-функцій, а розглядає якісні характеристики, власне, стосунків у партнерстві, сім'ї та ставленнях до безпосередньо значимого соціального оточення; значиме місце надається вивченню соціальних інститутів.

Особа відшуковує надійність і впевненість, в основному, тільки у своєму конкретному зрозумілому середовищі. Таким чином, особа шукає

самоствердження шляхом тілесного задоволення: їжа, пиття, секс, сон, спорт, естетика тощо; через «втечу» у роботу («трудоголік»); шляхом поглиблення у стосунках із партнером, який у такому випадку повинен гарантувати впевненість і безпеку, що до цього моменту могла надати ціла культура. Властивий самоствердження у контактах, зазвичай із малими групами, що, у свою чергу, утверджуються у своїй сутності у виступі проти інших груп [96].

Ми пропонуємо авторську програму активізації соціального капіталу щодо підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом.

Звісно, не претендуємо на вичерпне упорядковане представлення теорії позитивної психотерапії у межах нашого дослідження, а фіксуємо важливі маркери для соціально-психологічних векторів впровадження методу у програму корекції.

Отже, ключовими складовими методу позитивної психотерапії є:

- positum-підхід, що базується на принципі надії щодо конструктивної природи людини, її здібностей та можливостей розв'язувати власні проблеми;
- психодинамічний диференційний аналіз змісту конфліктів, що ґрунтується на принципі балансу, власне гармонізації актуальних та базових здібностей «Знати» та «Любити». Пізнавальна здібність «Знати» представлена чотирма основними сферами відображення дійсності: тіло, діяльність, контакти та смисли. Здібність «Любити» проявляється у чотирьох вимірах – базових емоційних установках, модальність яких (позитивна чи негативна) виказує ставлення до себе та інших, а також детермінує прагнення до саморозвитку: сприймання себе – «Я», партнерська взаємодія – «Ти», ставлення особи до групи, оточення, громади – «Ми», до людства в цілому, його майбутнього, формування сенсу власного життя – «Пра-Ми»;

- 5-крокова стратегія психотерапевтичної допомоги на основі принципу консультування, у процесі якого людина навчається самостійній допомозі, що у термінах позитивної психотерапії визначається як самодопомога.

Три принципи позитивної психотерапії – надії, балансу, консультування передбачають у якості стратегічної психотерапевтичної мети формування у клієнта позиції внутрішнього психотерапевта для самого себе, свого оточення і для свого життя загалом, тобто клієнт повинен одночасно бути теоретиком, практиком, супервізором [47,с. 45].

Вищезгадана 5-крокова стратегія втілюється завдяки використанню послідовно стадій у роботі:

- спостереження: розгляд ситуації із різних диспозицій, цілісне бачення того, що відбувається у життєвому світі особи та сусудніх;
- інвентаризація: аналіз широкого контексту життя, пошук джерел та механізмів конфліктів;
- ситуативне схвалення: пошук, активізація ресурсів, підтримання надії, віри у себе;
- вербалізація: визначення фокусу необхідних змін (що відзначили на стадії інвентаризації), прийняття відповідальності за свій життєвий шлях, планування конкретних дій;
- розширення цілей: перенос рішень у життєвий простір, постановлення цілей на майбутнє.

В. Климчук у межах свого дослідження зазначає, що дистанціювання – дає можливість «відійти» від ситуації і подивитися на неї з певної дистанції, зайняти свого роду «мета-дискурсивну» позицію. Інвентаризація – власне, дослідження ситуації, її відображення у внутрішньому світі клієнта, її прояви у теперішньому/минулому, розбір проблеми на складові. Із дискурсивної точки зору йдеться про виявлення того, що і як людина говорить про свій конфлікт, як його описує, як наративізує та як над ним розмірковує (ментатив, дескриптив). Ситуаційне підбадьорення – пошук ресурсів, які

допоможуть клієнту справитися із проблемою, пошук джерел активності, натхнення і змін. Йдеться про пошук нових мотиваційних тем, нових позицій, привнесення у дискурс людини інших елементів, яких або раніше не було, або вони були від'єднані від її актуального дискурсу. Вербалізація – обговорення шляхів вирішення проблеми із врахуванням результатів роботи на 2 кроці та знайдених ресурсів на 3 кроці. Передбачається активне конструювання нового дискурсу. Розширення системи цілей – аналіз можливостей реалізації намічених кроків, спроби їх реалізації і пошук відповідей на питання – «Як жити після вирішення проблеми?» [54].

Важливо підкреслити, що ці стадії у позитум-підході мають властивість дещо поширюватися конкретно на кожне заняття та загалом на програму: у мікрівимірі та макровимірі відповідно.

Самодопомога в основі конструювання психологічних практик. Специфіка використання позитивної психотерапевтичної дидактики полягає у пошуці адекватного місця об'єктивних знань теорії у суб'єктивній реальності особи, тільки у цьому випадку вони дійсно будуть мати для нього практичну цінність.

В. Карікаш у гіпотезі стосовно триєдиної природи суб'єктивного намагається звернути увагу лише на одну із можливостей представлення багатства внутрішнього світу і динаміку його взаємозв'язку із розвитком культури суспільства [47, с.53].

Принципи позитивної психотерапії передбачають у якості стратегічної психотерапевтичної мети формування позиції внутрішнього «психотерапевта» для самого себе, свого оточення, для свого життя загалом. Таким чином, розвиваючи саморефлексію як основу конструювання самостійної психологічної практики.

В. Карікаш підкреслює потребу, аби об'єктивні знання теорії знайшли своє адекватне місце у суб'єктивній реальності особистості; лише у цьому

випадку вони матимуть практичну цінність. Вихідними складовими (здібності, вектори) суб'єктивної реальності:

- віра: здібність вірити (у контексті нашої програми – ведучому, групі);
- пізнання: здібність знаходити переконливі пояснення у зв'язку «причина – наслідок»;
- самопізнання: здібність звертати увагу на свій внутрішній світ і перевіряти теорію, віру на власному досвіді, фактично розвиваючи самосвідомість, рефлексію, самоіндентичність [47, с. 47–53].

Наша програма передбачає групову – тренінгову роботу у методі позитивної психотерапії із особливим акцентом на використанні принципу самодопомоги у її втіленні.

Н. Пезешкіан пише, що самодопомога повинна слугувати керівництвом до дії, саме тому в арсеналі зосереджені основоположні методи, що ефективні для відносно більшого середовища осіб і проблем. Вчений вказує, що необхідно пам'ятати про неповторність кожної проблеми. Практичний підхід самодопомоги не слід вважати медичним рецептом. Н. Пезешкіан метафорично пояснює, що принцип самодопомоги повинен показати, як зменшити небезпеку, аби «дитина не впала у криницю», і як їй допомогти, якщо вона у цю криницю все-таки впала.

Основна характеристика психотерапевтичної моделі, заснованої на диференційному аналізі: виховання і самодопомога є інтегральними складовими самої психотерапії. Позитивна психотерапія як перевиховання займається тим, що було спочатку сформовано і засвоєно у процесі виховання. Самодопомога дозволяє особі із об'єкта, який переживає впливи ззовні, перетворитися в активного партнера. Завдяки цьому вектору роботи можна навчитися долати проблеми виховання, службові конфлікти і труднощі партнерських стосунків.

Використання метафори, притч, історій як техніки позитивної психотерапії є особливим виміром інтерпретативних варіацій та полегшує

психотерапевтичні процеси. Попередньо ми вказували, що саме «терапія міфами» стала поштовхом для розвитку сьогодні вже члена Всесвітньої ради психотерапії (WCP) та Європейської асоціації психотерапії (EAP) методу позитивної психотерапії. Н. Пезешкіан зазначає, що постійно переконувався у тому, як добре сприймалися слухачами і пацієнтами східні притчі та міфи. Притчі, на думку автора методу, – це своєрідні картинки у слові, що як ілюстрації полегшують розуміння і володіють дидактичною цінністю.

Позитивна психотерапія користується метафорою на кожній із стадій роботи, та особливо помічною вона виказуються під час дистанціювання. Власне у такому ключі Н. Пезешкіан каже, що об'єднав мудрість та інтуїцію Сходу із новими досягненнями психотерапії Заходу. Метафора у певній формі розповідає про особистісні, міжособистісні, суспільні конфлікти та вказують на можливі розв'язки, полегшуючи розуміння психотерапевтичних завдань шляхом дистанціювання, власне можливості поглянути зі сторони. Використання міфологічних історій, східних притч науковець позначає у якості опори для розуміння [97].

Пропонуємо детальніше розглянути характерні психологічні функції історій за Н. Пезешкіаном [97], оскільки саме їм належить вагома частка у навантаженні форм нашої корекційної програми.

Функція дзеркала, історія стає дзеркалом того, що відбуваються у життєвому просторі особистості. Образність історії сприяє більш особистісному сприйманню змісту, полегшує ідентифікацію із ним. Особа-слухач може перенести свої потреби на історію, співпережити її крізь свою суб'єктивну реальність, виділити свої психологічні реакції із цього приводу. Історія допомагає побачити себе зі сторони, тобто запускає механізми, які виводять особу поза межі стійких переживань, визначити, які вони є, своє ставлення до них, а також стереотипні варіанти реакцій.

Функція моделі полягає у трансляції конфліктної ситуації, пропозицій можливих шляхів виходу із неї, прогрозів її наслідків. Моделі однієї історії

сягають різних варіацій, оскільки особа інтерпретує і встановлює свої зв'язки. Таким чином, бувалий досвід іншого сприяє моделюванню у межах досвіду та футуристичних проєкцій особи. Важливо, щоб у цьому ключі спеціаліст йшов за клієнтом, сприяв автентично смислотворчому процесу.

Функція медіатора, у такому ракурсі історія набуває рис фільтра, що виступає захистом у психотерапевтичній роботі. Клієнти без охоти розкривають основоположні концепції, їх індивідуальні міфи. У будь-якому випадку вони користуються ними, аби впоратися з конфліктами. Історія виступає поклонінням клієнтові і шанує його особисті бажання. Своїми зауваженнями щодо історії особи дають інформацію для терапевтичного аналізу, що доволі складно їм виказати без такого посередника. Особливо добре це працює із особами, яким властивий опір.

Функція депо виступає пролонгуванням завдяки її образності історії: запам'ятовується і може бути використана в інших ситуаціях. Історія присутня не тільки у процесі лікування, але й у повсякденному житті клієнта. Цікавий механізм втілюється у тому, що схожа життєва ситуація змусить згадати історію, чи, все-таки, настане момент потреби порозмірковувати щодо питань, поставлених в історії. Клієнту властиве розширення розуміння історії, він актуалізовує нові підходи, що допомагають диференціювати власні міфи. У цій функції підкреслюється тривала дія історії та уможлиблюється менша залежність від терапевта.

Функція носія традицій. Історія виходить за межі життя індивіда і сприяє новим думкам, умовиводам, асоціаціям. Н. Пезешкіан підкреслює, що лише видається, що історія із поколіннями не змінюються, оскільки вони містять щораз нове значення, що залежить від розуміння слухачів.

Історії як міжкультурні посередники: зміст історій надає носію культури підтримку і гарантію. Вони пропонують вирішення проблеми, що допускаються у межах культури, власне її правил, концепцій, норм поведінки. Історії інших культур відкривають новий погляд: інформацію

щодо поведінки, демонструють інші моделі вирішення проблем і спряють розширенню репертуару концепцій, цінностей. У цьому контексті виникають своєрідні дпустимі контекнери толерування, витримування, терпіння інших на основі розуміння (якщо створити умови для клієнта).

Історії як помічники регресії. Повернення до фантазії означає у суспільстві, заснованому на досягненні успіхів, регресію, себто крок назад до більш ранніх ступенів розвитку. Через історії спеціаліст апелює до інтуїції і фантазії клієнта у невимушеній дружній, партнерській атмосфері. Історії моделюють зв'язки між особистими бажаннями і цілями ближнього і далекого майбутнього, дають місцину утопіям, альтернативам дійсності. Спеціалісту важливо бути обережним та скрінінгувати тих клієнтів, чиє Я – ослаблене, аби не допустити швидкої декомпресії («щоб не здулася»).

Функція контрконцепції. Історії – це особливий випадок комунікації, за яких відбувається відбувається обмін концепціями. Спеціаліст свідомо подає інформацію за темою індивідуальної, сімейної чи іншої соціальної проблеми.

У використанні метафори вбачаємо механізм активізації емоційного охоплення ситуації та актуалізації ціннісного переживання особою проблеми. Ресурсність метафори сягає великої варіативності для кожного із суб'єктів групового процесу, зважаючи на індивідуальну суб'єктивну реальність. Водночас використання цієї техніки дозволяє спільно учасникам осягати запропонований матеріал та розширювати межі свого сприймання, розуміння образів, а відповідно відкриває можливість до переструктурування минулого досвіду, виникнення нових варіантів розв'язків проблем. Очевидно, що техніка метафори посилює фасилітацію групового процесу.

Цінною у застосуванні є модифікація техніки метафори за В. Карікашом, що дозволяє активізувати механізм та втілення принципу самопомоги для особи та групи. Науковець пропонує після знайомства із певною метафорою дозвіл переписати її на свій лад, що вмикає у роботу більш глибокі метарівні у коючі позитум-підходу: переживання володіння

своїм життєвим сценарієм [47]. У межах групової роботи це екстраполюється на групу, поза індивідуальним досягненням, властиво виникає спільність нового досвіду.

3.2. Особливості реалізації програми активізації соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я осіб економічним статусом

Науково-емпіричний аналіз соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом зумовлюється необхідністю визначення можливостей та напряму активізації соціального капіталу.

Завдання корекційного етапу дослідження полягало в тому, щоб встановити ймовірність активізації соціального капіталу для підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом. Було зроблено припущення, що вплив за допомогою спеціальних корекційних засобів у напрямку активізації соціального капіталу сприятиме корекції підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом.

Відповідно до мети і завдань дослідження, побудова корекційних груп відповідала стратегії рандомізації із виділенням страт. Цей спосіб формування вибірки полягає в тому, що генеральна сукупність стратифікується у групи, яким властиві певні характеристики (рівень економічного статусу), а досліджувані відбираються відповідно до цих характеристик. У нашому випадку – виділення груп осіб із низьким економічним статусом та рівнем доступності до ресурсів соціального капіталу і психологічного здоров'я. Як зауважує В. Дружинін, використання такої стратегії дозволяє контролювати індивідуальні відмінності досліджуваних та побудувати еквівалентні групи [36, с. 95].

Корекційний вплив проводився за планом для кількох рандомізованих груп із попереднім і підсумковим вимірюванням. Таким чином, контроль внутрішньої валідності забезпечувався процедурою рандомізації, а також використанням контрольної групи з попереднім і підсумковим тестуванням.

Корекційний вплив відбувався в три етапи, кожний з яких складався з кількох кроків (таб. 3. 1.).

Таблиця 3. 1.

Схема проведення корекційної програми активізації соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом

Етап 1. Підготовчий
Формування корекційних і контрольних груп.
Етап 2. Основний
<i>Крок 1.</i> Констатування рівня прояву певної міри доступності до ресурсів соціального капіталу та відповідних (визначених як залежних) показників психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом до корекційного впливу.
<i>Крок 2.</i> Організація і проведення корекційних занять.
<i>Крок 3.</i> Контрольне анкетування з метою перевірки змін у відповідних показниках психологічного здоров'я у результаті корекційного впливу – активізації певної міри доступності до ресурсів соціального капіталу.
Етап 3. Аналітичний
<i>Крок 1.</i> Аналіз змін за показниками психологічного здоров'я у відповідній групі.
<i>Крок 2.</i> Аналіз розбіжностей за показниками психологічного здоров'я в корекційних і контрольних групах.
<i>Крок 3.</i> Узагальнення результатів і формулювання висновків.

На першому **підготовчому етапі** було здійснено формування корекційних і контрольних груп.

Групи для корекційних занять загалом утворювалися за принципом добровільності, що забезпечує покращення зовнішньої валідності дослідження. До складу могли потрапити охочі студенти із низьким економічним статусом денного та заочного відділень університетів, на базі яких проводилися ці заняття.

Щодо взаємодії складу груп з іншими факторами, то контроль забезпечується використанням стратегії зіставлення (порівнюються дані експериментів, проведених за аналогічною схемою у групах різного складу, студентів та медичних працівників).

Ризики загроз зовнішньої валідності експерименту, тобто обмежень репрезентативності його даних на інші групи (ефективність корекційної програми активізації соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом), контролюються специфікою самого експерименту. Ризик взаємодії тестування з експериментальним впливом знімається тим, що дослідницькі процедури є вбудованими у структуру експерименту; ризик взаємодії складу груп із експериментальним впливом – використанням стратегії зіставлення; ризик, пов'язаний із реакцією досліджуваних на сам експеримент – тим, що ця власне реакція є експериментальним ефектом.

Таким чином, незалежна змінна в експерименті – корекційна програма активізації соціального капіталу, як певна система технік соціально-психологічного тренінгу у позитум-підході, спрямованих на аналіз і конструювання нових практик поведінки. Залежною змінною є параметри, що свідчать про ефективність впливу соціального капіталу на показники психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом. Зміни у цих параметрах – результати реалізації програми, що виказують експериментальний ефект. Вимірювання експериментального ефекту

здійснювалося у ході соціально-психологічного тренінгу (для учасників експериментальних груп) та у процесі діагностичного обстеження (для учасників контрольних груп). Контрольованою змінною були загальні умови проведення експериментальної роботи (групова форма проведення, дослідження проводилася значною мірою у першій половині дня). Рандомізована змінна полягала у безпосередній зацікавленості досліджуваних у продуктивності власної участі в експерименті.

Кількість та принцип формування корекційних груп визначалися відповідно до вимірних показників соціального капіталу та психологічного здоров'я, що мали сягати: низького та середнього рівня прояву, з урахуванням низького економічного статусу. Отже, загалом було сформовано 8 груп.

Контроль за незалежною і залежною змінними під час корекційного впливу здійснювався за допомогою попереднього і контрольного вимірювань показників соціального капіталу (доступності до ресурсів приватної сфери; продуктивних умінь приватної сфери; емоційного ресурсу приватної сфери; доступності до публічної сфери; ресурсів соціальних інститутів публічної сфери та загального показника соціального капіталу) та психологічного здоров'я (психологічне благополуччя;, позитивні стосунки з іншими; особистісне зростання; цілі у житті; управління середовищем; самоприйняття; фінансовий стрес (економічна тривожність) осіб із низьким економічним статусом. Порівняння результатів у кожній підгрупі відбувалося до і після корекції. Крім цього, отримані дані порівнювалися з результатами контрольних груп. У контрольних групах корекційного впливу не було, а різниця в часі між попередніми і підсумковими вимірюваннями відповідала різниці у корекційних групах.

У нашому дослідженні в одній і тій самій групі активізації надавалася лише одна певна доступність до ресурсів соціального капіталу, а перше та друге вимірювання розділялося значним проміжком часу, ми мали змогу уникнути «ефекту послідовності». Таким чином, план корекційного впливу

побудовано так, що він містить найменшу кількість загроз внутрішній і зовнішній валідності та надає дослідникові широкі можливості її контролю.

Другий (основний) етап дослідження полягав у проведенні власне корекції. *Першим кроком* на цьому етапі була перевірка і констатація рівня прояву певної міри доступності до ресурсів соціального капіталу та відповідних (визначених як залежних) показників психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом до корекційного впливу.

Другий крок полягав у здійсненні корекційного впливу, власне активізації соціального капіталу. Детальний опис реалізації цього етапу та його змістового наповнення дано в підрозділі 3.3.

Третім кроком стало контрольне анкетування з метою перевірки змін у відповідних показниках психологічного здоров'я у результаті корекційного впливу – активізації певної міри доступності до ресурсів соціального капіталу.

На *третьому* етапі провадився аналіз отриманих даних. *Перший крок* полягав у аналізі якості корекційного впливу. Для цього ми перевірили, чи змінилися на статистично значущому рівні показники психологічного здоров'я, які надавали корекції у групах із низьким економічним статусом.

Другий крок аналітичного етапу емпіричного дослідження полягав в аналізі вірогідності розбіжностей за показниками, що визначають психологічне здоров'я у корекційних і контрольних групах.

Завершальний, *третій крок*, аналітичного етапу включав у себе узагальнення отриманих результатів і формулювання висновків.

Для вирішення завдання щодо активізації соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом, нами розроблено корекційну програму, що включає комплекс занять-зустрічей з елементами соціально-психологічного тренінгу у руслі позитивної психотерапії. Дослідження можливостей корекційного впливу та його результативності відбувалося протягом квітня-червня 2016 р. із

залученням 200 студентів денного та заочних відділень Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, Тернопільського національного медичного університету ім. М. Горбачевського, Тернопільського національного економічного університету, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київського національного економічного університету ім. В. Гетьмана, Львівського національного університету ім. І. Франка; 66 медичних працівників Тернопільської обласної комунальної клінічної психоневрологічної лікарні.

Серед загальної вибірки було відбрані особи із низьким економічним статусом, низьким та середнім рівнем прояву соціального капіталу та психологічного здоров'я; утворено 8 груп із відносно рівним статевим розподілом:

- 2 групи студентів: 1 експериментальна, де особам властивий низький рівень прояву визначеної сфери соціального капіталу та низький рівень прояву психологічного здоров'я (15 у групі), а також 1 контрольна група, чисельністю 20 осіб, із такими ж особливостями;
- 2 групи студентів: 1 експериментальна, де особам властивий середній рівень прояву визначених сфер соціального капіталу та середній рівень прояву психологічного здоров'я (15 у групі), а також 1 контрольна група, чисельністю 20 осіб, із такими ж особливостями;
- 2 групи членів медичних працівників: 1 експериментальна, де особам властивий низький рівень прояву визначеної сфери соціального капіталу та низький рівень прояву психологічного здоров'я, 12 осіб, та 1 контрольна, 15 осіб;
- 2 групи медичних працівників: 1 експериментальна, де особам властивий середній рівень прояву визначених сфер соціального капіталу та середній рівень прояву психологічного здоров'я, 13 осіб, та 1 контрольна, 15 осіб, із такими ж особливостями.

У контрольних групах, на відміну від корекційних груп, проведено звичайні заняття у формі лекції щодо соціального капіталу та особливостей побудови, підтримання стосунків.

Загалом проведено чотири корекційні заняття-зустрічі. Кожне заняття мало однакову структуру і реалізовувалося в кілька етапів:

- попереднє діагностичне опитування;
- корекційний вплив: об'єднання учасників у тренінгові групи відповідно до прояву міри доступності до ресурсів певних сфер соціального капіталу (що розпишемо нижче) та прояву визначених показників психологічного здоров'я, виконання завдань із метою корекції цієї особливості;
- обговорення напрацювань мікрогруп, підбиття підсумків;
- контрольне опитування.

На першому етапі проведено попереднє діагностичне опитування респондентів для встановлення прояву міри доступності до ресурсів певних сфер соціального капіталу та визначених показників психологічного здоров'я.

Попереднє і контрольне опитування проводилося з використанням шкал із таких методик: «КРІКС» Р. Стили, «Профіль особистості» Ш. Шварца, «Шкала довіри» М. Розенберга, «Психологічне благополуччя» К. Ріфф, «Суб'єктивне економічне благополуччя» В. Хащенко.

Корекційний вплив будувався на втіленні двох різних корекційних програм. У складанні програм ми також орієнувалися на результати регресійного аналізу, що засвідчують прогнози поведінки (активізації) соціального капіталу як чинника стосовно підтримання психологічного здоров'я, тобто можливості передбачити найбільш вірогідне значення психологічного здоров'я під впливом соціального капіталу.

Першу програму побудували на основі позитивної спрямованості зв'язку між показниками соціального капіталу та психологічного здоров'я. Програма орієнтована на активізацію соціального капіталу у фокусі підсилення міри доступності до ресурсів приватної сфери із акцентуванням уваги на феномені довіри, значенні цінностей доброзичливості, самостійності і стимуляції, що, за гіпотезою, виступають чинниками таких показників психологічного здоров'я: особистісного зростання, позитивних стосунків із іншими, управління середовищем, цілей у житті, самоприйняття. Так, рівень вираженості прояву міри доступності до ресурсів приватної сфери соціального капіталу вимірювали шкалою «Приватна сфера» (методика «КРИКС» Р. Стили), показник довіри «Шкалою довіри» М. Розенберга, значення цінностей доброзичливості, самостійності і стимуляції одноіменними шкалами методики «Профіль особистості» Ш. Шварца, а показники психологічного здоров'я за одноіменними шкалами методики «Психологічне благополуччя» К. Ріфф.

Другу програму побудували на основі зафіксованої зворотньої залежності показників соціального капіталу та психологічного здоров'я. Вона передбачала активізацію соціального капіталу у фокусі міри доступності до ресурсів як приватної сфери з акцентом на феномені довіри, значенні цінності доброзичливості, так особливо публічної сфери з акцентом на феномені довіри, значенні цінностей безпеки, універсалізму, традиції, влади, що, за гіпотезою, виступають чинниками таких показників психологічного здоров'я: загального показника психологічного благополуччя, автономії, фінансового стресу. Рівень вираженості прояву міри доступності до ресурсів приватної сфери соціального капіталу вимірювали шкалою «Приватна сфера», а доступність до публічної сфери шкалою «Публічна сфера» (методика «КРИКС» Р. Стили); показник довіри «Шкалою довіри» М. Розенберга; значення цінностей доброзичливості, безпеки, універсалізму, традиції, влади одноіменними шкалами методики «Профіль особистості»

Ш. Шварца; психологічне благополуччя одноіменною шкалою, автономії одноіменною шкалою (методика «Психологічне благополуччя» К. Ріфф), фінансовий стрес одноіменною шкалою методики «Суб'єктивне економічне благополуччя» В. Хащенко.

До контрольного опитувальника було додано й «відволікаючі» твердження, що не стосувалися теми дослідження, при цьому порядок тверджень загалом було змінено. Це допомогло створити ілюзію заповнення респондентами іншої (відмінної) анкети, що стимулювало їх давати відповіді на запитання, орієнтуючись на присутні відчуття, а не згадувати попередні оцінки вже знайомих тверджень. Така процедура дала змогу відстежити зміни у вираженості показників соціального капіталу та психологічного здоров'я до і після корекційного впливу. Ці твердження стали контрольними індикаторами ефективності запропонованого стимульного матеріалу.

Згодом розгорталися процеси безпосереднього корекційного впливу із метою активізації визначених сфер соціального капіталу. Заняття-зустрічі у групах будувалися за принципами активного навчання з використанням елементів соціально-психологічного тренінгу у руслі позитивної психотерапії. Засобом корекційного впливу стало заняття з елементами соціально-психологічного тренінгу, що в найширшому розумінні є практикою психологічного впливу, яка базується на методах групової роботи. Ми обрали саме цей метод впливу, оскільки групова взаємодія, на думку К. Левіна, порівняно з індивідуальною роботою сприяє виникненню дієвих змін у поведінці особистості [68]. Обґрунтовується це тим, що вияв і зміна поведінкових актів і їхньої мотивації залежить від уміння бачити себе крізь призму сприймання себе іншими людьми. При цьому основною метою було сприяння формуванню конкретних адекватних особливостей активізації соціального капіталу. Наша робота певною мірою мала на меті активізацію соціального капіталу, а отже, головним завданням стала корекція

конкретних психологічних особливостей і, як результат, контроль змін, які відбуваються з цими особливостями соціального капіталу.

К. Рудестам зазначає, що група відображає суспільство в мініатюрі, адже по суті у тренінгу моделюється система стосунків і взаємозв'язків, характерних для реального життя учасників. Виникає можливість побачити і проаналізувати в умовах психологічної безпеки закономірності свого спілкування та поведінки, а також інших. У процесі групової роботи виникає безоцінний зворотній зв'язок від учасників тренінгу, що дозволяє побачити своє відображення в очах інших людей [114].

Водночас послуговуємося значущими для нашого експериментального дослідження у контексті впровадження соціально-психологічного тренінгу як корекційного впливу методичними рекомендаціями лабораторії психології мас і спільнот ІСПП НАПН України «Подолання негативних наслідків належності до неефективних субкультур: соціально-психологічний тренінг», де автори визначають, що за основну форму роботи пропонують «... соціально-психологічний тренінг, який уже протягом десятиріч є найпопулярнішою і водночас найефективнішою формою організації та проведення роботи з особами, які потребують підвищення їхньої самоефективності в різних сферах». Також науковці вказують на можливість впровадження поряд із тренінгом просвітницько-інформаційної роботи (лекції, фільми, публіцистичні виступи) та різні види групової психотерапії, застерігаючи, що надмірне насичення роботи цими суміжними формами може не лише позбавити тренінг притаманних йому формувальних можливостей, а й істотно знизити ефективність роботи, а отже, позбавити сенсу саме застосування тренінгу [105].

Схиляємося до того, що розуміння учасниками групи мети корекційного впливу багато в чому впливає на його ефективність. Виходячи з цього, перед початком заняття ми не лише оголошували мету, а й детально розкривали значення і зміст кожного завдання протягом зустрічі.

Попередньо ми описували особливості поділу вибірки на групи. Завдання, що пропонувалися учасникам, мали на меті зробити корекційний вплив на ті сфери соціального капіталу та власне міри доступності до визначених його ресурсів, із якими працювала кожна група. Заради активного залучення всіх учасників групи до спільної роботи та організації інтенсивного обговорення кількість учасників групи не повинна була перевищувати 15 осіб. Учасники були рівномірно об'єднані у групи: студентів, медичних працівників. Важливо, що два варіанти програми реалізовувалися для наступним чином: перший для групи студентів та медичних працівників, другий – для групи студентів та медичних працівників.

Кожна група отримувала по черзі завдання загального характеру, спрямовані на активність та більш глибоке знайомство членів групи, а також завдання на активацію сфери соціального капіталу, відповідно до варіанту корекційної програми, яку проходила група.

Побудова запропонованого заняття сприяла прояву різноманітності і природності поведінки членів груп, спонукало до самовираження і змушувало вбачати у запропонованому матеріалі власну поведінку та аналізувати все, що відбувалося. Таким чином, усі вправи на корекційному занятті можна умовно поділити на такі, що мають загальний і специфічний (спрямовані на активізацію соціального капіталу) характер. Окрім того, особливим акцентом у тренінгу є застосування технік позитивної психотерапії. Структура та зміст корекційних занять подано у додатку Б.

3.3. Аналіз результатів впливу активізації ресурсів соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом на поліпшення їхнього психологічного здоров'я

Основним кроком в аналізі отриманих результатів було визначення зміни у прояві психологічного здоров'я на статистично значущому рівні внаслідок корекційного впливу в кожній окремій групі.

Для порівняння даних і визначення статистично значущих відмінностей у прояві психологічного здоров'я до і після корекційного впливу ми скористалися тестом Вілкоксона для залежних вибірок. Підставою для його використання стали результати за тестом Левена щодо гетерогенності дисперсії. Для вимірювання показників між групами використали U-критерій Манна-Уїтні.

Пропонуємо детально розглянути виконання групами тих вправ, що складала корекційне заняття, адже це є цінним описовим матеріалом, що може свідчити про різницю у виконанні вправ учасниками залежно від особливостей соціального капіталу.

Перша програма була орієнтована на активізацію соціального капіталу у фокусі підсилення міри доступності до ресурсів приватної сфери із акцентуванням уваги на феномені довіри, значенні цінностей доброзичливості, самостійності і стимуляції, що, за гіпотезою, виступають чинниками таких показників психологічного здоров'я: особистісного зростання, позитивних стосунків із іншими, управління середовищем, цілей у житті, самоприйняття.

Цей варіант програми втілювався для групи студентів та групи медичних працівників із низькими показниками міри доступності до ресурсів приватної сфери та показниками психологічного здоров'я: особистісного зростання, позитивних стосунків із іншими, управління середовищем, цілей у житті, самоприйняття.

Викладатимемо аналіз перебігу та результатів корекційної програми окремо для двох груп, згодом виділяючи певні диференційні особливості та схожість.

Так, до групи студентів увійшли 15 учасників, із них 7 юнаків і 8 дівчат, віком 19–26 років, студентів різних спеціальностей та ВНЗ. Завдання цієї групи було спрямовано на активізацію соціального капіталу приватної сфери. На початку заняття всі запрошені разом із тренером сіли у коло, сторонніх осіб не було. Важливо, що учасники були між собою не знайомі, а лише двоє із них з'ясували, що мають спільних знайомих, тому частина виказувала сором'язливість (фіксувалося у скутих позах, намаганні переглядати щось у телефоні). Згодом, коли тренер попросила уваги та ознаменувала початок роботи, учасники включилися до спільного простору. Корекційний вплив розпочався *притчюю* «Любов», що послугувала стимульною функцією, оскільки активізувала учасників та їх роздуми щодо їх взаємин із іншими. Перша метафора радше допомогла тренеру запуснути процеси нової ситуації взаємодії, створити умови для занурення учасників у реальність корекційної програми. Водночас історія викликала й тривалу паузу, після якої більша частина учасників висловлювалася щодо власних рефлексій про близькість і почуття. Тренер зміг збірно перефразувати думки учасників, спробувати проінтерпретувати їх у позитум-підході.

Втілений перехід до розгорнутого привітання, де вказувалися власні зацікавлення тренера та мета програми збудив в учасників інтерес щодо змістовного наповнення, часових меж. Це вдалося конвертувати у процес фантазування стосовно того, яким може бути новий досвід взаємин із людьми. Таким чином, тренер отримав інформацію про очікування щодо програми, допоміг сформулювати одиничні і групові запити. Водночас така взаємодія дозволила підсилити поле тренінгової взаємодії.

Вправа «Знайомство» виступила активнішим входом у групову роботу, оскільки поставила завдання кожному учаснику активно «з'явитися» у групі.

Окрім привітання та називання свого імені, слід було збудити саморефлексію: виділити свою позитивну якість, що сприяло доброзичливому фону для успішного виконання наступних корекційних вправ, а також запам'ятовуванню імен один одного, себто гуртуванню – виділенню інших осіб поряд, переживанню їх присутності у спільності. Всі учасники самостійно вказували на свої позитивні риси, не потребували підтримання тренером чи іншими. Цікаво, що один із учасників доволі веселої вдачі юнак намагався одразу жартувати, частина групи сприймала це охоче.

Тренер розповідав групі, що взаємодія протягом заняття втілюватиметься у програмі, що має характерні ознаки тренінгу, всі учасники відзначили, що мають досвід такої взаємодії у межах формальної освіти. Стосовно підходу позитивної психотерапії, то учасники не були знайомими із нею, тому для кращого розуміння тренер подав притчу Н. Пезешкіана про позитивний підхід. Учасники демонстрували активність у виказуванні думок щодо притчі, в основному фокус їх уваги був на значенні погляду зі сторони; пошуку ресурсів, один із учасників зауважив, що «... мабуть, ресурси завжди у нас є, їх треба відстежити, деколи повірити комусь поряд».

Власне остання фраза послугувала тренеру перейти до акценту феномену довіри, що за результатами вимірювання у більшості учасників групи є зниженою. Таким чином, тренер обережно намагався активувати її значення на цьому етапі та внести в обговорення можливість наведення контраргументів, контрконцепцій. Важливо, що група почувалася безпечніше, коли тренер озвучив, що не намагатиметься допомагати змінити цю особистісну характеристику, а тільки пропонує внести це у роботу за згоди. Така домовленість приємно здивувала учасників.

Поступово від опрацювання змістовних та смислових особливостей довіри групою перейшли до вироблення спільних правил. Важливим акцентом було апелювання до рівності у взаєминах та акцентуванні значення

активації дорослої позиції учасників. Ведучий процес модерував процес мозкового штурму, учасники самі сформулювали важливі правила. Водночас це поживило роботу всіх у тренінгу.

Стадію інвентаризації розгорталася більш інтенсивно, оскільки учасники вже більше години працювали в одному полі і злагоджено ще до моменту з'ясування спільних правил. Тренер одразу зорієнтував учасників на роботу із ресурсами близького соціального оточення.

Групі було запропонували спонтанно записати 16 асоціацій щодо цінностей (вправа на зразок вільних асоціацій). Потім їх попарно об'єднати у 8 пар-асоціацій, надаючи кожній парі спільну назву. За аналогією далі їх знову об'єднати у 4, 2 та 1 асоціацію. По завершенню процедури учасники опрацьовували зміст асоціацій, їхні зв'язки та записували для себе особливості своїх цінностей (фактичних, зі знаком «+» та «-»), взаємодії цінностей із цінностями близького оточення. Загалом учасникам було доволі важко вникнути у процеси, потрібні для здійснення вільних асоціацій, тільки після того, як тренер зауважив, що записи – це особистий простір і учасникам дозволено залишати цю інформацію для себе, процеси «запустилися». Більше, ніж заплановано, було використано часу для проведення вправи, але вона дозволила активізувати рефлексії щодо цінностей. На загальне коло тренер запропонував висловитися двом учасникам, такі одразу зголосилися. Учасниця М. розповідала, що вільні асоціації фрагментами, наче кадрами, відновлювали у пам'яті миті з життя, переважно з теми взаємин у сім'ї і близького кола друзів; підкреслювала, що найважливішим для неї завжди було добре ставлення, атмосфера тепла і любові, згадала бабусю, яка була дуже прихильна до неї. Учасниця К. зауважила, що у неї також відбувалися схожі процеси, і ключовим словом виявилось «сім'я», що пов'язує із цінуванням близькості та складним досвідом спілкування із рідними. До рефлексії зголосився згодом і попередньо згадуваний учасник, який жартував на першому колі, який розповів, що виховувався в інтернаті, оскільки сам із

багатодітної сім'ї, а ключовим словом учасника Б. було добро. Така взаємодія засвідчила переживання довірливого ставлення у межах групи та можливостей відкриття у колі, основний акцент, який намагався вловити тренер відбувся, оскільки учасники вивели у діалог поняття цінностей та сім'ї, близького середовища. Серед значущих цінностей визначили доброзичливість. Загальні інтерпретації тренера стосовно зв'язку цінностей та сімейного, дружнього середовища та власне пояснення групових процесів під час виконання завдання вправи було завершенням взаємодії у колі.

Вправа «*Брунівський рух*» сприяла підвищенню активності учасників, дозволила розслабитися та переключити на іншу діяльність.

Учасники після закінчення активної вправи заповзялися за блокноти, оскільки зрозуміли, що буде з'ясування цікавих фактів щодо капіталу та соціального капіталу. Хоч не засмутилися, коли тренер описав наступну процедурну особливість: виклад матеріалу шляхом наведення запитань учасникам і коментування їх відповідей. Частина учасників виказували більше активність у процесі. Учасники продемонстрували кмітливість у відповідях, осягали поняття капіталу, його форм та значення його ресурсів, але складно було диференціювати, яким чином він працює у їх повсякденності. Намагалися починати нарікати на економічний капітал, що загалом було передбачувано. Та на застосування техніки позитивної реінтерпретації у відповідь намагалися знайти плюс у такому стані та можливі ресурси покращення. Лише одна учасниця М. знала про культурний капітал у загальному; символічний капітал взагалі не розуміли учасники, тому тренеру слід було детальніше зупинитися на з'яванні їх особливостей. Щодо поняття соціального капіталу, то більшість із учасників ще до початку тренінгової програми ознайомилися із поняттям в загальному, оскільки хотіли знати, чи це буде цікаво.

Далі тренер запитував учасників про те, як співвідносяться такі форми капіталу між собою, у яких ситуаціях капітал може стати ресурсом. Тут група

запропонувала на фліп-чарті занотувати варіанти ресурсів. Обговорення кожної форми капіталу та оцінювання, якого капіталу є в достатку, а якого бракує, сприяло більшій активності учасників, частково слід було нагадувати про правила говорити по черзі.

Із метою завершити блок обговорень провели вправу «Куля», а водночас вона сприяла підвищенню згуртованості, підсиленню взаєморозуміння та інтеракції учасників між собою. Учасники добре співпрацювали.

Проведення інструменту «*Безпечні люди*» викликало здивування у частини учасників, більшість витягли мобільні телефони, аби гортати списки друзів. Та тренер зауважила, що важливо активувати начебто вже сильні зв'язки, найближче середовище. По завершенню складання списку учасниця Л. сказала, що це складне завдання і взагалі засмучує її, бо вона розуміє, що надто мало поряд надійних людей. У відповідь вона та і загалом група отримала коментар від тренера, що часто ми, як у притчі про позитивний підхід, не знаємо, які ресурси маємо ще не активовані. Тому тренер поставив нове завдання – продзвонити цих людей зі списку за можливості у час тренінгу. Такий «виклик» прийняли 12 осіб із групи. Це хороший показник і вказує на мотивацію надбання соціального капіталу, що, мабуть, підвищується за підтримання, переживання безпеки щодо цього. Зрозуміло, що й груповий процес вплинув на таку активність. Інші 3 особи, які відмовилися приймати участь у такій процедурі пояснили це групі неготовністю, сором'язливістю та тривогою. 12 осіб отримали щонайменше по 2 згоди від безпечних людей, інші, хто одразу не погоджувався, перепитував, чи можна подумати. Учасниця К. переказувала, що її подруга, яку вона просила за можливості колись допомогти із пересадкою квітів, запропонувала їй новий вазон у подарунок, бо якраз пересаджувала алоє. Учасник Б. зауважив, що дядько, із яким він не спілкувався 2 роки, одразу дружньо відгукнувся надавати йому при потребі консультацію щодо

юридичних питань, оскільки сам юрист. Було зафіксовано 2 відмови в однієї учасниці М., яка сприйняла їх з дорослої позиції і навіть одній із потенційних безпечних осіб запропонувала свою послугу посидіти із дитиною. Вправа стимулювала пошуківлення, учасники активно обговорювали переживання після «обдзвону». Тренер допоміг учасникам зрозуміти, що ця вправа є ефективним прикладом активізації соціального капіталу. Учасниця К. висловила, що завжди чекає помочі від однієї-двох осіб, а тепер для себе зрозуміла, що важливо визначати, хто володіє певними ресурсами у її середовищі.

Учасники після перерви на перекус повернулися до кола, що розпочалося із історії. *Притча «Пророк та довгі ложки»* послугувала продовженням роботи щодо безпечних людей, але повернула учасників знову до теми цінностей і довіри. До того ж, учасники намагалися звести поняття довіри до спільних цінностей: активно сперечалися, чи можна довіряти близьким, якщо у них інші цінності. Повернулися до обговорення значення добра (доброзичливості). Тренер запропонувала обміркувати, як учасники переживають цінності самостійності, стимуляції та їх значення у стосунках приватної сфери соціального капіталу; при цьому допомогла з'ясувати первинно зміст цінностей.

На стадії *ситуативного схвалення* тренер запропонував у нотатках записати, за що у тренінговій роботі учасники схвалюють себе. Цю умову виконали всі та погодилися виголосити на коло. Окрім того, у контексті учасник Д., який відмовлявся дзвонити безпечним людям, похвалив себе за дзвінок брату та поділився радістю, що він є його безпечною людиною. Це засвідчує, що учасник відтерміновано відчув потребу, навіть, як варіант, більш свідомо, здійснив крок. Щодо ситуативного схвалення, то вправління у конструктивній критиці позитум-формату сприяло підтриманню позитивної атмосфери, і загалом досвіду успішної взаємодії, визнання себе та інших.

Робота у двох підгрупах під час *стадії вербалізації* дозволила напрацьовувати навички співпраці безпосередньо у творчій взаємодії створення колажів «Ресурси у стосунках із іншими» та «Стосунки з іншими як ресурс». Проведення психологічного аналізу колажів, коментарів учасників та спонтанних «вигуків» сприяло усвідомленню актуальних ресурсів соціального капіталу, особливостей його підтримання, надбання та активізаційних аспектів. Водночас це підсумовує отриманий досвід у тренінгу. Загалом помітним було, що учасники набули нових знань, які лише номінальні, тому потребують тренування, аби впровадити це у життєві практики. Хоча учасник Б. зауважив, що тренінгова взаємодія дозволила йому відчувати різницю між взаєминами з певними проговореними правилами і без них. До його погляду приєдналася учасниця О., яка висловлювала занепокоєння тим, що не знає, як їй все-таки краще будувати взаємини, як проговорити правила, відповідь на запитання їй дала учасниця М., що треба було спробувати подзвонити комусь під час вправи «Безпечні люди». Це засмутило учасницю О., на що тренер запропонувала комусь із учасників спробувати підтримати О. Такий хід тренер прокоментував можливістю будувати і підтримувати стосунки як основу соціального капіталу. Це спрацювало, що учасники відмітили самотушки у спонтанних коментарях.

Завершальна *стадія розширення цілей* втілилися в основному завдяки вправі «Мої мрії», де учасники застосовували й свої напрацювання із інструменту «Безпечні люди». Це засвідчує її проміжну результативність. Учасники обговорювали свої мрії, вказували на позитивний і негативний досвід їхнього досягання та впливу на це з боку оточення раніше. М. вказала, що спробує із іншої відправної точки будувати взаємини. Учасник Я. помітив, що вже давно, як не знайомився із новими людьми. Помітним було, що учасники активізувалися щодо аналізу своїх стосункових питань та ресурсів у них.

Притча «Турботи інших» не викликала обговорень, учасники прослухали її та сказали, що тут все зрозуміло. На цьому етапі підсумкової рефлексії учасники відчували втому, оскільки програма була доволі інтенсивна та вимагала постійної активності учасників. Групова рефлексія відбулася в доброзичливому ключі, учасники показали достатньо високий рівень продуктивності під час спільної діяльності.

Корекційне заняття завершувалося *вправою «Безпечне місце»*, учасники погодилися на релаксаційну активність після того, як тренер пояснив важливість таких засобів для психогігієни.

До контрольного опитування учасники відповідально поставилися, впоралися із завданнями, зіпсованих бланків не було.

Результати статистичного опрацювання даних засвідчують, що у цій групі після проведення корекційної програми, себто впливу, на статистично значущому рівні вдалося досягти підвищення показників психологічного здоров'я: позитивних стосунків із іншими, управління середовищем, цілі у житті ($p \leq 0,01$). Отже, такий варіант заняття демонструє можливість впливати на психологічне здоров'я шляхом активації соціального капіталу. Незафіксовані зміни у показниках особистісного зростання та самоприйняття радше вказують на потребу тривалого впливу на соціальний капітал, досягання більшого його надбання, а також можливості прояву реакції із часом (див. додаток В). У межах позитивної психотерапії, що послуговувала теоретичним підходом в організації корекційної програми показники особистісного зростання, самоприйняття сягають глибиннішого змістовно-характерологічного рівня особистості та потребують тривалого часу для реконструювання – підсилення.

До групи медичних працівників увійшли 12 осіб, із них 5 чоловіків та 7 жінок, віком 20–38 років, у пропорційно відповідному відношенні медсестер та лікарів. Завдання цієї групи було так, як у попередньо описаної групи студентів, спрямовано на активізацію соціального капіталу приватної сфери.

На початку заняття всі запрошені разом із тренером сіли у коло, сторонніх осіб не було. Важливо, що учасники були працівниками різних відділень лікарні, тому вони не пересікаються у роботі. Група не виказувала особливої сором'язливості, радше частина учасників намагалася позиціонувати себе, показати.

Притча «Любов» послугувала стимульною функцією, активізувала учасників та їх роздуми щодо їх взаємин із іншими. Історія не викликала паузи, рефлексія одразу активізувалася. Тренер збірно перефразувала думки учасників та проінтерпретувала їх у позитум-підході.

Втілений перехід до розгорнутого привітання повторив ті ж процеси, що й у іншої групи, що й відстежилося у вправі *«Знайомство»*.

Щодо акценту феномену довіри, що за результатами вимірювання у більшості учасників групи є дещо зниженою. Відстежувалися ті ж процеси, що й у групи студентів.

Вироблення спільних правил відбувалося менш активно, ніж у групі студентів, хоч загалом продуктивно. Це пожвавило роботу всіх у тренінгу.

Стадію інвентаризації група проходила відповідно до запланованого плану. Спонтанні 16 асоціацій щодо цінностей вдавалася швидше, ніж студентам. На загальне коло зголосився лише один учасник О., який розповідав про складні переживання дитинства, батьківські студентські роки, відсутність якісного часу із ними. Він виказав, що раніше опрацьовував цю тему у власній психотерапії, тому не переживає за підняття таких спогадів. Взаємодія дозволила тренеру відстежити встановлення відносно довірливої атмосфери, що насправді із досвіду процесуальних спостережень за роботою колективу лікарні, є дуже рідким явищем. Серед значущих цінностей, як і група студентів, медичні працівники визначили доброзичливість. Загальні інтерпретації тренера стосовно зв'язку цінностей та сімейного, дружнього середовища та власне пояснення групових процесів під час виконання завдання вправи було завершенням взаємодії у колі. Учасники мали бажання

продовжувати рефлексію, та на пропозицію тренера занотувати і висловити згодом погодилися.

Вправа «*Броунівський рух*» була запропонована обережно, та виконання впровадилося у сприятливому ключі для підвищення активності учасників, дозволила розслабитися та переключитися на іншу діяльність.

Виклад матеріалу шляхом наведення запитань учасникам і коментування їх відповідей стосовно капіталу та соціального капіталу. Учасники виказували активність у процесі, демонстрували кмітливість у відповідях, осягали поняття капіталу, його форм та значення його ресурсів, але складно й як у групі студентів було диференціювати, яким чином він працює у їх повсякденності. Із більшістю понять, пов'язаних із капіталом, були незнайомі, тому потребували більше часу для з'ясування. Співвідношення таких форм капіталу між собою, у яких ситуаціях капітал може стати ресурсом учасники опрацьовували у швидкому режимі. Обговорення кожної форми капіталу та оцінювання, якого капіталу є вдосталь, а якого бракує, сприяло більшій активності учасників. У цій групі багато уваги надавалося історіями із свого життя, досвіду інших. Група сама ініціювала підкріпити вивчення матеріалу «живими історіями», як висловився учасник К.

Вправа «*Куля*» сприяла згуртованості, активізації взаємодії учасників між собою.

Проведення інструменту «*Безпечні люди*» викликало цікавість у всіх учасників. Тренер наголосила, що важливо активувати начебто вже сильні зв'язки, найближче середовище. По завершенню складання списку учасники, які швидше впоралися, почали обговорювати між собою свої думки, усвідомлення. Цей потік тренер не намагалася зупинити, оскільки власне цікавий матеріал для процесуальної діагностики. У результаті зауважено, довірливість у контактах між учасниками. Труднощів на запитання тренера ніхто не помітив за собою. Завдання продзвонити цих людей зі списку за

можливості у час тренінгу згодилися усі учасники групи. Учасник Д. запитав, чи може він подзвонити ще й людині не з близького середовища. Тренер узгодила, якщо він переживає таку потребу, то може це зробити. Таким чином, помітно, як вправа, орієнтована на активізацію приватної сфери соціального капіталу стимулює надбання й публічної сфери. Усі 12 осіб отримали щонайменше по 1 згоді від безпечних людей, оскільки було двоє учасників, які не мали номерів тих осіб, яких запланували. Для них додатковим завданням було дістати ці номери в перерві на перекус. Цікаво, що у цій групі не було озвучено інформації щодо відмов. Вправа стимулювала пошук зв'язків, учасники активно обговорювали переживання після «обдзвону». Тренер допоміг учасникам зрозуміти, що ця вправа є ефективним прикладом активізації соціального капіталу.

Учасники після перерви на перекус повернулися до кола, що розпочалося із історії. *Притча «Пророк та довгі ложки»* послугувала продовженням роботи щодо безпечних людей, але повернула учасників знову до теми цінностей і довіри, як було заплановано тренером. Тренер запропонувала обміркувати, як учасники переживають цінності самостійності, стимуляції та їх значення у стосунках приватної сфери соціального капіталу; при цьому допомогла з'ясувати первинно зміст цінностей.

На стадії *ситуативного схвалення* тренер запропонувала у нотатках записати, за що у тренінговій роботі учасники схвалюють себе. Цю умову виконали всі та погодилися виголосити на коло. Вправління у конструктивній критиці позитум-формату сприяло підтриманню позитивної атмосфери, і загалом досвіду успішної взаємодії, визнання себе та інших. Учасниця Г. розповіла, що вони з чоловіком ще від минулого року практикують тижні похвали, яких їх навчили на подружніх реколекціях у церкві. Інші учасники зацікавилися цим, просили поділитися враженнями.

Робота у двох підгрупах під час *стадії вербалізації* дозволила напрацьовувати навички співпраці безпосередньо у творчій взаємодії створення колажів «Ресурси у стосунках із іншими» та «Стосунки з іншими як ресурс». Проведення психологічного аналізу колажів, коментарів учасників та спонтанних «вигуків» сприяло усвідомленню актуальних ресурсів соціального капіталу, особливостей його підтримання, надбання та активізаційних аспектів.

Колажі було доволі схожими до студентських, а акценти розставлені були більш зв'язані із актуальним життєвим досвідом, у студентів (нагадаємо) – орієнтовані у дитинство.

Отриманий досвід у групі тренінгу тренер запропонував висловити за можливості метафорою як спосіб повправлятися у позитумі. Це вдалося 5 учасникам, одним із ключових було висловлювання учасника О. «Свій до свого по своє!».

Завершальна *стадія розширення цілей* втілилися в основному завдяки вправі «Мої мрії», де учасники, як і студенти, застосовували й свої напрацювання із інструменту «Безпечні люди». Учасники обговорювали свої мрії, часом зісковзували у колишні, тоді тренер нагадувала про блансування у часі, що обговорювали у перерві на перекус. Учасниця Б. помітила, що «на цьому тренінгу активізувала два знайомства». Тренер прокоментувала, що це чудове спостереження, оскільки дійсно, ситуація тренінгу дозволяє активізувати соціальний капітал у побудові нових стосунків.

Притча «Турботи інших» викликала обговорення та бажання саморозкриття надалі. Учасники групи у підсумковій рефлексії погодили можливість зустрічей раз на місяць у такому колі, навіть узгодили місце і час, що було ініціативою учасниці Л., молоді медсестри.

Групова рефлексія відбулася у доброзичливому ключі, учасники показали достатньо високий рівень продуктивності під час спільної діяльності.

Завершили заняття вправою «*Безпечне місце*», релаксаційна активність дозволила вийти із ситуації тренінгової взаємодії, повернутися до себе, аби здійснити контрольне опитування (що втілювалося без зауважень).

Як результат, у цій групі після проведення корекційного впливу на статистично значущому рівні вдалося досягти підвищення показників психологічного здоров'я: позитивних стосунків із іншими, управління середовищем ($p \leq 0,001$), цілей у житті ($p \leq 0,01$). Це свідчить про ефективність запропонованої програми та її дієвість у підтриманні психологічного здоров'я шляхом активації соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом. Водночас не зафіксовано статистично значущих змін у показниках психологічного здоров'я: особистісного зростання та самоприйняття. Помітно, що досягли таких же результатів, як із групою студентів, тому інтерпретуємо їх у тому ж ключі (див. додаток В).

Друга програма була орієнтована на активізацію соціального капіталу у фокусі міри доступності до ресурсів як приватної сфери з акцентом на феномені довіри, значенні цінності доброзичливості, так особливо публічної сфери з акцентом на феномені довіри, значенні цінностей безпеки, універсалізму, традиції, влади, що, за гіпотезою, виступають чинниками таких показників психологічного здоров'я: загального показника психологічного благополуччя, автономії, фінансового стресу. Викликом у втіленні програми були результати регресійного аналізу, що вказували на зворотню спрямованість залежності між показником загальної сфери соціального капіталу та загального показника психологічного благополуччя, автономії, фінансового стресу. Таким чином, специфічним завданням було так провадити процесом тренінгу, себто корекційним впливом, щоб не запустити процесів зниження показників психологічного здоров'я.

Цей варіант програми втілювався для групи 15 студентів та групи 13 медичних працівників. Викладатимемо аналіз перебігу та результатів корекційної програми окремо для двох груп, згодом виділяючи певні диференційні особливості та схожість.

Так, до групи студентів увійшли 15 учасників, із них 6 юнаків і 9 дівчат, віком 19–25 років, студентів різних спеціальностей та ВНЗ. Завдання цієї групи було спрямовано на активізацію соціального капіталу приватної сфери частково, із суттєвішим акцентом на активізацію публічної сфери.

На початку заняття всі запрошені разом із тренером сіли у коло, сторонніх осіб не було. Важливо, що учасники були між собою не знайомі, тому частина виказувала сором'язливість (фіксувалося у скутих позах, намаганні переглядати щось у телефоні, переважала манірність у поведінці). Згодом, коли тренер попросила уваги та ознаменувала початок роботи, учасники включилися до спільного простору.

Корекційний вплив розпочався *притчю* «Любов», що послугувала стимульною функцією, оскільки активізувала учасників та їх роздуми щодо їх взаємин із іншими поза найближчим оточенням. Перша метафора послугувала знайомством тренера і групи, механізмом активізації емоційного охоплення ситуації та актуалізації ціннісних переживань. Учасники доволі швидко включилися до діалогу, таким шляхом, досягаючи запропонований матеріал. Спостерігався процес розширення меж повсякденного сприймання, розуміння образів, оскільки присутнім був інтерес до іншого. Техніка метафори на початку заняття посилила фасилітацію групового процесу.

Тренер зміг збірно опрацюватися думки учасників, застосувати парафраз, частину суджень позитивно реінтерпретувати і висловити свій погляд крізь транскультурний підхід. Таким чином, доволі легко було перейти до привітання, де вказувалися власні зацікавлення тренера та мета програми. Учасники до тренінгу отримали загальну інформацію щодо змістовного наповнення, часових меж заняття.

Вправа «Знайомство» виступила переходом до диференціації мовою позитивної психотерапії – з'яви окремих учасників і у полі групи. Окрім привітання та називання свого імені, слід було збудити саморефлексію: виділити власну позитивну якість кожному учаснику. Це сприяло

доброзичливому фону для успішного виконання наступних корекційних вправ, а також запам'ятовуванню імен один одного. Всі учасники одразу «з'являлися», на цьому кроці вдалося перейти сором'язливість.

Помірність і поміркованість у плинності програми одразу стали маркерами для тренера, оскільки у висловлюваннях учасників щодо метафори процесуально фіксувалися побоювання, невпевненість у побудові та підтриманні стосунків із особами публічної сфери соціального капіталу, мережі із слабкими зв'язками. Власне це послугувало відправним пунктом у допомозі поступового усвідомлення притаманного спектру психологічних проблем, пов'язаних із соціальними контактами поза сім'єю, близькими друзями. Побічним застереженням, що намагалася переслідувати, було утримання від глибинних процесів психотерапевтичної роботи. Важливим залишалось утримання на рівні симптомів: тренеру перебувати у дослідницькому процесі щодо групи, а групі щодо себе самих. Саме метафора й дозволяє дистанціюватися, вийти за межі свого усвідомлення, як ми вже зазначали, та подивися на ситуацію збоку.

Тренер запропонував учасникам спробувати сформулювати запити, які вони очікують від програми. Така активність дозволила підсилити поле тренінгової взаємодії, оскільки учасники доповнювали одне одного, зауважували, що мають схожі бажання.

Тренер познайомив групу зі специфікою роботи тренінгової групи, всі учасники відзначили, що мають досвід такої взаємодії у межах формальної освіти. Стосовно підходу позитивної психотерапії, то учасники не були знайомими із нею, для кращого розуміння тренер подав притчу Н. Пезешкіана про позитивний підхід. Учасники демонстрували активність у виказуванні думок щодо притчі; загалом реагували, як попередні групи.

Акцент на феномені довіри, що за результатами вимірювання у більшості учасників групи є зниженим, вдалося здійснити після відкритого запитання щодо неї. Безпеку групи важливо були витримувати у фокусі

власне дослідницького мотиву щодо соціальної довіри загалом, характерної для нашого суспільства. У цій групі достатньо більше часу надалося тренерському інформаційному повідомленню щодо феномену соціальної довіри, цікавих досліджень. Довелося відповідати на запитання учасників, рамкувати цей процес та задовольнити частково їх інтерес футуристичною обіцянкою – надіслати цікаві матеріали на електронні скриньки. Відстежено, що учасників цікавить побудова стосунків у соціальних мережах на основі довіри як ділової домовленості, як певного роду правила «не зрадити», що не сягає глибинного ціннісного переживання. Фокус уваги: як зрозуміти, що із цією людиною можна домовитися, що вона – відповідальна.

Поступово від опрацювання сутнісних рефлексій щодо довіри групою перейшли до вироблення спільних правил. Важливим акцентом було апелювання до рівності у взаєминах та акцентуванні значення активації дорослої позиції учасників. Учасники швидко накидали правила роботи, учасник І. записав їх на фліп-чарті.

Стадію інвентаризації тренер намагалася одразу скеровувати в інтенсивну роботу, оскільки доволі багато запланованих корекційних вправ саме на активізацію соціального капіталу закладено на цей етап програми. Групі було запропонували спонтанно записати 16 асоціацій щодо цінностей (вправа на зразок вільних асоціацій). Потім їх попарно об'єднати у 8 пар асоціацій, надаючи кожній парі спільну назву. За аналогією далі їх знову об'єднати у 4, 2 та 1 асоціацію. Одразу тренер двічі наголошувала, що важливо відчуття межі тренінгу, тобто якщо раптом хтось із учасників відчує, що йому складно працювати з цим матеріалом, із ним підіймаються різні переживання, зупинити цю роботу, записати, а згодом за потреби тренер скерує його на консультацію до спеціаліста. Двоє із учасників М. та Д. зголосилися, що хотіли б це опрацювати із спеціалістом. Процеси вільних асоціацій «запустилися» добре, тільки учасники постійно просили пролонгувати тривалість вправи, оскільки не встигали виконати завдання.

Переліміт часу становив 30 хв, але вправа дозволила добре активізувати рефлексії щодо цінностей. На загальне коло тренер запропонував висловитися двом учасникам, такі одразу зголосилися. Учасниця Д. виказала напруження, яке викликала вправа, оскільки пригадувалися травматичні події (та з учасниць, яка попередньо попросила послуги спеціаліста); підкреслювала, що найважливішим для неї завжди було добре ставлення сім'ї, хоч близькі цього не розуміли, «того й мені часто було важко довіряти людям», «серед моєї групи студентів є більш щасливі вдома, ніж я». Учасник П. зауважив, що ключове слово із асоціацій є самостійність, яку постійно й демонстрували батьки, які доволі заможні зараз, «побудували бізнес самі, але після мого вступу до університету сказали, що я маю сам здобувати у житті все, як вони. Тому після забезпеченого дитинства я зараз вчуся сам себе забезпечувати, це часто дуже складно». Цей учасник – студент юридичного факультету, який навчається на бюджетній формі навчання без стипендії і веде господарство із дівчиною, у її власному будинку, яка не працює. Тому працює більше він, у Тернополі, бувають місяці, коли його дохід ледь доходить до 1000 грн. Планує перейти на заочне навчання, і власне його мотивація у тренінгу – це переосмислення, навчання, як спробувати по-іншому завдяки соціальному капіталу чи «соціальному ліфту» (за його словами) краще «крутитися».

Така взаємодія засвідчила довіру у групі, тренер поступово перейшов до діалогу щодо цінностей та сім'ї, цінностей та взаємин публічної сфери. Серед значущих цінностей визначили доброзичливість серед близьких та орієнтованість на добро загалом (власне про цінність універсалізму за Ш. Шварцом). Загальні інтерпретації тренера стосовно зв'язку цінностей та взаємин у соціальному капіталі було завершенням взаємодії у колі.

Вправа «*Броунівський рух*» сприяла підвищенню активності учасників, дозволила розслабитися та переключити на іншу діяльність.

Виклад матеріалу щодо соціального капіталу втілювався шляхом наведення запитань учасникам і коментування їх відповідей. Частина учасників виказували більше активність у процесі. Учасники продемонстрували кмітливість у відповідях, осягали поняття капіталу, це їм вдавалося краще, ніж іншим групам, оскільки серед них були студенти економічного профілю. Новим для групи було поняття символічного капіталу. Більшість уваги зосередили на понятті соціального капіталу. Тренер продовжувала ознайомлювати, яким чином на соціальний капітал, його стан, впливають цінності із особливим акцентом на цікаві дослідження щодо українського простору та консервативної цінності традиції та її поєднання із цінністю влади. Попередньо тренер роздумувала, яким чином спробувати ввести у роботу цінність безпеки, учасники самостійно зачепили її порушення в умовах війни в Україні. Частина групи виказувала напруження, фон настрою групи дещо впав, що вдалося вирівняти тривалими інтерпретаціями у позитивному підході із залученням досвіду інших культур, як у них вирішуюються ситуації, функціонують ціннісні модули. Із групою на цьому етапі було доволі складно працювати, особливо, зважаючи на економічне мислення частини учасників, володіння цікавим матеріалом, збивати акцент діалогу дозволяла психологізація матеріалу. Особливо це простежилося у встановленні співвідношення форм капіталу між собою, учасник І. самостійно вирішив подати інформаційне повідомлення щодо конвертацій капіталу. Це послугувало точкою для введення у роботу аспекту ресурсності соціального капіталу. Помітною відмінністю від попередніх груп був стан психологічного здоров'я учасників, оскільки виказувалася відкритість до нового, більша гнучкість.

Із метою завершити блок обговорень та дозволити учасникам переключитися на іншу діяльність провели вправу «Куля», яка посприяла підсиленню взаєморозуміння та ефективності взаємодії учасників між собою.

Учасник І., який і до того був активним, зауважив, що «... рушійна сила – у співпраці, а не конкуренції».

Проведення інструменту «*Безпечні люди*» не викликало здивування у частини учасників, більшість витягли мобільні телефони та гортали списки друзів. Та тренер зауважила, що важливо активувати не тільки вже сильні зв'язки, найближче середовище, а вивести себе із зони комфорту – і спробувати зателефонувати навіть тому, хто може і відмовити. Тренер зважував на показники психологічного здоров'я учасників із розумінням, що відмова сприйматиметься у межах норми. Виконати завдання погодилися всі учасники. 15 осіб отримали щонайменше по 2 згоди від безпечних людей, інші, хто одразу не погоджувався, перепитував, чи можна подумати. Вправа стимулювала пошук зв'язків, учасники активно обговорювали переживання після «обдзвону». Тренер допоміг учасникам зрозуміти, що ця вправа є ефективним прикладом активізації соціального капіталу. Учасник Д. розповів, що зателефонував подрузі, аби запитати номер знайомого лікаря, щоб спробувати активізувати зв'язок із ним. Вкінці кінців лікар дав підтримку на запит бути безпечною людиною, окрім того, зацікавився таким інструментом, тому хлопці домовилися про зустріч на тижні за кавою. Учасниця К. встигла продзвонити 12 осіб, із якими узгодила дуже конкретні особливості послуг одне одному: до прикладу, допомогти вигуляти собаку, пофарбувати волосся, прогулятися парком. Завершальне коло по вправі було дуже жвавим, учасники виказували захоплення від такої процедури.

Після перерви на перекус повернулися до кола, що розпочалося із історії. *Притча «Пророк та довгі ложки»*, що, як у попередніх групах, послугувала продовженням роботи щодо безпечних людей, але повернула учасників знову до теми цінностей і довіри.

На стадії *ситуативного схвалення* тренер запропонував у нотатках записати, за що у тренінговій роботі учасники схвалюють себе, а згодом

вдалися до вправлення у конструктивній критиці у позитум-підході. Перебіг активностей був схожим до процесів інших груп.

Робота у двох підгрупах під час *стадії вербалізації* дозволила напрацьовувати навички співпраці безпосередньо у творчій взаємодії створення колажів «Ресурси у стосунках із іншими» та «Стосунки з іншими як ресурс». Проведення психологічного аналізу колажів, коментарів учасників та спонтанних «вигуків» сприяло усвідомленню актуальних ресурсів соціального капіталу, особливостей його підтримання, надбання та активізаційних аспектів. Водночас це підсумовує отриманий досвід у тренінгу. Учасники намагалися узагальнити свої успіхи на тренінгу, починали озвучувати плани. Тому завершальна *стадія розширення цілей* втілилася поволі і плинно у вправі «Мої мрії», де учасники застосовували й свої напрацювання із інструменту «Безпечні люди». Це засвідчує її проміжну результативність. Учасники обговорювали свої мрії, вказували на позитивний і негативний досвід їхнього досягання та впливу на це з боку оточення раніше. Помітним було, що учасники активізувалися щодо аналізу своїх стосункових питань та ресурсів у них. Водночас вирішили обмінятися контактами, створити групу у соціальних мережі для спілкування після закінчення тренінгу.

Притча «Турботи інших» була радше завершенням, учасники були доволі втомленими після інтенсивної роботи. На етапі підсумкової рефлексії відбулися своєрідні завершальні ритуали: взятися за руки запропонувала учасниця О., що видавалося у доброзичливому ключі.

Корекційне заняття завершувалося вправою «Безпечне місце», учасники погодились на релаксаційну активність після того, як тренер пояснив важливість таких засобів для психогігієни, оскільки спочатку мали опір.

До контрольного опитування учасники відповідально поставилися, впоралися із завданнями, зіпсованих бланків не було.

Результати статистичної обробки даних вказали на підсилення фінансового стресу як показника психологічного здоров'я: на рівні статистичної тенденції ($p \leq 0,1$) після корекційного впливу спостерігалось посилення. Тобто в цьому ключі не лише не відбулося позитивної зміни в учасників, а навпаки, вони ще більше почали переживання фінансового стресу. Отже, у результаті активізації ресурсу соціальних інститутів відбулося зростання фінансового стресу: нам не вдалося ослабити цей зв'язок, проаналізувавши побоювання і невпевність учасників. Припускаємо, що було замало часу, найпевніше відбулася актуалізація ресурсу, яка посилила його прояв, а часу на корекцію вже не було. Можливо, невлучний набір корекційних засобів найімовірніше лише частково залучав активізацію ресурсу соціальних інститутів до групової роботи.

Показник психологічного благополуччя змінився на статистично значущому рівні після корекційного впливу, тобто вдалося досягти підвищення ($p \leq 0,01$), що й відбулося із показником автономії ($p \leq 0,001$).

Це свідчить про ефективність запропонованих вправ та їхню дієвість у корекції психологічного здоров'я шляхом активації соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом. Таким чином, ми можемо говорити про те, що організація корекційного заняття за вказаним принципом сприяє підтриманню психологічного здоров'я.

До групи медичних працівників увійшли 13 осіб, із них 5 чоловіків та 9 жінок, віком 20–45 років, у пропорційно відповідному відношенні медсестер та лікарів. Завдання цієї групи було так, як у попередньо описаної групи студентів.

На початку заняття всі запрошені разом із тренером сіли у коло, сторонніх осіб не було. Важливо, що учасники були працівниками різних відділень лікарні, тому вони не пересікаються у роботі. Група не виказувала особливої сором'язливості, зацікавлені були у заході, оскільки попередньо хтось із персоналу розповідав, що це щось схоже на групи підтримки

персоналу як у Польщі (лікарня час від часу організовує поїздки обміну досвідом спільно з Краківським шпиталем).

Корекційний вплив розпочався *притчюю* «Любов», що послугувала стимульною функцією, оскільки активізувала роздуми щодо взаємин учасників із іншими поза найближчим оточенням, стосовно участі у громадських об'єднаннях, знайомств із громадянами інших держав. Учасники, які мали досвід спілкування та загалом взаємодії із особами із різним соціальним статусом, «із різних кіл», як висловилася учасниця Я.

Перша метафора послугувала знайомством тренера і групи, механізмом активізації емоційного охоплення ситуації та актуалізації ціннісних переживань. Водночас метафора дозволила активізувати механізм та втілення принципу самопомоги для особи та групи. Оскільки учасники почали обговорювати свої життєві сценарії. У межах групової роботи це екстраполювалося на групу, поза індивідуальним осягненням, властиво виникла швидше спільність нового досвіду.

Тренер зміг збірно опрацюватися думки учасників, застосовувати парафраз, частину суджень позитивно реінтерпретувати і висловити свій погляд крізь транскультурний підхід.

Таким чином, доволі легко було перейти до привітання та презентації програми, де учасники могли познайомитися з метою та підходом, у якому провадитиметься програма.

Вправа «Знайомство» відбулася за схожими особливостями, що й у групі студентів.

У висловлюваннях учасників щодо метафори процесуально фіксувалися побоювання, невпевненість у побудові та підтриманні стосунків із особами публічної сфери соціального капіталу, мережі із слабкими зв'язками відносно схоже, як і у групі студентів. Особливу активність висловлювала учасниця М., яка розповідала про складність взаємин із посадовцями, які намагаються використовувати, і не підтримують дружбу.

Учасниця Ю. розповідала, що «... часто зневірюється у комусь, але оптимістично налаштована, бо реалістично сприймає життя». Власне це послугувало відправним пунктом у допомозі поступового усвідомлення притаманного спектру психологічних проблем, пов'язаних із соціальними контактами поза сім'єю та близькими друзями. намагалася переслідувати, було утримання від глибинних процесів психотерапевтичної роботи. Етап дистанціювання завдяки метафорі запустився одразу, учасникам водночас це допомогло регреснути. Дотримуємося у цьому контексті функцію історії у поверненні до фантазії. Для дорослих учасників, працівників медичного закладау це позначає крок назад до більш ранніх ступенів розвитку та зняття певних блоків у роботі.

Учасники сформулювали запити, які вони очікують від програми одразу після інструкції тренера, впорядкували їх на фліп-чарті, що не склало труднощів.

Більшість учасників не були знайомими із тренінговою формою роботи, тому потребули пояснень, а також стосовно підходу позитивної психотерапії.

Феномен довіри, що за результатами вимірювання у більшості учасників групи є зниженим, обговорювався у фокусі дослідницького інтересу щодо соціальної довіри загалом, характерної для нашого суспільства. У цій групі також достатньо більше часу надалося тренерському інформаційному повідомленню щодо феномену соціальної довіри, цікавих досліджень. Довелося відповідати на запитання учасників, рамкувати цей процес та задовольнити частково їх інтерес футуристичною обіцянкою – надіслати цікаві матеріали на електронні скриньки. Відстежено, що учасників цікавить побудова стосунків у соціальних мережах на основі довіри як ділової домовленості, як певного роду правила «не зрадити», «стримати обіцянку», «вміти віддячити». Учасник Б. нагадав собі ситуацію виплат зарплатні у бюджетних установах, «чи можна довіряти державі, якщо ти

вкладаєш, а нічого не отримуєш тривало». Діалог звівся до вироблення запитання стосовно варіантів ситуацій напрацювання правил, їх контролювання, учасниця В. відзначила, що «це питання відповідальності. Це продемонструвало готовність більшості учасників групи готовність до побудови та підтримання стосунків публічної сфери соціального капіталу.

Спільні правила учасники запропонували узгодити такі, які б могли використовувати у повсякденності загалом. Тут тренер зауважила, що функція вироблення правил для конкретної групи – це інструмент спільного дотримання меж.

Стадію інвентаризації якісно відкрила вправа пов'язана з вільними асоціаціями. Тренер двічі наголошувала, що важливо відчувати межі тренінгу, тобто якщо раптом хтось із учасників відчує, що йому складно працювати з цим матеріалом, із ним підіймаються різні переживання, зупинити цю роботу, записати, а згодом за потреби тренер скерує його на консультацію до спеціаліста. Учасниця Д. пожартувала, що вони «вже на місці» у психіатричній лікарні. Переліміту часу не зафіксовано, активізація рефлексії щодо цінностей запустилася, хоч учасники вирішили свої ключові слова залишити для себе, для власних роздумів. Учасник О. попросив тренера пояснити, які психологічні механізми працюють у виконанні вправи. Після пояснень учасниця М. висловила, що ключовим словом у неї вийшло «цінність», а попередні два, які вона узагальнила, – це дружба і робота. Спонтанно один із учасників К. запитав дозволу на те, щоб розповісти, як він у юності грався в асоціації, щоб знаходити креативні рішення. Саме цей учасник запропонував іншим учасникам спробувати таким методом пороздумувати про те, як знаходити нові знайомства.

Взаємодія первинно мала засвідчити довіру у групі, а таким чином учасники перейшли до інструментальних навичок надбання соціального капіталу.

Тренер зорієнтував учасників, що серед значущих цінностей у побудові соціального капіталу є значення цінності доброзичливості серед близьких та спрямованість на універсалізм. Водночас тренер запитав учасників, попередньо ознайомивши їх із поняттями, як працюють цінності традиції, влади, безпеки за умови високої значимості в українському суспільстві. Загальні інтерпретації тренера стосовно зв'язку цінностей та взаємин у соціальному капіталі було завершенням взаємодії у колі.

Вправу *«Броунівський рух»* учасники відмовилися виконувати та виявили бажання далі працювати із тематичним матеріалом.

Виклад матеріалу щодо соціального капіталу втілювався шляхом наведення запитань учасникам і коментування їх відповідей. Для більшості учасників поняття соціального капіталу до тренінгу було новим, як інші поняття, пов'язані із ним. Тренер ознайомлювала, яким чином на соціальний капітал, його стан, впливають цінності із особливим акцентом на цікаві дослідження щодо українського простору та консервативної цінності традиції та її поєднання із цінністю влади. Група не виказувала напруження, фон настрою не змінювався. Встановлення співвідношення форм капіталу між собою, учасники забажали спробувати виконувати у групах, це дозволило інтерактивно опрацювати матеріал та підтримало позитивний фон у співпраці. Як і у групі студентів, помітною відмінністю від перших двох груп, задіяних в експерименті, стан психологічного здоров'я учасників відчувався кращим, оскільки виказувалася відкритість до нового, більша гнучкість.

Із метою завершити блок обговорень та дозволити учасникам переключитися на іншу діяльність провели вправу *«Куля»*, що утримувала їх у співпраці та доброму настрої.

Проведення інструменту *«Безпечні люди»*: спершу виказували сором'язливість. Тренер не втручалася у роботу групи, лише спостерігала, учасники самі підтримували одне одного у цій процедурі, домовилися по

черзі дзвонити, але у двох групах. Таким чином, у цій групі учасники самостійно стежили за станом одне одного, виказували соціальну допомогу. 13 осіб отримали щонайменше по 2 згоди від безпечних людей. Вправа стимулювала поживлення, учасники активно обговорювали переживання після «обдзвону». Тренер допоміг учасникам зрозуміти, що ця вправа є ефективним прикладом активізації соціального капіталу. Завершальне коло по вправі було дуже жвавим, учасники виказували захоплення від такої процедури.

Після перерви на перекус повернулися до кола, що розпочалося із історії. *Притча «Пророк та довгі ложки»*, що, як у попередніх групах, послугувала продовженням роботи щодо безпечних людей, але повернула учасників знову до теми цінностей і довіри.

На стадії *ситуативного схвалення* тренер запропонував у нотатках записати, за що у тренінговій роботі учасники схвалюють себе, а згодом вдалися до вправлення у конструктивній критиці у позитум-підході. Перебіг активностей був схожим до процесів інших груп.

Робота у двох підгрупах під час *стадії вербалізації* дозволила напрацьовувати навички співпраці безпосередньо у творчій взаємодії створення колажів «Ресурси у стосунках із іншими» та «Стосунки з іншими як ресурс». Проведення психологічного аналізу колажів, коментарів учасників та спонтанних «вигуків» сприяло усвідомленню актуальних ресурсів соціального капіталу, особливостей його підтримання, надбання та активізаційних аспектів. Водночас це підсумовує отриманий досвід у тренінгу. Учасники намагалися узагальнити свої успіхи на тренінгу та виказували неочікувальну поведінку стосовно підтримання іншими.

Завершальна *стадія розширення цілей* проводилася у швидкому темпі, якого набрали учасники ще від вправи «*Безпечні люди*». Вправа «*Мої мрії*», де учасники застосовували й свої напрацювання із інструменту «*Безпечні люди*». Таким чином виказалася проміжна результативність у

синтезі виконання двох вправ. Учасники обговорювали свої мрії, вказували на позитивний і негативний досвід їхнього досягання та впливу на це з боку оточення на роботі, громадських організацій раніше. Учасники активізувалися щодо аналізу своїх стосункових питань та ресурсів у них.

Притча «*Турботи інших*» послугувала цікавим завершенням роботи, безпосередньо пов'язаної із вивченням соціального капіталу. На етапі підсумкової рефлексії учасникам було запропоновано обійнятися на завершення, що прийняли усі, із теплотою виконали.

Корекційне заняття завершувалося вправою «*Безпечне місце*». Контрольне опитування відбулося, як заплановано.

У результаті статистичної обробки даних у цій групі також отримали підсилення фінансового стресу як показника психологічного здоров'я: на рівні статистичної тенденції ($p \leq 0,01$) після корекційного впливу спостерігалось зростання (див. додаток Г). Таким чином, знову не лише не відбулося позитивної зміни в учасників, а навпаки, вони ще більше почали переживати фінансовий стрес. Припускаємо, що, окрім описаних варіантів такої зміни, слід поглибити досвід тренера в тому, щоб справити належний корекційний вплив у цій точці.

Як і у групі студентів, у групі медичних працівників втілюється зростання показника психологічного благополуччя на статистично значущому рівні після корекційного впливу, тобто вдалося досягти підвищення ($p \leq 0,05$) та показника автономії ($p \leq 0,01$) (див. додаток Г). Отже, можемо свідчити, що впровадження такого варіанту корекційної програми активізації соціального капіталу сприяє підтриманню психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом.

У підсумку визначаємо, корекційний вплив відбувся достатньо ефективно, що підтвердилося отриманими статистично значущими результатами у всіх корекційних групах. Отже, можемо стверджувати, що виконання корекційних завдань сприяє активізації соціального капіталу, який

впливає на підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом. Порівняння результатів корекційних і контрольних груп дозволяє констатувати, що використаний комплекс корекційних вправ показав високу ефективність, на відміну від такої форми заняття як лекція.

Зважаючи на отримані результати щодо програми активізації соціального капіталу можемо стверджувати про соціальний капітал як чинник підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом.

Висновки до третього розділу

Корекційну частину дослідження було побудовано на основі результатів теоретичного аналізу та емпіричного дослідження проблеми та припущення про ймовірність зростання психологічного здоров'я, що сягає зниженого рівня у малозабезпечених, за умови активізації соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом. Підґрунтя корекційного впливу склали спеціально розроблені заняття-зустрічі у західному гуманістичному психодинамічному методі позитивної психотерапії з елементами соціально-психологічного тренінгу. Вибір методу позитивної психотерапії зумовлений можливістю відкриття різних психологічних практик життєконструювання та власне підтримання психологічного здоров'я особи, дозволяючи активізувати ресурси, у нашому фокусі дослідження – соціального капіталу. У побудові програми лежить 5-крокова стратегія групової психотерапевтичної допомоги; техніка метафори, що розповідає про особистісні, міжособистісні, суспільні конфлікти та вказують на можливі розв'язки, полегшуючи розуміння психотерапевтичних завдань шляхом дистанціювання, власне можливості поглянути зі сторони та позначається у якості опори для розуміння.

За результатами попереднього тестування було сформовано 8 груп, 4 експериментальні та 4 контрольні, із осіб із низьким економічним статусом

(у віковому діапазоні 19–45 років, обсягом від 12 до 15 осіб). Кожна група формувалася окремо зі студентів та медичних працівників, а принцип формування визначався відповідно до вимірних показників соціального капіталу та психологічного здоров'я, що мали сягати: низького та середнього рівня прояву, з урахуванням низького економічного статусу. У дослідженні в одній і тій самій групі активізації надавалася лише одна певна доступність до ресурсів соціального капіталу. Корекційний вплив будувався на втіленні двох різних корекційних програм, осердя цих програм складають результати регресійного аналізу, що засвідчують прогнози поведінки (активізації) соціального капіталу як чинника стосовно підтримання психологічного здоров'я, тобто можливості передбачити найбільш вірогідне значення психологічного здоров'я під впливом соціального капіталу.

Першу програму побудували на основі позитивної спрямованості зв'язку між показниками соціального капіталу та психологічного здоров'я. Програма орієнтована на активізацію соціального капіталу у фокусі підсилення міри доступності до ресурсів приватної сфери із акцентуванням уваги на феномені довіри, значенні цінностей доброзичливості, самостійності і стимуляції, що, за гіпотезою, виступають чинниками таких показників психологічного здоров'я: особистісного зростання, позитивних стосунків із іншими, управління середовищем, цілей у житті, самоприйняття.

Другу програму побудували на основі зафіксованої зворотної залежності показників соціального капіталу та психологічного здоров'я. Вона передбачала активізацію соціального капіталу у фокусі міри доступності до ресурсів як приватної сфери з акцентом на феномені довіри, значенні цінності доброзичливості, так особливо публічної сфери з акцентом на феномені довіри, значенні цінностей безпеки, універсалізму, традиції, влади, що, за гіпотезою, виступають чинниками таких показників психологічного здоров'я: загального показника психологічного благополуччя, автономії, фінансового стресу.

Після проведення корекційної роботи був проведений контрольний зріз, що зафіксував зміни у прояві психологічного здоров'я на статистично значущому рівні внаслідок корекційного впливу в кожній окремій групі.

Перший варіант програми, реалізований у двох групах, демонструє підвищення показників психологічного здоров'я: позитивних стосунків із іншими, управління середовищем, цілі у житті, що підтвердило можливість впливати на психологічне здоров'я шляхом активації соціального капіталу. Незафіксовані зміни у показниках особистісного зростання та самоприйняття радше вказали на потребу тривалого впливу на соціальний капітал, а також можливості прояву реакції із часом.

Реалізація другого варіанту програми в інших двох групах вказала на підвищення психологічного благополуччя та автономії, а також підсилення фінансового стресу як показника психологічного здоров'я на рівні статистичної тенденції внаслідок актуалізації ресурсу, що посилило його прояв, водночас тривалість часу на корекцію була обмежена.

Таким чином, впровадження корекційної програми у методі позитивної психотерапії із використанням елементів соціально-психологічного тренінгу активації соціального капіталу сприяє підтриманню психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом. Результати корекційної частини емпіричного дослідження демонструють потребу більш детального ставлення до активації ресурсів публічної сфери соціального капіталу, часткого перегляду роботи із значенням цінностей традиції та влади.

Основні емпіричні результати розділу опубліковано у 2 працях у фахових виданнях.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми впливу соціального капіталу на психологічне здоров'я осіб із низьким економічним статусом. Отримані результати дозволяють зробити такі висновки:

1. Психологічне здоров'я особи розглянуто у гуманістичному підході як стан динамічного балансу між запитами світу та розкриттям власного потенціалу особою, що втілюється у її переживанні суб'єктивного благополуччя і перебуває у зв'язку із економічним статусом. Особи із низьким економічним статусом переживають зниження показників психологічного здоров'я.

Соціальний капітал постає як системне соціально-психологічне явище, динамічний індивідуальний ресурс особи, що набувається у мережі стосунків взаємного знайомства та визнання на основі індивідуальних цінностей, толерантності та підтримується завдяки довірі. Соціальний капітал особи виказується у володінні доступом до ресурсів мережі стосунків приватної та публічної сфери, що є його мірилом. У структурі соціального капіталу виділяються цінності, довіру, толерантність.

2. Особам із низьким економічним статусом, порівняно із забезпеченими особами, за показниками психологічного здоров'я притаманні: увиразнена соціальна фрустрованість ($p \leq 0,05$), фрустрованість рівнем своєї освіти ($p \leq 0,01$), матеріальним станом ($p \leq 0,05$), житлово-побутовими умовами ($p \leq 0,05$), можливістю вибору місця роботи ($p \leq 0,05$); нижчий рівень суб'єктивного економічного благополуччя ($p \leq 0,05$), позитивних стосунків із іншими ($p \leq 0,05$), автономії ($p \leq 0,01$), самоприйняття ($p \leq 0,01$) та психологічного благополуччя ($p \leq 0,01$), а фінансова депривованість ($p \leq 0,001$), фінансовий стрес є більш вираженими.

3. Виявлено особливості розвитку сфер соціального капіталу осіб з низьким економічним статусом: публічна сфера соціального капіталу та його соціально-професійний ресурс використовується цими особами набагато менше, ніж тими, хто має високий економічний статус. В осіб із низьким економічним статусом слабкою є доступність до ресурсу дозвілля приватної сфери соціального капіталу. Водночас загальний стан приватної сфери цієї групи осіб є достатньо активований, що виказується у високій мірі доступності до ресурсу продуктивних вмінь та емоційного ресурсу. Малозабезпеченим властиво виявляти низький рівень довіри, що ускладнює активізацію та набуття соціального капіталу загалом.

Домінантною цінністю осіб із низьким економічним статусом є конформність, що виказується як мотиваційна ціль пошуку опори в середовищі та досить пасивній позиції. Малозабезпеченим також характерно визнавати значущою потребу у безпеці як посягання на просоціальні цінності. Диференціація прояву їхніх ціннісних пріоритетів вказує на увиразнено нижчий прояв стимуляції та самостійності від осіб із високим економічним статусом.

Толерантність осіб з низьким економічним статусом нижча, ніж осіб із високим, і не є умовою для активації та надбання соціального капіталу, що властиво забезпеченим.

4. Визначено специфіку зв'язку сфер та складових соціального капіталу із компонентами психологічного здоров'я: *соціальною фрустрованістю* – чим більше активований соціальний капітал, то слабшою стає соціальна фрустрованість; *управління середовищем* – чим вищою є доступність до ресурсів продуктивних умінь приватної сфери соціального капіталу, тим вище управління середовищем; *позитивними стосунками з іншими* – чим вища доступність до ресурсу прийняття і підтримання близькими та значення цінності самостійності, то ліпші взаємини з іншими людьми, чим вищий рівень соціального капіталу, то більше зростають самостійність і

незалежність особи, слабнуть її конформність та зміцнюється орієнтація на власні критерії самооцінки; *особистісним зростанням* – доступність до ресурсу приватної сфери, пріоритетність цінностей доброзичливості та стимуляції підвищують особистісне зростання; *цілями в житті* – доступність до ресурсів приватної сфери, зокрема, у просторі близького оточення, культивує усвідомлення смислів у часовій перспективі, загалом цілепокладання на життєвому шляху; *самоприйняттям* – доступність до емоційного ресурсу приватної сфери, себто підтримання близьким соціальним оточенням сприяє його підвищенню; *фінансовим стресом* – із зростанням цінності безпеки її показник збільшується; *автономією* – із підвищенням пріоритетності цінності універсалізму автономія зростає; із зростанням пріоритету цінностей традиції та влади – знижується.

Побудована за результатами емпіричного дослідження психологічна модель впливу соціального капіталу на психологічне здоров'я осіб із низьким економічним статусом ілюструє як саме індивідуальні цінності впливають на залучення до взаємодії із іншими; довіра виконує функцію підтримання залучення, забезпечує активізацію соціального капіталу загалом; доступність до ресурсів соціальної мережі, індивідуальні цінності, довіра визначають імовірність зростання/зниження психологічного здоров'я.

5. Експериментально обґрунтовано можливість підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом через активізацію їхнього соціального капіталу. Втілення двох різних корекційних програм у методі позитивної психотерапії дозволило зафіксувати зростання показників психологічного здоров'я матеріально незабезпечених осіб: психологічного благополуччя ($p \leq 0,01$), автономії ($p \leq 0,001$), цілей у житті ($p \leq 0,01$), позитивних стосунків з іншими ($p \leq 0,01$), здатності управляти середовищем ($p \leq 0,001$).

Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо у вивченні соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я особи

в кризових умовах, адаптації корекційних програм та напрацювання нових, зокрема, у межах проблеми соціально-психологічної адаптації особи та спільноти, зокрема учасників бойових дій, членів їхніх сімей та вимушено переміщених осіб внаслідок воєнного конфлікту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Асмолов А. Г., Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А. О смыслах понятия «толерантность» / А. Г. Асмолов, Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова // Век толерантности : Научно–публицистический вестник. – М. : МГУ, 2001. – С. 8–18.
2. Бабак І. М. Бідність як критерій оцінювання рівня життя населення / І. М. Бабак // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2013. – Вип. 57. – С. 41–48.
3. Багнюк А. Л. Соціальний капітал і квантифікація суспільних процесів у сучасному соціумі [Електронний ресурс] / А. Л. Багнюк. – Режим доступу : www.filosof.com.ua/Jomel/M_71/Vahnuk.pdf.
4. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного дослідження / А. Бова // Економічний часопис ХХІ. – 2003. – № 5.
5. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – С. 67–74.
6. Братусь Б. С. К проблеме человека в психологии / Б. С. Братусь // Вопросы психологии. – 1997. – № 5. – С. 3–19.
7. Браун В. Дж., Русинова Н. Л. Социальные неравенства и здоровье / В. Дж. Браун, Н. Л. Русинова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1999. – № 1. – С. 101–115.
8. Бурдье П. Формы капитала / П. Бурдье // Экономическая социология. – 2002. – № 5. – С. 60–75.
9. Васютинський В. О. Особливості комунікативних орієнтацій осіб, які психологічно тяжіють до бідності / В.О.Васютинський // Матеріали науково-практичної конференції «Права осіб із спектром аутистичних порушень: освітні, соціальні та медичні послуги», 3-4 липня 2013 р., Львів: «Тріада плюс», 2013. – С. 21–26.
10. Васютинський В. О. Особливості комунікативних орієнтацій осіб, які психологічно тяжіють до бідності / В.О.Васютинський // Матеріали науково-

практичної конференції «Права осіб із спектром аутистичних порушень: освітні, соціальні та медичні послуги», 3-4 липня 2013 р., Львів: «Тріада плюс», 2013. – С. 21–26.

11. Васютинський В. О. Психологічні ознаки спадкування стилю життя в групах із різним матеріальним статусом / В. О. Васютинський // Актуальні проблеми практичної психології : зб. наук. праць. – Херсон, 2012. – Ч. 1. – С. 80–83.

12. Васютинський В. О. Статеві-вікові особливості свідомості та поведінки носіїв різного матеріального статусу / В. О. Васютинський // Вісник Одеського національного університету. – Т. 16. – Вип. 11, част.1. – Одеса, 2011. – С. 201–209.

13. Васютинський В. О. Стиль життя як соціально-психологічна характеристика культури бідності / В. О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2012. – Вип. 30 (33). – С. 19–32.

14. Васютинський В. О. Ціннісні орієнтації громадян із різним матеріальним статусом у передвиборчому контексті / В. О. Васютинський // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Інституту психології Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Т. XIV, част.1. – К., 2012. – С. 43–49 15.

15. Васютинський В. О. Ціннісно-орієнтаційні уподобання молоді з різним рівнем матеріальної забезпеченості / В. О. Васютинський // Психологічні перспективи. – Вип.19. – Луцьк, 2012. – С.78–84.

16. Васютинський В.О. Цілі та способи психологічної допомоги носіям бідності як стилю життя / В. О. Васютинський // Проблеми політичної психології: Зб. наук. праць. – Вип. 1 (15). – К., 2014. – С. 190–197.

17. Вінков В. Ю. Соціальний капітал як ресурс економічного благополуччя особи / В.Ю. Вінков // Концептуальні засади дослідження соціально-психологічної природи бідності як стилю життя: Матер. наук.-практ. семінару. – Суми: Нота Бене, 2013. – С. 19–24.

18. Вінков В. Ю. Соціально-психологічні особливості набуття молоддю

- соціального капіталу / В.Ю. Вінков // Вісник ОНУ. Сер. : Психологія. – Т. 18. – вип. 24. – 2013. – С. 62–69.
19. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса / Н. Е. Водопьянова / СПб. : Питер, 2009. – 336 с.
20. Всемирная декларация по здравоохранению ВОЗ. Копенгаген, 1998; Загальна декларація прав людини. – К., 1998. – С. 3–8.
21. Горбунова В. В. Як спланувати психологічний експеримент? / В. В. Горбунова // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 4. – С. 12–16.
22. Горбунова В. Психологічна бесіда з позицій професійної етики та філософії позитум-підходу / Вікторія Горбунова // Позитум Україна : науч.-практ. ж-л. – 2013. – № 5. – С. 136 – 145.
23. Горбунова В. В. Психологія командотворення: ціннісно-рольова парадигма : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.05 / В. В. Горбунова ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Київ : [б. в.], 2014. – 389 с.
24. Гугнін Е. Феномен соціального капіталу / Е. Гугнін, В. Чепак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 49–56.
25. Гундаров И.А. Закон духовной детерминации здоровья // И.А. Гундаров Философия здоровья. М. : ИФ РАН, 2000. – С. 163.
26. Гусев І. М. Особливості корекційного впливу на формування адекватної політичної поведінки молоді, що належить до субкультури бідності / І. М. Гусев // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – К. : Гнозис, 2013. – Додаток 1 до Вип. 29, Том 1. – С. 208–214.
27. Гусев І. М. Проблема природи бідності в західних дослідженнях [Електронний ресурс] / І. М. Гусев // «Самовизначення особистості в соціумі: теорія, методологія, практика» : Матеріали методологічного семінару для аспірантів та молодих науковців Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. – 2011. – Режим доступу : <http://www.ispp.org.ua>

/podiy_33.htm

28. Гусев І. М. Психологічні особливості політичної поведінки молоді, що належить до субкультури бідності / І. М. Гусев : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.11 / І. М. Гусев. – Київ. – 2013. – 187 с.
29. Данильченко Т. В. Місце суб'єктивного соціального благополуччя в системі психологічних категорій / Т. В. Данильченко // Український психолого-педагогічний науковий збірник. – 2014. – № 3. – С. 46–56.
30. Данильченко Т. В. Ознаки соціального добробуту в українському вимірі / Т. В. Данильченко // Наук. вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія “Психологічні науки”. – Вип. 1, т. 2. – Херсон, 2015. – С. 65–72.
31. Данильченко Т. В. Структура суб'єктивного соціального благополуччя особистості / Т. В. Данильченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2015. – № 1(3). – С. 30–34.
32. Дейнека О. С. Динамика макроэкономических компонентов образа денег в обыденном сознании / О. С. Дейнека // Психологический журнал. – 2002. – № 6. – С. 13–21.
33. Дейнека О. С. Экономическая психология. / О. С. Дейнека // – СПб : Изд-во СПбГУ, 1999. – 106 с.
34. Демків О. Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операціональні параметри / О. Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 99–111.
35. Демографічні чинники бідності (колективна монографія) / За ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України. – 2009. – 184 с.
36. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология: Учеб. пособие / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2013 – 320 с.
37. Дубровина И.В. Школьники и охрана их здоровья / И.В.Дубровина // Школа здоровья, 1998. – Т. 5. – №2. – С. 50 – 57.
38. Єлагін В. П. Про сутність поняття «соціальний капітал» та його роль у процесі розбудови соціальної держави / В. П. Єлагін // Актуальні проблеми

державного управління. – 2011. – № 1.

39. Журавлев А. Л. Нравственно-психологическая регуляция экономической активности / А. Л. Журавлев, А. Б. Купрейченко // – М. : Издво «Ин-т психологи РАН», 2003. – 436 с.

40. Журавлев А. Л. Программа социально-психологического исследования экономического сознания личности /А. Л. Журавлев, Н. А. Журавлева // Современная психология: Состояние и перспективы исследований. Ч. 5 – М. : Изд-во «Ин-т психологи РАН», 2002. – С. 11–41.

41. Инглхарт Р. Модернизация и постмодернизация / Р. Инглхарт // Новая индустриальная волна на Западе. / Под ред. В. Иноземцева.– М., 1999. – 268 с.

42. Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології : [монографія] / [М. М. Слюсаревський, В. В. Жовтянська, М. М. Скорик, Н. В. Хазратова та ін.] ; за наук. ред. М. М. Слюсаревського ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 360 с.

43. Каира Ю. В. Влияние субкультуры бедности на систему социальной ответственности безработных в современной России / Ю. Каира // Бюллетень региональных социологических исследований. – 2011. – № 6 (10). – С. 18–39.

44. Каніболоцька М. С. Соціально-психологічні особливості ставлення до здоров'я молоді з різним економічним статусом : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / Каніболоцька Марія Сергіївна. – К. : ІСПП НАПН України, 2014. – 184 с.

45. Карандашева В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. – СПб. : Речь, 2004. – 70 с.

46. Карвацкий А. Андеркласс и культура бедности в среде бывших государственных сельских хозяйств в контексте теоретических и интерпретационных дискуссий / А. Карвацкий, Д. Антонович // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 1. – С. 36–71.

47. Карикаш В. Триединая природа субъективного / Владимир Карикаш //

- Позитум Украина : науч.-практ. ж-л. – 2013. – № 5. – С. 43 – 54.
48. Карикаш В. И. Основы психологического консультирования в позитум-подходе / В. И. Карикаш, Н. А. Босовская, Ю. Е. Кравченко, С. А. Кириченко. – Черкассы, 2009. – 43 с.
49. Карпенко Є. В. Аксіопсихологічний формат позитивної психотерапії / Є. В. Карпенко, З. С. Карпенко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – № 26 (50). – Ч. II. – С. 36 – 39.
50. Карпенко Є. В. Трансформація захисних механізмів у процесі самоактуалізації особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Є. В. Карпенко ; Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – Київ : [б. в.], 2012. – 20 с.
51. Климчук В. Психодрама актуального мотиваційного конфлікту: 5 кроків психологічної допомоги / Віталій Климчук // Позитум Украина : науч.-практ. ж-л. – 2013. – № 5. – С. 145 – 151.
52. Климчук В. О. До проблеми використання критерію Манна-Уїтні та критерію знаків у психології / В. О. Климчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – №7. – С. 6–11.
53. Климчук В. О. Математичні методи у психології : навчальний посібник для студентів психологічних спеціальностей / В. О. Климчук. – К. : Освіта України. – 2009. – 288 с.
54. Климчук В. О. Мотиваційний дискурс особистості в інтеракційному просторі : дис. ... докт. психол. Наук / В. О. Климчук; – Київ : [б.в.], 2015. – 412 с.
55. Коньков А. Т. Социальный капитал как концепция экономической социологии и его роль в системе экономического взаимодействия: автореф. дис ... докт. социол. наук / А. Т. Коньков; . – Москва : [б.в.], 2006. – 39 с.
56. Корнилова Т. В. Введение в психологический эксперимент : учебник / Т. В. Корнилова. – 2-е изд. – М. : Изд-во МГУ, 2001. – 256 с.
57. Коробка Л. Здоров'я як основа людського капіталу в контексті

глобалізації: психологічний аспект / Лариса Коробка // Психологічні перспективи. Спеціальний випуск «Психологічні виміри українського соціокультурного простору». – К., 2011 – С. 28–35.

58. Коробка Л. М. Методичні засади соціально-психологічного дослідження ставлення до здоров'я осіб з різним рівнем психологічного тяжіння до бідності / Л. М. Коробка // Український науковий журнал «Освіта регіону». – 2013. – №3. – С. 286–290.

59. Коробка Л. М. Особливості ставлення до здоров'я носіїв бідності як стилю життя / Лариса Коробка // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 686. Педагогіка та психологія – Чернівці: Чернівецький нац. у-т, 2014. – С. 49–58.

60. Коробка Л. М. Соціально-психологічний аналіз проблеми бідності як способу життя / Л. М. Коробка // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 11. – С. 223–232.

61. Коробка Л. М. Соціально-психологічні особливості здоров'я громадян із різним матеріальним становищем // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [ред.. рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремінь] – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 30 (33). – С.114–125.

62. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139.

63. Кравченко Ю. Перспективы интеграции коучинговых и тренинговых технологий на основе позитивного кросс-культурного подхода / Юрий Кравченко, Денис Дубравин, Зумрад Азимова // Позитум Украина : науч.-практ. ж-л. – 2009. – № 3. – С. 85 – 98.

64. Кравченко Ю. Четыре времени Перспективы концепции четвертичности времени для психотерапии, менеджмента и коучинга / Юрий Кравченко // Позитум Украина : науч.-практ. ж-л. – 2011. – Спецвыпуск. – С. 44 – 55.

65. Кэмпбелл Д. Т. Модели экспериментов в социальной психологии и

прикладных исследованиях : пер. с англ. / Дональд Т. Кэмпбелл ; [сост. и общ. ред. М. И. Бобнева] ; [авт. вступ. ст. Г. М. Андреева] ; [ред. Э. М. Пчелкина] . – М. : Прогресс, 1980. – 391 с.

66. Лебедева Н. М. Ценности культуры и развитие общества / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко. – М.: Изд-во ГУ–ВШЭ, 2007.

67. Лебедева Н. М., Татарко А. Н. Этническая идентичность, статус группы и тип расселения как факторы межгрупповой интолерантности // Психологический журнал. – 2005. – Т.26. – №3. – С. 51–64.

68. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды / Курт Левин : [пер. с англ.] – М.: Смысл, 2001. – 572 с.

69. Лесечко М. Д. Соціальний капітал: теорія і практика : [монографія] / М. Д. Лесечко, О. Г. Сидорчук.– Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – 220 с.

70. Лібанова Е. М. Вимірювання якості життя в Україні, аналітична доповідь : Монографія / Е. М. Лібанова, О. М. Гладун, Л. С. Лісогор та ін. – К. : 2013. – 50 с.

71. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу. – СПб. : Евразия, 1997. – 322 с.

72. Мачеринскене И., Минкуте-Генриксон Р., Симанавичене Ж. Социальный капитал организации: методология исследования / И. Мачеринскене, Р. Минкуте-Генриксон, Ж. Симанавичене //Социологические исследования. – 2006. – № 3. – С. 29–39.

73. Мезенева М. В. Социальные ресурсы молодых семей в преодолении бедности (на материалах Вологодской области) : автореф. дис. ... канд. социол. наук / М. В. Мезенева. – СПб., 2012. – 30 с.

74. Михайловська О. Г. Соціальний капітал як ресурс інститутів громадянського суспільства [Електронний ресурс] / О. Г. Михайловська // Гілея: наук. вісн. – 2010. – Вип. 40. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_40/Gileya40/P3_doc.pdf

75. Мушевич М. І. Клінічна психодіагностика : Методичні рекомендації для студентів ф-ту психології / М. І. Мушевич. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин.

держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2006. – 170 с.

76. Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации [Электронный ресурс] / К. Муздыбаев – Режим доступа : <http://www.nir.ru/sj/sj/sj1-01muz.html>.

77. Муздыбаев К. Стратегия совладания с жизненными трудностями. Теоретический анализ / К. Муздыбаев // Журнал социологии и социальной антропологии. – Том 1. – 1998. – №2. – С. 100–109.

78. Муздыбаев К. Жизненные стратегии современной молодежи: межпоколенческий анализ / К. Муздыбаев // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Т.7. – №1. – С. 175–189.

79. Мурали В., Ойбод Ф. Бедность, социальное неравенство и психическое здоровье [Электронный ресурс] / В. Мурали, Ф. Ойбод // Обзор современной психиатрии. – 2004. – Вып. 23. – Режим доступа : <http://www.psyobsor.org/1998/23/2-1.php>.

80. Мьяленко В. В. Психологічні чинники професійної та економічної невизначеності матеріально незабезпечених осіб / В. В. Мьяленко // Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (10-12 жовтня 2012 р., м. Запоріжжя). – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – С. 158–160.

81. Наследов А. SPSS : Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках / А. Наследов. – СПб. : Питер, 2005. – 416 с.

82. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных / А. Д. Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 388 с.

83. Небоженко В. С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві / В. С. Небоженко. – К. : Абрис, 1994. – 64 с.

84. Ніздрань О. А. Активізація соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я ветеранів війни на сході України / О. А. Ніздрань // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових

праць – №4 (29). – Київ, 2015. – С. 135–141.

85. Ніздрень О. А. Методичні засади дослідження зв'язку психологічного здоров'я і соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом / О. А. Ніздрень // Педагогічний процес: теорія і практика. – 2015. – Вип. 3–4. – С. 49–53.

86. Ніздрень О. А. Особливості застосування позитум-підходу у роботі практичного психолога психоневрологічної лікарні / О. А. Ніздрень // Друга міжнародна науково-практична конференція «Медична психологія: здобутки, розвиток та перспективи» (21-22 листопада 2013). – К. – Всеукраїнська громадська організація «Українська асоціація лікарів-психологів». – 2013. – С. 131–132.

87. Ніздрень О. А. Особливості зв'язку соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом та їхнього психологічного здоров'я: аналіз результатів дослідження [Електронний ресурс] / О. А. Ніздрень // Scientific Journal «ScienceRise». – 2016. – №10/1 (27) : Психологічні науки. – Режим доступу: <http://journals.uran.ua/sciencerrise/article/view/81338>.

88. Ніздрень О. А. Психологічне здоров'я осіб із низьким економічним статусом у контексті набуття соціального капіталу / О. А. Ніздрень // Підрозд. колектив. монографії «Соціальна психологія бідності» / Ін-т соц. та політ. психол. НАПН України; гол. ред. В. О. Васютинський. – К.: Міленіум, 2016. – 297 с. – С. 276–281.

89. Ніздрень О. Впровадження позитивної психотерапії у програму активізації соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом / Олександра Ніздрень // «Психологія особистості». – 2016. – № 1 (7). – С. 141–150.

90. Ніздрень О. Поняттєве поле психологічного здоров'я людини / Олександра Ніздрень // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – Вип. 686 : Педагогіка та психологія. – С. 114–120.

91. Ніздрень О. Соціальний капітал: соціально-психологічне явище /

- Олександра Ніздрень // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. – Вип. 686 : Педагогіка та психологія. – С. 114–120.
92. Ніздрень О. А. Особливості взаємозв'язку соціального капіталу та психологічного здоров'я осіб із різним економічним статусом: аналіз результатів дослідження / О. А. Ніздрень // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редакційна рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін.] – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 36 (39). – С. 173–182.
93. Овчарова Л. Н. Теоретико-методологические вопросы определения и измерения бедности / Овчарова Л. Н. // Spero. – 2012. – №16. – С. 15–38.
94. Олпорт Г. Личность в психологии / Г. Олпорт. – СПб. – 1998.
95. Патнам Р. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії / Р. Патнам, Р. Леонарді : [пер. з англ. В. Ющенко]. – К. : Основи, 2001. – 302 с.
96. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия : семья как терапевт / Носрат Пезешкиан – М. : Смысл, 1993. – 332 с.
97. Пезешкиан Н. Торговец и попугай. Восточные истории в психотерапии [Електронний ресурс] / Носрат Пезешкиан. – М. : Генезис, 2004. – 160 с. – Режим доступу: <http://www.ex.ua/18857556>.
98. Пезешкиан Н. 33 и 1 форма партнерства / Носрат Пезешкиан. – М.: Медицина, 1998. – 288 с.
99. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия / Носрат Пезешкиан. – М. : Медицина, 1996. – 464 с.
100. Пезешкиан Н. Психотерапия повседневной жизни: тренинг разрешения конфликтов / Носрат Пезешкиан. – СПб. : Речь, 2004. – 288 с.
101. Пезешкиан Н. Роль идентичности и культуры в современном мире с точки зрения позитивной психотерапии / Носрат Пезешкиан // Позитум Украина : науч.-практ. ж-л. – 2007. – № 1. – С. 5 – 14.

102. Пезешкиан Х. Позитивная психотерапия как транскультурный подход в российской психотерапии : дис. ... докт. психол. наук : 14.00.18; 19.00.04 / Х. Пезешкиан ; Научно-исследовательский психоневрологический институт им. В. Н. Бехтерева, Московская медицинская академия им. Й. М. Сеченова и Висбаденский институт последипломного образования врачей по психотерапии (ФРГ). – Санкт-Петербург : [б. в.], 1998. – 87 с.
103. Пеньковська Н. М. Баланс «любити-знати» як чинник оптимізації сучасної вищої формально освіти // Позитум Україна : науч.-практ. ж-л. – 2007. – № 1. – С. 68 – 73.
104. Петраков Б. Д., Петракова Л. Б. Психическое здоровье народов мира в XX веке / Б. Д. Петраков, Л. Б. Петракова // Медицина и здравоохранение. Серия: социальная гигиена и организация здравоохранения. – М., 1984. – 69 с.
105. Подолання негативних наслідків належності до неефективних субкультур: соціально-психологічний тренінг : метод. рекомендації / Т. І. Белавіна. В. О. Васютинський та ін. ; за ред. В. О. Васютинського. – К. : Міленіум, 2016. – 58 с.
106. Полищук Л. И., Меняшев Р. Ш. Экономическая отдача от социального капитала: о чем говорят российские данные? / Л. И. Полищук, Р. Ш. Меняшев // XI Международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества. – Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. – Т. 2. – С. – 159–170.
107. Практическая психология образования / под ред. И. В. Дубровиной : Учебник для студентов высших и средних специальных заведений. – М. : ТЦ Сфера. – 2000. – С. 34.
108. Радаев В. В. Экономическая социология / В. В. Радаев. — М.: Издательский дом ГУ–ВШЭ, 2005.
109. Радаев В. В. Что такое рынок: экономико-социологический подход / В. В. Радаев // Экономическая социология. – 2007. – Т. 8. – № 1 – С.9–27.
110. Радаев В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В. В. Радаев // Общественные науки и современность. – 2002. – Т. 3. – № 4. – С. 5–16.

111. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара: Бахрах-М, 2001. – 672 с.
112. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М. – 1994.
113. Родіна Н. В. Соціально-економічний статус і копінг у контексті безпеки особистості / Н. В. Родіна // Вісник ОНУ. – 2013. – Т. 18. – Вип. – 24. – С. 215–222.
114. Рудестам К. Групповая психотерапия психокоррекционные группы: теория и практика [Электронный ресурс] / пер. с англ. А. Голубев (предисловие, главы 1, 9, 10, 11, 12, 13), Л. Трубицына (главы 2, 6, 7), Э. Дикий (главы 3, 4, 5, 8) / К. Рудестам. – СПб.: Питер Ком, 1998. – Режим доступа : <http://www.psylib.org.ua/books/rudes01/index.htm>.
115. Савченко Т. Н. Субъективное качество жизни. Подходы, методы оценки, прикладные исследования / Т. Н. Савченко, Г. М. Головина. – М. : Институт психологии РАН, 2006. – 169 с.
116. Семке В. Я. Психическое здоровье и общество / В. Я. Семке // Сибирский вестник психиатрии и наркологии. – 1996. – №1. – С. 5–7.
117. Семків І. І. Чи пролягає шлях до довіри через соціальний капітал? / І. І. Семків // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : Гнозис, 2007. – Т. ІХ. – Частина 2. – С. 285–290.
118. Семків І. І. Соціальний капітал як чинник громадянської активності студентської молоді: психологічна модель : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.11 / І. І. Семків. – Львів. – 2009. – 268 с.
119. Семків І. І. Цінності як чинники суб'єктивного благополуччя студентської молоді / І. І. Семків // Психологічні перспективи / за ред. М. М. Слюсаревського. – Луцьк : Вежа, 2009. – Вип. 14 – С.157–163.
120. Семків І. І. Зв'язок оптимізму та довіри як чинників соціальної активності студентської молоді / І. І. Семків // Актуальні проблеми

- психології: Психологічна теорія і технологія навчання / за ред. С. Д. Максименка, М. Л. Смульсона. – К., 2009. – Т.8. Вип. 6. – С. – 241–250
121. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2007. – 350 с.
122. Слободчиков В. И., Шувалов А. В. Антропологический подход к решению проблемы психологического здоровья детей / В. И. Слободчиков, А. В. Шувалов // Вопросы психологии. – 2001. – №4. –
123. Слюсаревський М. М. Соціальна психологія як наука: концептуальні засади, стан і перспективи розвитку / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. ст. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 19 (22). – С. 3–23.
124. Слюсаревський М. М. Імперативи правдивості і смиренності : Про парадигмальний «зсув» у психологічній науці та проблему методів емпіричного дослідження / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2005. – Вип. 12 (15). – С. 3–23.
125. Солдатова Г. У. Психодиагностика толерантности личности / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова. – М.: Смысл, 2008.
126. Сорокин П. А. Социальная мобильность / П. А. Сорокин. – М.: Academia, 2005. – 240 с.
127. Соціальна психологія бідності : монографія / Т. І. Белавіна, В. О. Васютинський, В. Ю. Вінков та ін. ; за ред. В. О. Васютинського ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2016.
128. Статут (Конституція) Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) від 22 лип. 1946 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_599.
129. Степаненко В. Соціальний капітал у соціологічній перспективі: теоретико-методичні аспекти дослідження / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 24–41.

130. Татарко А. Н. Социальный капитал как объект психологического исследования. – М. – 2011.
131. Татарко А. Н. Социальный капитал: теория и психологические исследования: монография / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. – М. : РУДН, 2009. – 233 с.
132. Титаренко Т. М. Як допомогти свідкам і учасникам травматичних подій: горизонти соціально-психологічної реабілітації / Т. М. Титаренко // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : Зб. наук. праць. – 2015. – № 4 (29). – С. 163–170.
133. Титаренко Т. М. Актуальні соціально-психологічні настанови молоді на здоровий спосіб життя / Т. М. Титаренко // Вісник Київського міжнародного університету. – 2005. – Вип. 6. – С. 172–187.
134. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : «Либідь», 2003. – 376 с.
135. Титаренко Т. М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : монографія / Т. М. Титаренко, О. М. Кочубейник, К. О. Черемних ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2014. – 206 с.
136. Титаренко Т. М. Специфіка настанов молоді на здоровий спосіб життя / Т. М. Титаренко // Практична психологія та соціальна робота : Науково-практичний освітньо-методичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 65–68.
137. Титаренко Т. М. Формування в молоді настанов на здоровий спосіб життя: методичні рекомендації / Т. М. Титаренко, Л. А. Лепіхова, О. Я. Кляпець. – К. : Міленіум, 2006. – 124 с.
138. Тихонова Н. Е. Состояние здоровья среднего класса в России / Н. Е. Тихонова // Мир России: Социология, этнология. – 2008. – Т. 17. – №4. – С. 90–110.
139. Тихонова Н. Е. Социальная стратификация в современной России: опыт эмпирического анализа / Н.Е.Тихонова. – М.: Институт социологии

РАН, 2007. – 320с.

140. Тихонова Н. Е. Низший класс в социальной структуре российского общества / Н. Е. Тихонова // Социс. – 2011. – № 5. – С. 24–35.

141. Триандис Г. К. Культура и социальное поведение / Г. К. Триандис. – СПб. : Форум, 2007. – 384 с.

142. Фопель К. Психологические группы: Рабочие материалы для ведущего: Практич. пособие / К. В. Фопель // Пер. с нем., 2-е изд. стер. – М.: Генезис, 2000.

143. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : Прогресс. – 1990. – 229 с.

144. Фромм Э. Здоровое общество / Э. Фромм. – М. – 1998.

145. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку / Ф. Фукуяма. – Л. : Кальварія, 2005. – 380 с.

146. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма ; [пер. з англ. Д. Павлова, В. Кирющенко, М. Колопотина]. – Москва : ООО «Издательство АСТ», 2004. – 730 с.

147. Хазратова Н. В. Психологічна природа почуття власності / Н. В. Хазратова // Соціальна психологія – 2009. – № 5. – С. 103 –110.

148. Хазратова Н. В. Потреба у власності як соціально-психологічний феномен / Н. В. Хазратова, М. Ю. Луценко // Психологія особистості. – Івано-Франківськ, 2011. – № 1 (2). – С. 17–23.

149. Хащенко В. А. Субъективное экономическое благополучие и его измерение: построение опросника и его валидизация / Хащенко В. А. // Экспериментальная психология. – 2011. – Т. 4. – № 1. – С. 106–127.

150. Хащенко В. А. Экономическая идентичность личности: психологические детерминанты формирования / В. А. Хащенко // Психол. журн. – 2004. – Т. 25. – № 5. – С. 32–49.

151. Хофстеде Г. Возвращаясь к обсуждению личности и культуры: связь личностных черт и культурных осей / Г. Хофстеде, Р. Р. МакКрэй ; пер. с англ. В. В. Солодникова // Социс. – 2010. – №4. – С. 9–42.

152. Хухлаева О. В. Основы психологического консультирования и психологической коррекции: учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / О. В. Хухлаева. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
153. Черенщикова Д. В. Позитивна психотерапія як засіб оптимізації педагогічного спілкування у вищих навчальних закладах : автореф. дис ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Д. В. Черенщикова; В.о. Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника.– Івано-Франківськ : Б.в., 2011. – 20 с.
154. Швалб Ю. Психологічні критерії визначення стилю життя / Юрій Швалб // Соціальна психологія. – 2003. – №2. – С. 14 – 20.
155. Шведовская А. А., Загвоздкина Т. Ю. Социально-экономический статус семьи и психическое развитие ребенка: зарубежный опыт исследования / А. А. Шведовская, Т. Ю. Загвоздкина // Психологическая наука и образование. – 2013. – № 1. – С. 65–76.
156. Шиняева О. В. Средний класс в социальной структуре региона : Монография / О. В. Шиняева, Е. М. Власова. – Ульяновск : УлГТУ, 2012. – 171 с.
157. Шиняева О. В. Социальное неравенство и здоровье молодого поколения россиян / О. В. Шиняева, А. Б. Падиарова. – Ульяновск : УлГТУ, 2010. – 168 с.
158. Шихирев П. Н. Природа социального капитала: социально–психологический поход / П. Н. Шихирев // Общественные науки и современность, 2003. – № 2.
159. Штомпка П. Социология социальных изменений [Электронный ресурс] / Петр Штомпка. – М., 1996. – 416 с. – Режим доступа: www.socioline.ru
160. Шувалов А. В. Теория и практика обеспечения психологического здоровья детей в образовании. Методическая библиотека «Проекты – победители Российского образовательного форума в 2004 г» / А. В. Шувалов – М. : АПКиПРО, 2004. – 36 с.
161. Экономика и социология доверия / под ред. Ю.В. Веселова. – СПб.:

Социол. об-во им. М. М. Ковалевского, 2004.

162. Adler N. E. Socioeconomic status and health: what we know and what we don't / N. E. Adler, J. Ostrove // *Psychological Review*. – 1999. – Vol. 896. – P. 3–15.

163. Allik J., Realo A. Individualism-collectivism and social capital / J. Allik, A. Realo // *Journal of cross-cultural psychology : Washington university*. – 2004. – Vol. 35 – № 1. – P. 29–47.

164. Almedom A. M. Social capital and mental health: An interdisciplinary review of primary evidence / A. M. Almedom // *Social science & Medicine*. – 2005. – Vol. 61. – P. 943–964.

165. Almond G., Verba S. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. / G. Almond, S. Verba – Princeton, NJ.: Princeton University Press, 1963. – 562 с.

166. Antonucci T. C., Akiyama H. Social networks in adult life and a preliminary examination of the convoy model./ T. C. Antonucci, H. Akiyama // *Journal of Gerontology* – 1987, № 42, с. 519–527.

167. Araujo L., Easton G. A. Relation Resource Perspective on Social Capital / L. Araujo, G. Easton // *Corporate Social Capital and Liability* / Ed. by R. ThAJ. Leenders, S. M. Gabbay. – USA: Kluwer Academic Publishers, 1999.

168. Bandura A. Self-efficacy mechanism in human agency. / A. Bandura // *American Psychologist*, – 1982, №37, с. 122–147.

169. Banfield E. C. *The moral basis of a backward society*. / E.C. Banfield // New York, NY, US: Free Press *The moral basis of a backward society*, – 1967. C. 188.

170. Becker G. S. *Human Capital* / G. S. Becker. – N.Y., 1964.

171. Beker W. Market networks and corporate behavior / W. Beker // *American journal of sociology*. – 1990. – Vol. 96, № 3. – P. 589–625.

172. Bergson H. *The Two Sources of Morality and Religion* / H. Bergson – N.Y.: Doubleday, 1956.

173. Blumberg I. Mental "health" and mental "illness" / I. Blumberg // *Hosp. Commun. Psychiatry*. – 1997. – Vol. 130, № 3. – P. 229–239.

174. Borgatti S. P., Jones C., Everett M. G. Network Measures of Social Capital / S.P. Borgatti, C. Jones, M.G. Everett // *Connections*. – 1998. – 21(2). – P. 27–36.
175. Bourdieu P. The forms of capital / P. Bourdieu // *Handbook of Theory and*
176. Burt R. S. Brokerage & closure. An introduction to social capital / R. S. Burt. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – 279 p.
177. Burt P. Structural Holes: The social structure of competition / P. Burt. – Cambridge, MA, 1992. – P. 9.
178. Campbell A. The sense of well-being in America: recent patterns and trends / A. Campbell. – New York : Mcgrew-Hill, 1981. – 263 p.
179. Campbell C., Wood R., Kelly M. K. Social Capital and Health / C. Campbell, R. Wood, M. K. Kelly // London : Health Education Authority, 1999.
180. Coleman J. Social Capital in the Creation of Human Capital // *Social Capital: A Multifaceted Perspective* / Ed. by P. Dasgupta, I. Serageldin. – Washington : The World Bank, 2000.
181. Culture and subjective well-being / Ed. by E. Diener. E.M Suh. – Cambridge – L. : A Bradford Book, The MIT Press, 2000.
182. Dudwick W., Kuehnast K., Nyhan Jones V., Woolcock M. Analyzing social capital in context: a guide to using qualitative methods and data / W. Dudwick, K. Kuehnast, V. Nyhan Jones, M. Woolcock // The International bank for reconstruction and development/The World bank : World bank institute, Washington, D.C. – 2006.
183. Durlauf, S. Social Capital / S. Durlauf, M. Fafchamps // Paper provided by National Bureau of Economic Research. 2004. – URL: <http://www.ideas.repec.org>
184. Fromm E. Values, Psychology and Human Existence / E. Fromm // *New Knowledge in Human Values*. – N. Y. – 1959.
185. Fukuyama F. Social Capital and Global Economy // *Foreign Affairs*. – Volume 75, September–October, 1995. – P.89–103.
186. Fukuyama F. Social capital and development: The coming agenda. *SAIS Review* / F. Fukuyama. – 2002. – 22(1). – P. 23–37.
187. Fukuyama F. The Great Disruption. Human nature and the reconstitution of

social order / F. Fukuyama. – London : Profile Books, 1999.

188. Gaaga M. The resource generator: social capital quantification with concrete items / M. Gaag, T.A. Snijders // *Social Networks*. – 2005. – Vol.27. – P.1–29.

189. Gabbay S.M., Leenders R.ThAJ. The Structure of Advantage and Disadvantage // *Corporate Social Capital and Liability* / Ed. by R.ThAJ. Leenders, S.M. Gabbay. – USA : Kluwer Academic Publishers, 1999.

190. Granovetter M. Economic Action and Social Structure: The problem of Embeddedness / M. Granovetter // *American Journal of Sociology*. – Vol. 91. – N. 3. – 1985. – P. 481–510.

191. Granovetter M. The Strength of Weak Ties: Network Theory Revisited / M. Granovetter // *Sociological Theory*. – 1983. –Vol. 1. – P. 201–233.

192. Hanifan L. J. The Rural School Community Centre / L. J. Hanifan // *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*. – Vol. 67. – 130–138. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/1013498>.

193. Hobfoll S. E., Nadler A., Leiberman J. Satisfaction with social support during crisis: Intimacy and self esteem as critical determinants / S.E. Hobfoll, A. Nadler, J. Leiberman // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1986. – № 51. – P. 296–304.

194. Hofstede G. Culture and organization: Software of the mind / G. Hofstede. – New York : McGraw-Hill, 1997.

195. Hofstede G. Culture's consequences: International differences in work-related values / G. Hofstede. – Beverly Hills : Sage, 1980.

196. Inglehart R. Culture shift in advanced industrial society / R. Inglehart. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1990.

197. Inglehart R. Modernization and post-modernization: Cultural, economic and political change in 43 societies / R. Inglehart // Princeton, NJ, 1997.

198. Inglehart R. Trust, well-being and democracy / R. Inglehart // Ed. by M. Warren. – New York and Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – P. 88–120.

199. Inglehart R., Basanez M., Moreno A. Human values and beliefs: a cross-

- cultural sourcebook: political, religious, sexual, and economic norms in 43 societies: findings from the 1990–1993 World Values Survey / R. Inglehart, M. Basanez, A. Moreno. – Ann Arbor, MN : The University of Michigan Press, 1998.
200. Inglehart R., Klingeman H. D. Genes, culture, democracy, and happiness / R. Inglehart // Culture and Subjective well-being / Ed. by E. Diener, E. M. Suh. – Cambridge, Massachusetts : A Bradford Book, 2000. – P. 165–183.
201. Jahoda M. Current Concepts of Positive Mental Health / M. Jahoda. – N. Y. – 1958.
202. Janoff–Bulman R., Brickman P. Expectations and what people learn from failure. / R. Janoff–Bulman, P. Brickman // N. T. Feathers (Ed.), Expectations and actions: Expectancy–value models in psychology. Hillsdale, NJ: Erlbaum, – 1982, с. 207–237
203. Kawachi I., Kennedy B., Glass R. Social capital and self-rated health: a contextual analysis / I. Kawachi, B. Kennedy, R. Glass // American Journal of Public Health. – № 89. – P. 1187–1193.
204. Klymchuk V. Shifting the motivational discourse by means of positum-approach and psychodrama // Indian Journal of Positive Psychology. – 2014. – Vol. 5(4). – P. 525–527.
205. Lin N. Building a Network Theory of Social Capital / N. Lin // Connections – 1999. – № 22(1). – С. 28–51
206. Lin N. Social capital: a theory of social structure and action / N. Lin. – Cambridge : Cambridge University Press, 2001. – 278 с.
207. Macerinskiene I. Social capital and its impact on economic development / I. Macerinskiene // Perspectives of economics of Kaliningrad region and EU development: International scientific conference. Collected articles. Kaliningrad: Изд–во ЧП Мишуткина И.В. – 2003. с. 61–68.
208. MacKenzie D., Curran M. W. Russia and the USSR in the 20th century. – Belmont, CA : Wadsworth Pub, 2002.
209. Maderinskiene I., Vasiliauskaite J. The impact of social capital for development / I. Maderinskiene, J. Vasiliauskaite // New trends of the development

- of industry. – Brno, Brno university of technology, 2003. – P. 1–8.
210. Maslow A. Health as a Transcendence of Environment / A. Maslow // *Journal of Humanistic Psychology*. – 1961. – Vol. 1.
211. Navon D., Gopher D. On the economy of human information processing systems / D. Navon, D. Gopher // *Psychological Review* – 1979. №. 86, c. 214–255.
212. Oh H., Kilduff M., Brass D.J. Communal social capital, linking social capital, and economic outcomes / H. Oh, M. Kilduff, D.J. Brass // *Annual meeting of the Academy of Management*. Chicago, 1999.
213. Olsen M. Social Participation and Voting Turnout: A Multivariate Analysis / Marvin Olsen. // *American Sociological Review*. – 1972. – №37. – C. 317–333.
214. Paldam M. Social capital: one or many? Definition and measurement / M. Paldam // *Journal of economic surveys*. – 2000. – Vol. 14, № 5. – P. 629–653.
215. Parel A. Values of Closed Society / A. Parel // *International Political Science Review* – 1982. №. 3. № 2., c. 230–237
216. Paxton P. Is Social Capital Declining in the United States? A Multiple Indicator Assessment / P. Paxton // *American Journal of Sociology* – 199, № 105(1), c. 88–127.
217. Pippa N. Introduction: The Growth of Critical Citizens? / Norris Pippa // *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*. Oxford: Oxford University Press. – 1999.
218. Portes A. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology / Alejandro Portes. // *American Review of Sociology*. – 1998. – №24.
219. Portes A. Social capital: its origins and applications in modern sociology / A. Portes // *Annual review sociology*. – 1998. – Vol. 24 – P. 1–24.
220. Putnam R. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy* / R. Putnam – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993. – 258 p.
221. Putnam R.D. *Bowling Alone. The collapse and revival of American community* / R. D. Putnam. – N.Y. : Simon and Shuster, 2000.
222. *Research for the Sociology of Education* / Ed. J. Richardson. – New York :

Greenwood, 1986. – P. 241–258.

223. Rosenberg M. *Society and adolescent selfimage* / M. Rosenberg – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1965.

224. Ryff C. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being / C. Ryff // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1989. – № 57. P. 1069–1081.

225. Ryff C. D. In the Eye of the Beholder: Views of psychological well-being in middle and old-aged adults / C. D. Ryff // *Psychology and Aging*, 1989. – Vol. 4. – P. 195–210.

226. Ryff C. D. Psychological Well-Being in Adult Life / C.D. Ryff // *Current Directions in Psychological Science*. – 1995. – Vol. 4. – P. 99–104.

227. Ryff C. D., Keyes L. M. The Structure of Psychological Well-Being Revisited / C.D. Ryff, L. M. Keyes // *Journ. of Personality and Social Psychology*. – 1995. – Vol. 69. P. 719–727.

228. Saegert S. C., Adler N. E., Bullock H. E., Cauce A. M., Ming Liu W., Wyche K. F. Report of the APA Task Force on Socioeconomic Status. American Psychological Association, 2006. Retrieved from <http://www.apa.org/pi/ses/resources/publications/task-force-2006.pdf>

229. Sarason I. G., Sarason B. R., Shearin E. N., Pierce G. R. A brief measure of social support: Practical and theoretical implications / I. G. Sarason, B. R. Sarason, E. N. Shearin, G. R. Pierce // *Journal of Social and Personal Relationships*. – 1987. – № 4. – P. 497–510.

230. Sartorius N. Mental Health in the Early 1980's : Some Perspectives / N. Sartorius // *Bulletin of the Work Health Organization*. – 1983. – 61(1). – P. 1–6.

231. Schultz T. W. *Investment in Human Capital* / T. W. Schultz. – New York : Free Press, 1989.

232. Schwartz S. H. Are there Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values / S. H. Schwartz // *Journ. of Social Issues*. –1994. – Vol. 50. – P. 19–45.

233. Schwartz S. H. Beyond Individualism / Collectivism: New cultural

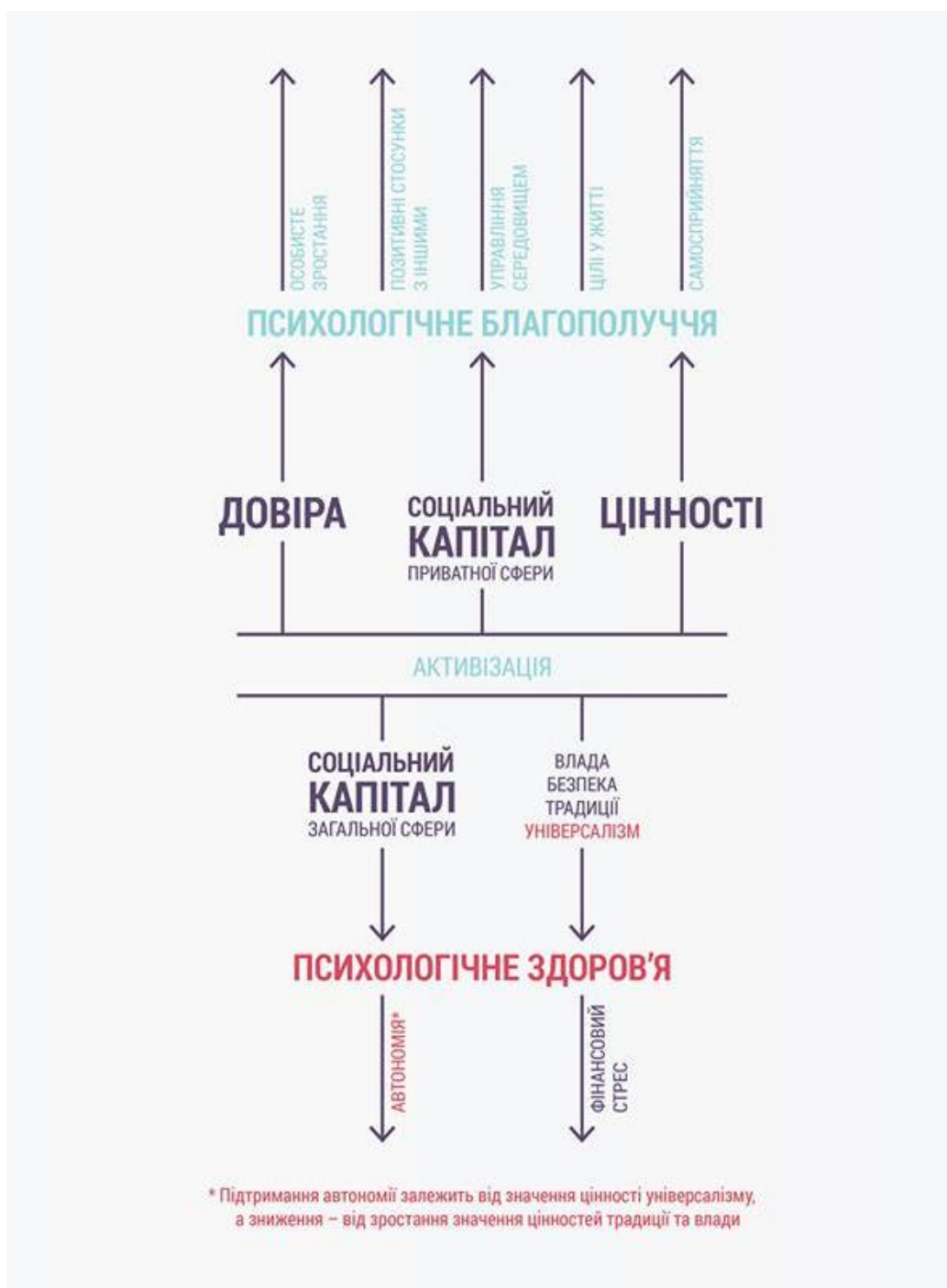
- dimensions of values. In: U. Kim et al.(Eds.), // Individualism and collectivism: Theory, method, and applications / Ed. By U. Kim et al. – 1994. – P. 85–119.
234. Schwartz S. H. Extending the Cross-Cultural Validity of the Theory of Basic Human Values with a Different Method Measurement / S. H. Schwartz // *Journ. of Cross-Cultural Psychology*. – 2001. – Vol. 32. – № 5. – P. 519–543.
235. Schwartz S. H. Universals in the Structure and Content of Values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries / S. H. Schwartz // *Advances in experimental social psychology* / Ed. by M. P. Zanna. – Orlando, FL: Academic, 1992 – Vol.25. – P. 1–65.
236. Schwartz S. H., Bilsky W. Toward a theory of the universal structure and content of values: Extensions and cross-cultural replications / S. H. Schwartz, W. Bilsky // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1990. – № 58. – P. 878–891.
237. Seligman M. E. P., Csikszentmihalyi M. Positive psychology. / M. E. P. Seligman, M. Csikszentmihalyi // *American Psychologist*. – 2000. – № 55. – P. 5–14.
238. Snijders T. A. B. Prologue to the measurement of social capital / T. A. B. Snijders // *La Revue Tocqueville*. – 1999. – Vol. 20. – P. 27–44.
239. Snyder C. R. The past and possible futures of hope / C.R Snyder // *Journal of Social and Clinical Psychology*. – 2000. – № 19. P. 11–28.
240. Social capital: a multifaceted perspective. Washington DC ; World Bank. <http://documents.worldbank.org/curated/en/663341468174869302/Social-capital-a-multifaceted-perspective>
241. Styla R. Kwestionariusz do pomiaru indywidualnego kapitału społecznego (KPIKS) – Wstępna propozycja oparta na idei generatora zasobów Toma Snijdersa / R. Styla // *Psychologia społeczna*. – Kraków Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. – 2009. – № 1–2 (10). – T. 4. – S. 67–77.
242. Van Bruggen A. Individual Production of Social Well-being: an Exploratory Study / A. Van Bruggen. – Amsterdam : Thela Thesis, 2001.
243. Verba S. Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics /

- S. Verba, K. Schlozman, H. Brady. – Cambridge : Mass : Harvard University Press, 1995.
244. Well-being : The foundations of hedonic psychology / ed. by D. Kahneman, E. Diener , N. Schwarz. – New York: Russell Sage Foundation, 2003. – 608 p.
245. Wilkinson R. Unhealthy societies: The affliction of inequality / R. Wilkinson. – London : Routledge-Willemssen, 1996.
246. Wilkinson R. G. Health, Hierarchy, and Social Anxiety / Ed. by N. E. Adler, M. Marmot, B. S. McEwen J. Steward // Socioeconomic Status and Health in Industrial Nations: Social, Psychological, and Biological Pathways. – New York : New York Academy of Sciences – 1999. – P. 48–63.
247. Woolcock A. Social networks and team performance / A. Woolcock // Human realtions. – 1996. – №. 2. – P. 369–378.
248. Yamagishi T. The provisioning of a sanctioning system as a public good / T. Yamagishi // Journal of Personality and Social Psychology. – № 51. – P. 110–116.

ДОДАТКИ

Додаток А

Модель соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом

Додаток Б

Структура та зміст корекційних занять

Корекційні впливи розпочиналися певними *історіями*, що виконували стимульну функцію, оскільки мали активізувати роздуми учасників щодо стану соціального капіталу, при цьому ілюстрували власне його стан для кожного і були підґрунтям загального обговорення.

У цьому ключі працювала функція історії – «дзеркало». У позитивній психотерапії вважається, що образність історії сприяє більш особистісному сприйманню змісту, полегшує ідентифікацію із ним. Особа-слухач може перенести свої потреби на історію, співпережити її крізь свою суб'єктивну реальність, виділити свої психологічні реакції із цього приводу. Історія допомагає побачити себе зі сторони, тобто запускає механізми, які виводять особу поза межі стійких переживань, визначити, які вони є, своє ставлення до них, а також стереотипні варіанти реакцій.

Таким чином втілювався перший етап у роботі у руслі позитивної психотерапії – *дистанціювання*. На розповідь чи прочитання історії надавалося до 5 хв.

Тренінгове заняття продовжувалося розгорнутим привітанням ведучого, який представлявся учасникам особисто, виказував особливості мотивації співпраці та значення їх залученості до проведення наукового експерименту. Далі переходив до поступового викладу мети корекційної програми щодо активації соціального капіталу, себто допомогти учасникам усвідомити властиві їм стосунки, особливо побудови, підтримання. Ведучий зауважував, що поволі викладатиме певні теоретичні та практичні особливості активації соціального капіталу, значення його компонентів (довіри, цінностей), поняття соціальних мереж, доступності до їх ресурсів. Учасникам пропонувалося спробувати пофантазувати, що саме соціальний

капітал у активованому стані дозволить їм нового втілювати у своєму життєвому просторі (спонтанними коментарями, вигуками). Застосування такої взаємодії дозволяло підсилити поле тренінгової взаємодії. Час на виконання – до 10 хв.

Зважаючи на те, що учасниками були особи, які не знали досить добре один одного, безперечно важливим вже на початку заняття визначали створити атмосферу взаємної довіри. Властиво однією з основних вправ у новій групі є знайомство, метою якої постає створення атмосфери довіри й доброзичливості.

Для цього скористалися поширеною *вправою* «Знайомство». Метою цієї вправи є представлення себе учасникам групи, де кожний має окрім того, що сказати як його звати, вказати, які риси найбільше його характеризують. Ця вправа стимулює учасників групи шукати в собі позитивні якості та пізнавати те, як кожний учасник бачить себе. Водночас дає змогу створити доброзичливий фон для успішного виконання подальших корекційних вправ, а також запам'ятати імена один одного для подальшої роботи. Своєрідний вхід у активну роботу учасниками, орієнтація і знаходження насамперед позитивного у ній, подолання сором'язливості і дискомфорту через присутність нових членів групи, активізація пошуку та уяви, презентація себе перед іншими, спрямованість на успішне виконання завдання, мотивація спільної діяльності тощо. На виконання цієї вправи учасники мали 5-10 хвилин.

Ведучий розповідав групі, що взаємодія протягом заняття втілюватиметься у руслі позитивної психотерапії, а для кращого розуміння подавав притчу Н. Пезешкіана про позитивний підхід. Згодом надавалася можливість відрефлексувати учасникам щодо притчі. Час становив до 10 хвилин.

До того ж, ми постановляли у межах нашого експерименту у двох програмах здійснити акцент на феномені довіри. Отже, у роботі групи не

намагалися змінити цю особистісну характеристику, а власне зумисно акцентували на активізації процесу переосмислення її значення у контексті соціального капіталу, складовою якого довіра виступає. Очевидно, що атмосфера браку розуміння й підтримки у групі знижує здатність учасників точно відчувати і розуміти відчуття, емоції, цінності тощо один одного, а водночас рефлексувати з цього приводу. Ведучий проговорює, що у позитивній психотерапії поняття довіри розглядається як одна з первинних актуальних здібностей («Любити»), що становлюється з раннього дитинства та культивується в оточенні. Н. Пезешкіан позначав довіру як позитивну установку щодо окремих способів поведінки, якими володіє особа чи від неї очікуються. Загалом використали до 10 хв.

Поступово від короткого з'ясування особливостей розуміння довіри у позитивній психотерапії та загалом повсякденності від ведучого, звернулися до важливої умови у роботі будь-якої групи – вироблення спільних правил. Для цього застосували метод мозкового штурму: на фліп-чарті записували спонтанні пропозиції учасників щодо правил, які допомагали б почуватися зручно та сприяли б ефективності роботи. Ведучий процес модерував, за потреби вкінці допоміг довершити набір правил своїми пропозиціями. Час виконання становив 10-15 хв.

Наступним етапом роботи розгортали *стадію інвентаризації*. Основним посланням до учасників тут було запрошення поглянути, що відбувається у їх соціальному просторі засобами соціальної рефлексії. У межах першої корекційної програми ведучий орієнтував на близьке соціальне оточення, для другої – акцент на слабкі соціальні зв'язки із легким доторканням до сильних. У двох випадках було зачепити зону невизначеності для учасників, аби пробудити інтерес до дослідження себе у начебто вже відомих особливостях зв'язків.

Для того, щоб оптимізувати рефлексивні процеси застосували вправу за принципом методу вільних асоціацій, що є широко відомим

психоаналітичним інструментом, спрямованим на усвідомлення психологічних блоків, негативних значень, упереджень тощо. Групі запропонували спонтанно записати 16 асоціацій щодо цінностей. Потім їх попарно об'єднати у 8 пар-асоціацій, надаючи кожній парі спільну назву. За аналогією далі їх знову об'єднати у 4, 2 та 1 асоціацію. По завершенню процедури учасникам пропонувалося опрацювати зміст асоціацій, їх зв'язків, наголошувалося на важливості здійснити записи для себе щодо особливостей зустрічі цінностей (фактичних, зі знаком «+» та «-») у близькому оточенні (для першої корекційної програми) та публічній сфері соціального капіталу (для другого варіанту корекційної програми). Основне застереження ведучого полягало у відчутті межі, що можна опрацьовувати на тренінгу, а що слід у спеціальних психотерапевтичних умовах. Згодом після завершення самостійного опрацювання ведучий пропонував за бажанням чи навіть переживанням потреби виказати на загальне коло усвідомлення, зауваження. Час виконання вправи, за умови чіткого рамкування процесу ведучим, становив до 40 хв.

Вправа *«Броунівський рух»* була застосована для підвищення активності учасників і виконувалась між корекційними вправами. Вона не зорієнтована на залучення когнітивної сфери учасників, а тому є дієвим способом досягти переключення уваги від поточної діяльності – інтенсивної психологічної роботи, дозволяє розслабитися учасникам, тобто дати можливість відпочити. Водночас вправа орієнтована на досягнення зближення учасників, підтримання позитивної атмосфери та здорової конкуренції. 5-10 хвилин.

На цьому етапі тренінгової роботи скористалися методичними рекомендаціями щодо *поглиблення та розширення уявлень про капітал* В. Вінкова [105].

Для початку тренер пропонував групі розкрити значення терміна «капітал» – так, як вони його розуміють, яким чином його можна набути, що

саме можна тлумачити як капітал. Після цього тренер узагальнював й уточнював проблему шляхом постановки запитань перед групою.

Запитання про *економічний* капітал, до якого в основному зараховують гроші та засоби виробництва: Що ми можемо назвати економічним капіталом? Наведіть приклади зі свого життя, коли капітал ставав ресурсом. Як у вашій професії працює капітал? Чи повністю ваша професія дає Вам змогу збільшувати капітал? Чи є у Вас позитивні приклади набуття капіталу вашими знайомими в професійній діяльності?

Запитання про *культурний* капітал, що його засвідчують рівень освіти, володіння певними практиками, наявність документів – дипломів, нагород, посвідчень: Чи є у Вас здогадки про те, що таке культурний капітал? Які речі з Вашого життя мають ознаки такого капіталу? Як такий капітал може допомогти Вам?

Запитання про *символічний* капітал, посідання якого може презентувати належність до певного статусу, володіння дорогим авто, стильним одягом тощо: Як інші люди оцінюють речі, якими Ви володієте? У яких ситуаціях одні люди цінують ці речі, а другі залишаються байдужими до них? Чи в усіх сферах вашого життя люди однаково оцінюють те, чим Ви володієте? Чи мають такі речі символічну силу для інших? Яку?

Запитання про *людський* капітал, що його розуміють як сукупність знань, умінь і навичок: Як би Ви назвали те, що не належить до світу матеріальних речей? Як людська психологія впливає на Ваше життя?

Запитання про *соціальний* капітал як сукупність соціальних зв'язків, із яких може скористатися особа, щоб отримати доступ до потрібних ресурсів: Чи часто Ви звертаєтеся в разі потреби до своїх знайомих? У яких ситуаціях це трапляється? По що Ви звичайно звертаєтеся? Як стосунки з іншими людьми допомагають Вам розв'язувати Ваші проблеми?

Далі тренер запитував учасників про те, як співвідносяться такі форми капіталу між собою, у яких ситуаціях капітал може стати ресурсом.

Обговорювали кожен форму капіталу та оцінювали, якого капіталу є в достатку, а якого бракує.

Як зазначає В. Вінков, у результаті такої роботи має сформуватися розуміння того, що можна назвати капіталом у нашому житті, як співвідносяться його форми і як вони конвертуються між собою. Загальний час виконання становив до 30-40 хв.

Вправа «*Куля*» була включена в корекційне заняття для підвищення згуртованості, покращення взаєморозуміння та ефективності взаємодії учасників між собою. Завдяки цій вправі підвищується відкритість учасників, покращується продуктивність роботи всієї групи, що дозволяє досягти ефекту групового успіху. Поступове ускладнення завдання також стимулює пошук неординарних шляхів розв'язання наявної проблеми, а ситуація конкуренції прискорює ці процеси. Час виконання цієї вправи учасники мали до 10 хвилин.

Досвід співпраці із Bodynamic International (Данія) та психотерапевтом Д. Марчер дозволив отримати винятковий інструмент у психотерапевтичній роботі safe people (safe person), себто «*безпечні люди*» (безпечна особи), що використовується у бодинаміці, як тілесно орієнтованому психотерапевтичному підході, із метою створення умов для формування переживання безпеки у ситуації стресу, використовуючи ресурс соціального середовища. Безпечна людина є носієм «безпеки» у її конкретних варіаціях, до прикладу, фізичної, психологічної, фінансової, юридичної тощо; межі «компетенції» цієї безпечної людини визначає особа, яка може використати ресурс. Процедура використання інструменту полягає у складанні списку осіб, які потенційно можуть стати безпечними людьми у конкретних питаннях, а згодом проговоренні (краще за умов очної зустрічі, хоча можна й за допомогою засобів зв'язку) із цими особами їх згоди на це. Домовленість може бути односторонньою у значенні послуги без «боргу», тобто відповідної навзаєм, а також бути обмеженою певним проміжком часу. В цьому контексті очевидний процес активізації

соціального капіталу на індивідуальному рівні із метою підтримання психологічного здоров'я [84].

Отже, тренер пропонував учасникам скласти список із імовірно безпечних осіб, а згодом – продзвонити їх за можливості. При цьому завданням було проінформувати потенційно безпечних осіб, що таким чином учасник намагається активувати їх стосунки. Ця процедура відповідно дозволяє не тільки запустити процеси усвідомлення свого соціального капіталу, а й власне активізувати його.

Важливим моментом цієї техніки є рефлексія, що проводилася відносно тривало. Тренер вдається до сприяння аналізу ресурсів приватної (у реалізації першого варіанту корекційної програми) та публічної сфери (другий варіант корекційної програми) соціального капіталу, а також особливостей побудови та підтримання стосунків у соціальних мережах. Важливим аспектом роботи у другому варіанті корекційної програми були побоювання, тривога, бар'єри у практиці надбання стосунків «слабких зв'язків». Це втілювалося за допомогою інформування щодо результатів нашого дослідження та стану ресурсів публічної сфери соціального капіталу, поверненню до обговорення феномену довіри. Актуалізація побоювань і невпевненості має бути помірною й безболісною (наскільки це можливо), її мета полягає у спонуці учасників до усвідомлення притаманних їм психологічних проблем, підштовхнути до визнання особистісних причин їхніх негараздів. Важливо, щоб така актуалізація, з одного боку, збурила внутрішні переживання, але з другого – не призвела до втрати продуктивності та не перевела роботу в психотерапевтичний ракурс.

Загальний час виконання 60 хв. Після проведення техніки «Безпечні люди» учасникам надавалася перерва на перекус, що тривала 60 хв.

Розпочиналася робота після перекусу *притчю «Пророк та довгі ложки»*: тренер розповідав, сприяв, щоб учасники за бажання висловили

рефлексії, аби згодом вивести процес на активізацію цінностей. Тривалість – до 15 хв.

Під час стадії інвентаризації також опрацьовували значення цінностей:

- 1) у першому варіанті програми – доброзичливості, самостійності, стимуляції та їх значення у стосунках приватної сфери соціального капіталу;
- 2) у другому варіанті програми – доброзичливості, універсалізму, безпеки, традицій, влади та їх значення у стосунках приватної сфери соціального капіталу, а особливо публічної сфери.

Тренер ознайомлював учасників із смисловим навантаженням мотиваційних модусів – цінностей та пропонував в об'єднаних підгрупах опрацювати, як у повсякденних ситуаціях вони відслідковуються. Також завдання для кожного особисто учасника – спробувати усвідомити, що найважливіше йому у стосунках із людьми загалом, за що учасників цінують знайомі та який зв'язок відстежують між цінностями та соціальним капіталом. Час виконання інвентаризації цінностей – 40 хв.

На стадії *ситуативного схвалення* тренер пропонував у нотатках записати, за що у тренінговій роботі учасники схвалюють себе. Окрім того, у цьому контексті тренер вдавався до аналізу феномену критики у повсякденному житті. Власне пропонувалося учасникам протягом певного часу вправлятися у припиненні критики звичайного формату, а зверненні до її позитум-формату: критики у фокусі поваги та похвали, конструктивної, що впливає на підтримання стосунків. Пропонувалося учасникам, за бажанням, підтримати того, кого найбільше хотілося, висловити це на коло. Часові межі вправи – до 30 хв.

Згодом група об'єднувалася у дві підгрупи та процес перейшов до *стадії вербалізації*. Завданням було створити колажі «Ресурси у стосунках із іншими» та «Стосунки з іншими як ресурс». Ця техніка загалом дозволяє вирівняти фон настрою групи. Поєднання активізації когнітивних і творчих

сфер дає змогу говорити про високу ефективність цієї вправи в досягненні поставленої мети. Презентації колажів для усієї групи також спрямована на підвищення вербальної активності і залучує рефлексію з приводу власного малюнку. Виконання цього завдання проходило у супроводі музики – природніх звуків природи. Проведення психологічного аналізу колажів, коментарів учасників та спонтанних «вигуків» відразу – сприяє усвідомленню актуальних ресурсів соціального капіталу, особливостей його підтримання, надбання та активізаційних аспектів. На цю вправу виділялося 30 хвилин.

Стадія розширення цілей втілилися в основному завдяки вправі «Мої мрії», що розроблена за зразком «Потаємних мрій» К. Фопеля. Тренер пропонував заповнити таблицю, де в одній колонці потрібно написати три свої мрії. Далі навпроти кожної з них записували, що є в учасникові такого, що допомагає досягати цих мрій, і такого, що цьому заважає. У третій колонці зазначали, що такого є в його знайомих, що могло б сприяти досягненню мрій самого учасника, а що, навпаки, гальмує їхнє досягання. Після заповнення таблиці учасники обговорювали свої мрії, вказували на позитивний і негативний досвід їхнього досягання та впливу на це з боку оточення. Проведення вправи дозволяло визначити, що спонукає учасників знайомитися із новими людьми і зберігати старі знайомства. Час виконання 30 хв.

Помітним і повторюваним у тренінговій програмі було застосування техніки історій – притчи «*Турботи інших*» та поглядом Н. Пезешкіана щодо особи та її соціального оточення.

Корекційне заняття завершувалося вправою «Безпечне місце». Це релаксаційна, медитативна вправа: учасникам пропонувалося сісти зручно та закрити очі, візуалізувати справжнє безпечне їм місце, відчутти його, адже це допоможе їм рамкувати себе і групові процеси, які згодом зможуть й собі присвоїти. Позаяк, програма заняття була доволі інтенсивна, а така вправа

дозволяла зменшити можливе емоційне збудження, заспокійливо вплинути на учасників, дати їм збалансуватися. Вважаємо, це сприяло й надійності результатів контрольного опитування, адже після такої вправи можна з більшою ймовірністю говорити про зміни, що відбулися. Виконання цієї вправи займало 5 хвилин.

Після завершення корекційного заняття учасникам пропонувалося контрольне опитування, що давало можливість простежити ймовірні зміни у соціальному капіталі (при його активізації могли зрости чи зменшити ресурси), а особливо у психологічному здоров'ї; через це робити висновок про ефективність корекційного впливу. За такий показник вважається зміна на статистично значущому рівні у прояві показників психологічного здоров'я, визначених для кожно́ї групи.

Слід зазначити що, у групі дослідник не просто має провокувати або створювати умови для вивчення пропонованих закономірностей, а й організувати та реалізувати спеціальний контроль у вигляді керування змінними.

Спільне обговорення у групі та організація презентації напрацьовань мікрогруп виконували низку функцій. Одна з них виказувалася у пізнавальному і рефлексивному значенні для учасників, оскільки це можливість висловити свої переживання та отримати зворотний зв'язок, поставити запитання, які залишалися без відповіді. Дослідницький характер цієї інформації полягав у тому, що вона вказувала на додаткові факти прояву соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я. Таке обговорення виконувало й контрольну функцію, бо давало змогу зрозуміти ступінь ефективності роботи групи, глибину переживань, які викликано таким видом роботи.

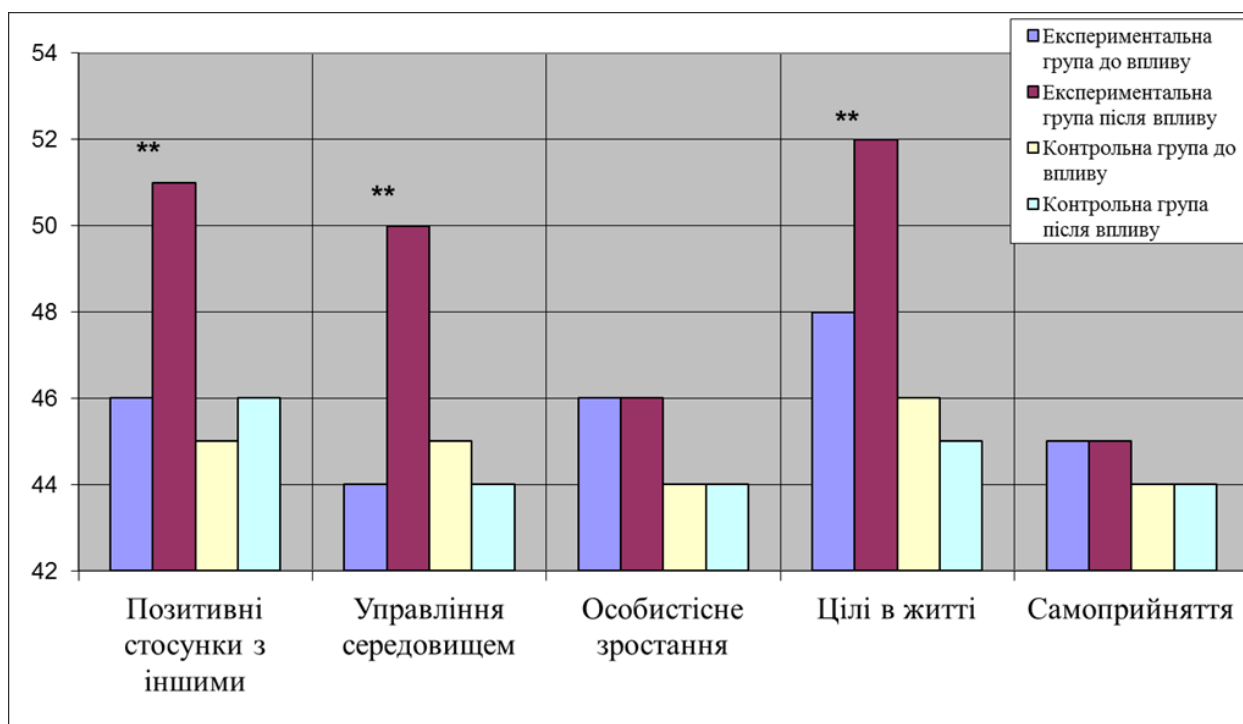
Отже, на основі опитування було сформовано чотири групи, у кожній із яких проводився корекційний вплив за однією із двох корекційних програм активізації соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я.

У процесі занять активізувалися ті сфери соціального капіталу, що було визначені у результаті регресійного аналізу як предиктори змін певних показників психологічного здоров'я.

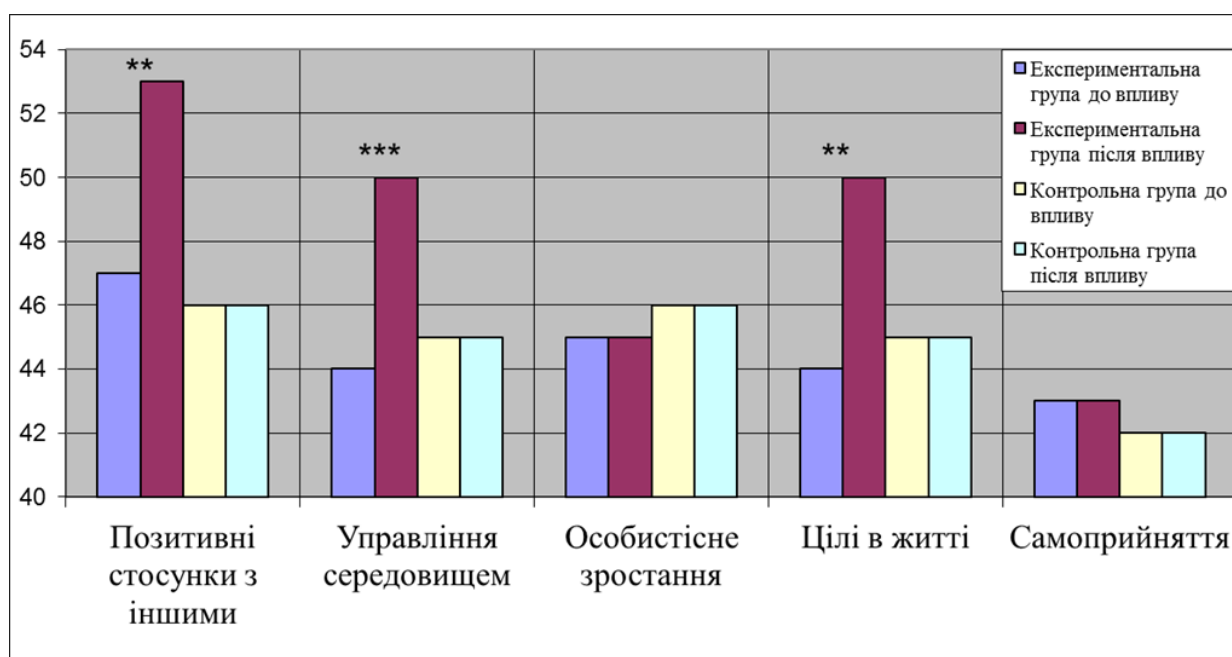
Активізація ресурсів соціального капіталу щодо підтримання психологічного здоров'я осіб з низьким економічним статусом процесуально якісно впроваджуються методи «позитивної психотерапії» у тематичну програму, власну й у тому характерний сутнісно визначений соціально-психологічний вектор. Учасникам легко дається матеріал у філософії позитум-підходу, особливо метафора, транскультурний підхід.

Додаток В
Показники психологічного здоров'я до і після занять
(середні значення) за першим варіантом програми

Група студентів

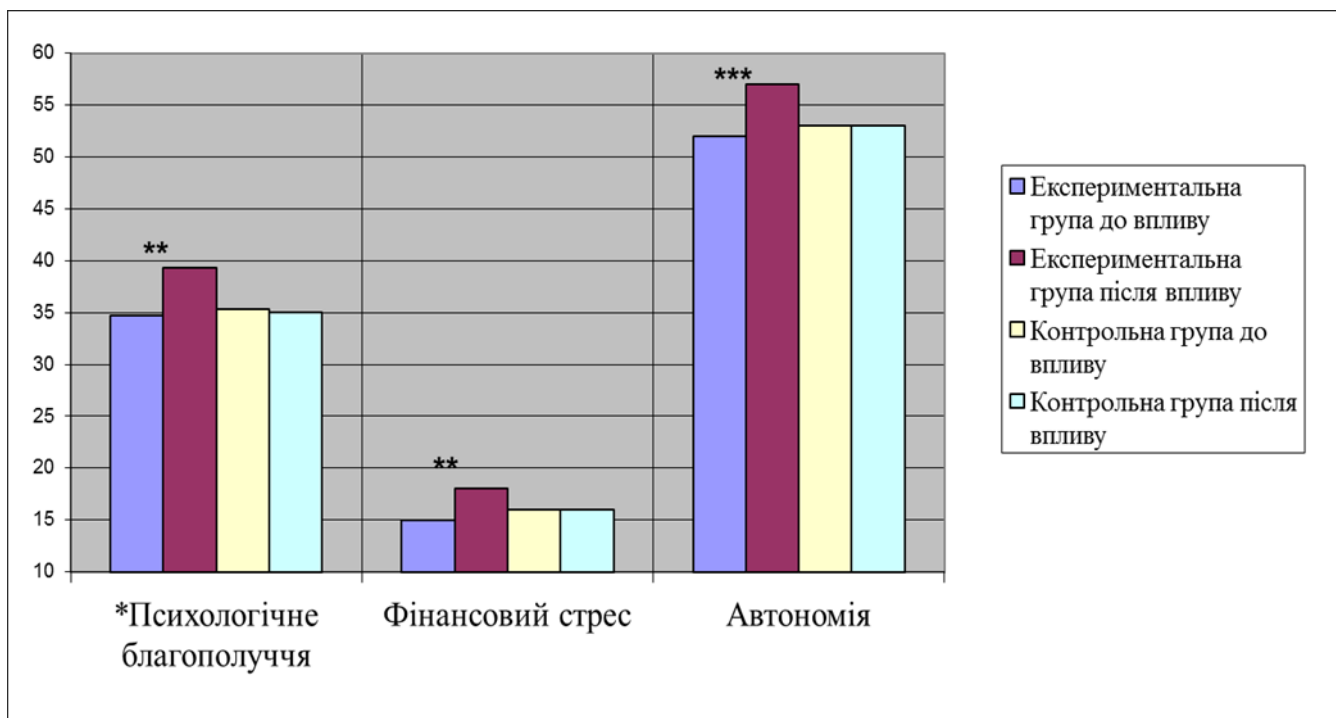
Група медичних працівників

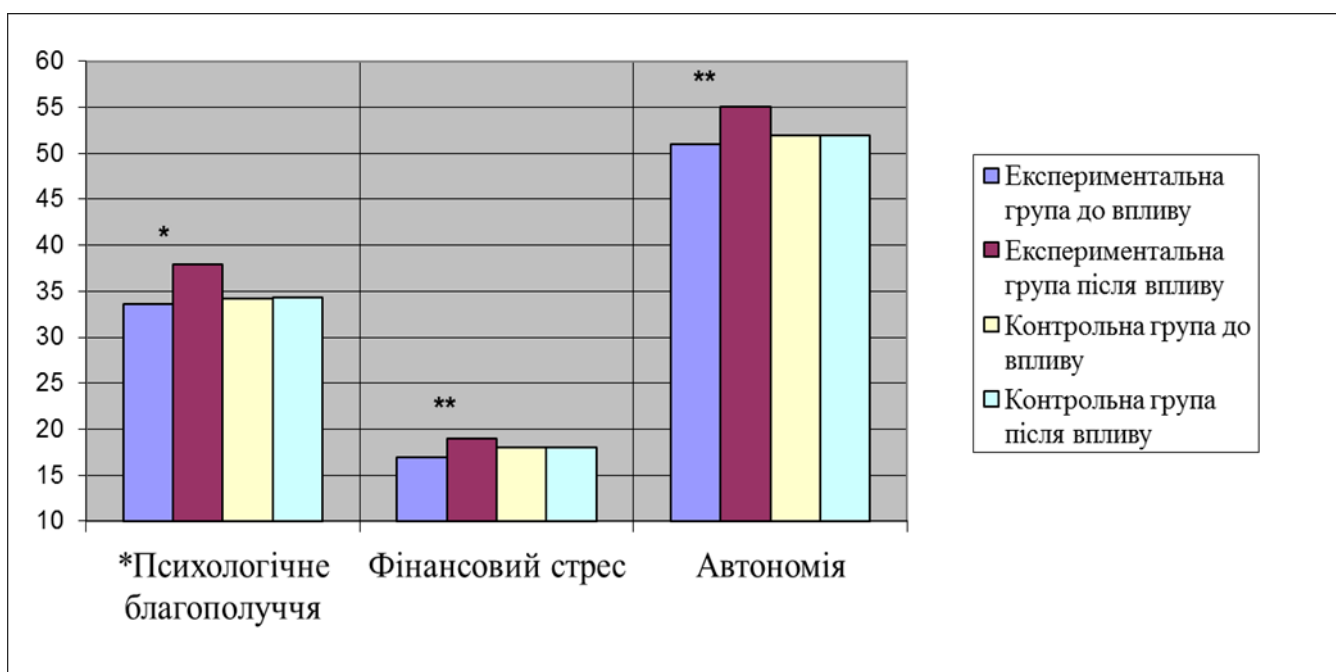
Умовні позначення: ** – відмінність на рівні $p \leq 0,01$; * – відмінність на рівні $p \leq 0,05$

Додаток Г
Показники психологічного здоров'я до і після занять
(середні значення) за другим варіантом програми

Група студентів

Група медичних працівників

Умовні позначення: ** – відмінність на рівні $p \leq 0,01$; * – відмінність на рівні $p \leq 0,05$